

**FACULTEIT LETTEREN
EN WJSBEGEERTE**

Heuristiek: Vroegmoderne Tijd

René Vermeir

**Tweede Bachelor Geschiedenis
academiejaar 2018-2019**

**UNIVERSITEIT
GENT**

INHOUDSOPGAVE

Boek I	6
Instellingen in de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden	
Deel I	7
De centrale instellingen in de Bourgondische Nederlanden	
Hoofdstuk I Staatsvorming en institutionele ontwikkelingen - algemeenheden ter overweging	
Hoofdstuk II De centrale instellingen van 1385 tot 1473	
§ 1. De kanselier van Bourgondië	
§ 2. De Hofraad (<i>Grand Conseil Ducal</i>)	
Hoofdstuk III De ordonnanties van Thionville	
Hoofdstuk IV De reactie van 1477 en de verdere evolutie	
Deel II	15
Instellingen bevoegd voor de Habsburgse Nederlanden (XVIe-XVIIe eeuw)	
Hoofdstuk I De vorst en de adviesinstellingen <i>a latere principis</i>	
§ 1. De vorst	
§ 2. De Madrileense Raad van State (<i>consejo de estado</i>)	
§ 3. De Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië te Madrid	
Hoofdstuk II De rechtstreekse vertegenwoordigers van de vorst in de Nederlanden	
§ 1. De landvoogd (gouverneur-generaal; stadhouder-generaal)	
§ 2. De secretaris van State en Oorlog	
Hoofdstuk III Instellingen op centraal vlak	
§ 1. Vertegenwoordigers van het vorstelijk gezag	
1.1 De Raad van State	
1.2 De Geheime Raad	
1.3 De Raad van Financiën	
1.4 De Grote Raad van Mechelen	
1.5 De Raad van Beroerten	
1.6 De Rekenkamers	
§ 2. Vertegenwoordigers van de onderdanen	
2.1 De Staten-Generaal	
Hoofdstuk IV Instellingen op gewestelijk vlak	
§ 1. Vertegenwoordigers van de vorst	
1.1 De provinciegouverneurs	
1.2 De provinciale raden	
1.3 Casus: de Raad van Vlaanderen	
§ 2. Vertegenwoordigers van de onderdanen	
2.1 De gewestelijke Staten	
2.2 Casus: de Staten van Vlaanderen	
Hoofdstuk V Instellingen op regionaal en lokaal vlak	
§ 1. Territoriale indeling	
1.1 Brabant	
1.2 Vlaanderen	
1.3 Steden en heerlijkheden	
§ 2. Stedelijke instellingen	
2.1 De schepenbank	
2.2 Vorstelijke officieren in de stad	
§ 3. Instellingen op het platteland	
Deel III	60
Instellingen bevoegd voor de Habsburgse Nederlanden (XVIIIe eeuw)	
Hoofdstuk I De vorst en de adviesinstellingen <i>a latere principis</i>	
§ 1. Vorst	
§ 2. De hoogste adviesorganen in Wenen	
§ 3. De Hoge Raad voor de Nederlanden te Wenen	

Hoofdstuk II	De rechtstreekse vertegenwoordigers van de vorst in de Nederlanden	
	§ 1. De landvoogd (gouverneur-generaal; stadhouder-generaal)	
	§ 2. De grootmeester van het Hof	
	§ 3. De gevolmachtigd minister	
	§ 4. Secretaris van State en Oorlog	
Hoofdstuk III	Instellingen op centraal vlak	
	§ 1. Vertegenwoordigers van het vorstelijk gezag	
	1.1 De Koninklijke Raad van Filips V	
	1.2 De Kabinetsjonte	
	1.3 De Raad van State	
	1.4 De Geheime Raad	
	1.5 De Grote Raad van Mechelen	
	1.6 De Raad van Financiën	
	1.7 De Geünificeerde Rekenkamer	
	1.8 De Jonte voor Besturen en Subsidiezaken	
	§2. Vertegenwoordigers van de onderdanen	
	2.1 De Staten-Generaal	
Hoofdstuk IV	Instellingen op gewestelijk vlak	
	§1. Vertegenwoordigers van het vorstelijk gezag	
	1.1 De provinciegouverneurs	
	1.2 De gewestelijke raden. Casus: de Raad van Vlaanderen	
	§2. Vertegenwoordigers van de onderdanen	
	2.1 De provinciale Staten. Casus: de Staten van Vlaanderen	
Deel IV		78
Kerkelijke instellingen na het Concilie van Trente (1545-1563)		
	§ 1. Algemeen kenmerk	
	§ 2. De kerkelijke bestuursorganen	
	2.1 De Curie	
	2.2 Andere kerkelijke instellingen	
Boek II		83
Heuristiek voor de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd		
Inleiding		
Deel I		85
Bibliografieën en tijdschriften m.b.t. de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd		
Hoofdstuk I	Bepaling en geschiedenis van de bibliografie	
Hoofdstuk II	Bibliografieën en tijdschriften gespecialiseerd in de geschiedenis	
	§.1 Internationale historische bibliografieën	
	§.2 Nationale historische bibliografieën	
	§.3 Wetenschappelijke tijdschriften	
Deel II		98
Bronnen voor de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd		
Hoofdstuk I	Bepaling en indeling van de bronnen	
Hoofdstuk II	Verhalende bronnen	
	§.1 De geschiedschrijving	
	§.2 Publicistische bronnen	
	2.1 Betekenis	
	2.2 De vlugschriften ("vliegende bladen")	
	2.3 De kranten	
Hoofdstuk III	Niet-verhalende bronnen	
	§.1 Classificatie	
	§.2 Bronnen van normatieve aard	
	2.1 Bronnen van het recht in de Late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd	
	2.1.1 Inleiding	
	2.1.2 Het gewoonterecht of costumier recht	

- 2.1.3 Het Romeins recht
- 2.1.4 Wetgeving
- 2.2 Vorstelijke wetgeving: de ordonnanties
  - 2.2.1 Definitie
  - 2.2.2 Terminologie
  - 2.2.3 Uitvaardiging
  - 2.2.4 Totstandkoming
  - 2.2.5 Publicatie
  - 2.2.6 Interpretatie
  - 2.2.7 Geldigheidsduur
  - 2.2.8 Naleving
  - 2.2.9 Aanleiding tot het uitvaardigen van bepaalde ordonnanties
  - 2.2.10 Themata
  - 2.2.11 Gebruikte taal
- 2.3 Waar vindt men welke normerende bronnen?
- §.3 Bronnen van bestuurlijk-administratieve aard
  - 3.1 Bestuur op supra-centraal niveau
  - 3.2 Bestuur op centraal niveau
    - 3.2.1 De Raad van State
    - 3.2.2 De Geheime Raad
    - 3.2.3 De Secretarie van State en Oorlog
    - 3.2.4 De Raad van Financiën
    - 3.2.5 De Rekenkamers
    - 3.2.6 De Joints voor Besturen en Subsidiezaken
  - 3.3 Bestuur op gewestelijk niveau
    - 3.3.1 De gewestelijke raden
    - 3.3.2 De gewestelijke Staten
  - 3.4 Bestuur op plaatselijk niveau
- §.4 Bronnen van gerechtelijke aard
  - 4.1 Rechtspraak op centraal niveau
  - 4.2 Rechtspraak op gewestelijk (of provinciaal) niveau
  - 4.3 Rechtspraak op lokaal niveau
- §.5 Bronnen m.b.t. de diplomatie
  - 5.1 Bepaling
  - 5.2 Historische achtergrond
  - 5.3 Bronnen
- §.6 Bronnen m.b.t. sociaal-economische geschiedenis
- §.7 Bronnen inzake kerkgeschiedenis
  - 7.1 Bepaling
  - 7.2 Soorten bronnen
    - 7.2.1 De Romeinse Curie en de kerkprovincies: de *Relationes ad limina*
    - 7.2.2 De bisschop en zijn dioceses
    - 7.2.3 Dekens en pastoors
    - 7.2.4 Reguliere clerus
- §.8 Bronnen inzake militaire geschiedenis

Deel III **Archieven en bibliotheken**

147

Hoofdstuk I Inleidende begrippen

Hoofdstuk II De belangrijkste archiefdepots in België

- §.1 De Rijksarchieven van België
- §.2 Het Algemeen Rijksarchief en het Rijksarchief in Vorst
  - 2.1 Het Algemeen Rijksarchief (ARA)
  - 2.2 Het Rijksarchief in Vorst
- §.3 De Rijksarchieven in het Vlaams Gewest
  - 3.1 Publiekrechtelijke instellingen
  - 3.2 Kerkelijke archieven
  - 3.3 Andere bestanden
- §.4 De Rijksarchieven in Wallonië en de Duitstalige Gemeenschap
- §.5 Andere archiefbewaarplaatsen in België
  - 5.1 Stads- en OCMW-archieven
    - 5.1.1 Het stadsarchief Antwerpen (SAA)
    - 5.1.2 Het archief van het Antwerpse OCMW
    - 5.1.3 Het stadsarchief Gent (SAG)
    - 5.1.4 Het stadsarchief Brugge (SAB)
  - 5.2 Private archieven
- §.6 Databanken met bronnenmateriaal

Hoofdstuk III De archieven in het buitenland

- §.1 Nederland
  - 1.1 Het Nationaal Archief in Den Haag
  - 1.2 De Rijksarchieven in de provincie
- §.2 Frankrijk
  - 2.1 Archives Nationales
  - 2.2 Archives Départementales
  - 2.3 Andere
- §.3 Spanje
  - 3.1 Het Archivo Histórico Nacional
  - 3.2 Het Archivo General de Indias
  - 3.3 Het Archivo General de Simancas
- §.4 Oostenrijk
- §.5 Italië
  - 5.1 Het Archivio Centrale dello Stato
  - 5.2 Archivio Segreto Vaticano

Hoofdstuk IV De bibliotheken

- §.1 Belang
- §.2 Enkele instellingen
  - 2.1 België
    - 2.1.1 De Koninklijke Bibliotheek Albertina te Brussel
    - 2.1.2 Gentse Universiteitsbibliotheek
  - 2.2 Frankrijk

Deel IV Bronnenpublicaties

172

- §.1 De Nederlanden (XVIe eeuw) - het Zuiden (XVIIe-XVIIIe eeuw)
  - 1.1 Normatieve bronnen
    - 1.1.1 Costuimen
    - 1.1.2 Ordonnanties
  - 1.2 Gezantschapsberichten
  - 1.3 Nuntiatuurberichten
  - 1.4 Bronnen politiek-institutionele geschiedenis, XVIe eeuw
  - 1.5 Bronnen politiek-institutionele geschiedenis, XVIIe eeuw
  - 1.6 Bronnen politiek-institutionele geschiedenis, XVIIIe eeuw
- §.2 De Noordelijke Nederlanden (XVIIe-XVIIIe eeuw)
- §.3 Spanje
  - 3.1 Algemeen
  - 3.2 Overzeese Geschiedenis

BOEK I

INSTELLINGEN IN DE BOURGONDISCHE EN HABSBURGSE NEDERLANDEN

DEEL I**DE CENTRALE INSTELLINGEN****IN DE BOURGONDISCHE NEDERLANDEN**

Hoofdstuk I

Staatsvorming en institutionele ontwikkelingen - algemeenheden ter overweging

---

Het West-Europese statensysteem van de Late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd wordt gekenmerkt door een aantal fenomenen en tendenzen die zich in de meeste landen hebben voorgedaan. Niet in alle regio's, er waren immers ook staten die enkele frequent voorkomende ontwikkelingen niet hebben gevolgd. Veralgemeend kan men stellen dat de West-Europese staatsvorming vanaf de Late Middeleeuwen wordt gekenmerkt door de opkomst en de uitbouw van de gecentraliseerde ambtenarenstaat. Dit gaat gepaard met machtsconcentratie, specialisering, functionarisering, bureaucratisering, toename van de fiscale druk en uniformisering.

Een begrip dat vaak vaak als synoniem van **machtsconcentratie** wordt gebruikt, is **centralisatie**. Daarmee wordt bedoeld het streven naar de concentratie in één hand - die van de landsheer - van zoveel mogelijk publieke macht. Daartoe zal de vorst voortdurend pogingen ondernemen om binnenlandse concurrerende machten - adel, kerk, machtige steden - de pas af te snijden en te neutraliseren. Ook buitenlandse inmenging, van vreemde wereldlijke of kerkelijke heersers, zal de centraliserende vorst niet dulden. Om zijn doelstellingen te verwezenlijken, zal de landsheer in toenemende mate een beroep doen op geschoolde **ambtenaren**, bij voorkeur juristen. Met hun hulp bouwt de vorst een complex en hiërarchisch netwerk uit van instellingen en beleidsorganen, op verschillende niveau's van de samenleving. Er ontstaan supra-centrale instellingen (die bevoegdheden hebben die het geheel van een samengestelde staat betreffen, bv. voor het hele Spaanse imperium), centrale instellingen (vb. voor een bepaald deel van een samengestelde staat zoals de Nederlanden), en gewestelijke instellingen (vb. voor een deel van een deel van een samengestelde staat, zoals het graafschap Vlaanderen), en al die vorstelijke instellingen zullen worden bemand door ambtenaren. Die instellingen zijn "vorstelijk", omdat ze op een bepaald moment door de vorst werden gecreëerd en naderhand door de vorst worden geleid, wat bv. niet het geval is voor de meeste plaatselijke bestuurlijke en gerechtelijke instellingen of instellingen die de belangen van de onderdanen behartigen, zoals de Statenvergaderingen. In tegenstelling tot de situatie in de (Late) Middeleeuwen, waar edelen de hoogste functies innamen in de vorstelijke instellingen, wordt het bestuur aldus meer en meer een zaak van **functionarissen**, leden van de Derde Stand die hun positie te danken hebben aan de landsheer. Door middel van deze instellingen gaan de ambtenaren de wil van de vorst in beleid vertalen, en dat beleid vervolgens uitvoeren en zo nodig opleggen. Dit leidt o.m. tot het ontstaan van een gecentraliseerde wetgeving, tot een geleidelijke gelijkschakeling van het costumiere recht, tot een hiërarchisering van de rechtspraak en tot een permanente politieke en financiële controle van de lokale bestuursinstanties door de vorstelijke instellingen.

Toch zou het onjuist zijn de staatsvorming voor te stellen als uitsluitend van bovenaf opgelegd, door de vorst en zijn voornaamste medewerkers. De groei van het

overheidsapparaat was evenzeer een bottom-up aangelegenheid, geïnduceerd door talrijke nieuwe maatschappelijke behoeften. Bepaalde sociale groepen zoals handelaars, maar ook lokale en regionale bestuursorganen en particulieren hadden bijvoorbeeld baat bij professioneel werkende vorstelijke instellingen, omdat deze konden tegemoet komen aan complexe problemen en verwachtingen. Door onder meer inzake rechtsbedeling een beroep te doen op de vorstelijke rechtbanken, deelden rechtzoekenden de staat (en dus de landsheer) de rol van scheidsrechter toe, om daar waar lokale mechanismen ontoereikend bleken om disputen op te lossen of de orde te bewaren, met gezag en kennis van zaken een beslissing op te leggen.

Elke vorstelijke instelling had haar bijzondere opdrachten, specifieke bevoegdheden en taken. Deze **specialisering** maakte een efficiënt bestuur mogelijk, dat kon ingrijpen op alle niveau's van de samenleving, en het zorgde ook voor bureaucratie. De verschriftelijking deed in de loop van de XVIe eeuw volop haar intrede. De steeds groter wordende complexiteit vereiste registratie, en ook archivering. Voor de uitbouw van een dergelijk bestuursapparaat was heel wat geld nodig, om de ambtenaren te betalen, om de bureaucratistische machine aan de gang te houden. Daarom stuurde de centrale macht ook aan op het opvoeren van de fiscale druk, een ambitie die deels kon worden gerealiseerd dankzij het bestaan van een gespecialiseerd en performant bureaucratisch apparaat.

De bovenstaande krachtlijnen zijn een eerder grove schematisering. De realiteit is uiteraard iets complexer, niet alles gaat overal op in dezelfde mate. De situatie in bijvoorbeeld de Republiek en Noord-Italië week af van het model van de gecentraliseerde vorstenstaat, en ook de Habsburgse Nederlanden in de 17e en 18e eeuw kenden een eigen ontwikkeling. Toch dienen de hogervermelde krachtlijnen steeds in het achterhoofd te worden gehouden wanneer men het heeft over de politieke-institutionele geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd.

Een degelijke kennis van het ressort, van de bevoegdheden en van de opdrachten en doelstellingen van instellingen op de verschillende niveau's van de samenleving - en dan gaat het natuurlijk lang niet alleen over vorstelijke instellingen! - is absoluut onontbeerlijk om te begrijpen hoe de vroegmoderne samenleving was georganiseerd en hoe ze functioneerde, én natuurlijk ook om te kunnen weten welke de bronnen we als historici ter beschikking hebben om de vroegmoderne samenleving te kunnen bestuderen. Want het gros van de bronnen die ons uit de Vroegmoderne Tijd zijn overgeleverd, ontstond op een of andere manier in het kader van de werking van een instelling. Dat kan een publiek orgaan zijn, zoals een bestuurlijke of een gerechtelijke instantie, of een kerkelijke instantie, zoals een kerkfabriek, maar ook een culturele of een sociale instelling, zoals een rederijkerskamer of een ambacht. Kennis van instellingen is daarom cruciaal in het kader van de heuristiek.

Hoofdstuk II

De centrale instellingen van 1385 tot 1473

---

§ 1. De kanselier van Bourgondië

Het ambt van kanselier, dat door Filips de Stoute in 1385 werd ingesteld, was van buitengewone betekenis in het Bourgondische staatsbestel. De precieze invloed ervan op de hertogelijke politiek is moeilijk in te schatten, niet alleen omdat de hertogen zelf regeerden en de kanselier op dat vlak geen officiële verantwoordelijkheden droeg, maar ook omdat zijn bevoegdheden eigenlijk nooit nauwkeurig werden omschreven, en hij altijd handelde in de schaduw van de vorst. De kanselier van Bourgondië, die men misschien nog het best kan omschrijven als de voornaamste bestuurlijke steunpilaar van de hertog, kon echter het te voeren beleid in belangrijke mate mee bepalen, o.m. omwille van het feit dat hij de eerste vertrouwensman was van de vorst.

De enige officiële bevoegdheid van de kanselier was de bewaring van het groot vorstelijk zegel, waarvan alle belangrijke oorkonden die men in de hertogelijke kanselarij opmaakte, werden voorzien. Maar de kanselier was veel meer dan alleen maar het hoofd van een kanselarij. Steeds was hij in de onmiddellijke omgeving van de vorst te vinden, ook tijdens diens reizen. Hij zat de vergaderingen van de Hofraad voor en was, zowel tegenover de vreemde gezanten als tegenover de eigen onderdanen, de woordvoerder van de hertog.

Tussen 1385 en 1477, de *klassieke* Bourgondische tijd, hebben de hertogen in totaal zes kanseliers gehad, allen afkomstig uit Frankrijk of Bourgondië. Geen enkele titularis van dit hoge ambt kwam uit de Nederlanden. Het waren allen juridisch geschoolden; twee ervan behoorden tot de geestelijke stand, de vier anderen tot de lage adel. De meest bekende onder hen was zonder twijfel Nicolas Rolin, van 1422 tot 1457 kanselier van Filips de Goede.

§ 2. De Hofraad (*Grand Conseil Ducal*)

a. Van 1385 tot 1445

De Hofraad was een vergadering van hoge edelen aangevuld met juristen die, o.l.v. de kanselier of zijn plaatsvervanger, regelmatig met de vorst gingen samenzitten om alle belangrijke problemen te bespreken. Hoewel regeren een persoonlijke zaak van de vorst was, werden de staatszaken normaliter vooraf in de Raad behandeld. Het begrip *regeren* was een vlag die een brede lading dekte. Eerst en vooral behelsde dit het bepalen van de binnen- en buitenlandse politiek, wat neerkwam op het handhaven van het vorstelijk gezag tegenover de onderdanen en het uitstippelen van een gedragslijn tegenover vreemde vorsten. Daarnaast was er de zorg voor de financiën en de uitoefening van de vorstelijke rechtspraak. Het was precies met het oog op de rechtspraak dat er in de Raad universitair gevormde juristen zetelden. Deze hadden de titel van raadsheer-rekwestmeester.

Vanaf 1435 groeide in de schoot van de Hofraad een zekere taakverdeling tussen edelen en juristen, in die zin dat de rechtspraak meer en meer het exclusieve terrein van de juristen werd. Het leidde tot het ontstaan, in 1445, van een aparte juridische commissie binnen de Hofraad. Deze aparte juridische commissie werd reeds in het midden van de XVe eeuw omschreven als "de Grote Raad".

b. Van 1445 tot 1473

De *Grand Conseil Ducal* was vanaf 1445 door de juridische commissie wel in grote mate van de rechtspraak ontlast, maar de twee andere regeringstaken (algemene politiek en financieel beleid), bleven de hele Bourgondische periode door zijn aandacht weerhouden. Reeds vrij vroeg was het werk er evenwel zo georganiseerd dat het algemeen beleid een zaak was voor enkele hoge edelen-raadsheren, en dat de verantwoordelijkheid over de inkomsten en uitgaven van de staat viel onder een aparte cel van ambtenaren-raadsheren die in deze materie goed beslagen waren. Beide groepen raadsheren vormden echter nog geen autonome afdelingen.

Onder Filips de Goede werd de Hofraad herhaaldelijk gereorganiseerd. Alle hervormingen hadden één punt gemeen, nl. de tendens tot het institutionaliseren, maar steeds binnen de Hofraad, van de werking van alweer twee duidelijk onderscheiden commissies: een politieke en een financiële, dit naast de reeds bestaande gerechtelijke commissie. Karel de Stoute ging nog verder en legde in december 1473 door de *ordonnanties van Thionville* (Diedenhofen) de vroegere evoluties vast in afzonderlijke instellingen. Vanaf 1474 werd in de Hofraad enkel nog de algemene politiek bepaald.

Hoofdstuk III

De ordonnanties van Thionville

Door de verordeningen van Thionville (december 1473) voerde Karel de Stoute een grondige wijziging door in de Bourgondische centrale administratie. De meest spectaculaire hervorming was zeker de creatie van het Parlement van Mechelen, de opvolger van de Grote Raad. De hertog vestigde te Mechelen ook een Centrale Rekenkamer, alsmede een Kamer van de Schatkist en een Kamer van de Beden, die de opvolgers waren van de financiële commissie uit de Hofraad. De stad Mechelen kreeg de voorkeur, niet alleen wegens haar centrale ligging in de Bourgondische Nederlanden, maar vooral omdat de heerlijkheid Mechelen een apart gebied was, dat behoorde tot geen van beide wedijverende gewesten Brabant en Vlaanderen.

Zoals hierboven vermeld, was tussen 1435 en 1445 binnen de *Grand Conseil Ducal* geleidelijk aan een juridische commissie gegroeid, de Grote Raad, die vanaf 1445 vrijwel de volledige centrale Bourgondische rechtspraak voor zijn rekening nam. De specialisatie waaraan deze juridische commissie of Grote Raad het ontstaan dankte, was het gevolg van de opmerkelijke aangroei van het aantal rechtsgedingen in de Hofraad na 1435. Deze toename was op haar beurt te verklaren door de historische omstandigheden. Vooreerst was er de sterke territoriale uitbreiding van de Bourgondische staat in de jaren 1428-1435. Het beëindigen van de oorlog met Frankrijk (1435) was een tweede oorzaak, want Filips de Goede en zijn raadsheren konden zich hierdoor toeleggen op het eigenlijke regeringswerk, met inbegrip van de rechtspraak. Tenslotte streefde de hertog bewust naar de uitbreiding van zijn gezag en voerde hij ook op gerechtelijk vlak nieuwe technieken in, zoals het beroep tegen en de reformatie van vonnissen van schepenbanken en gewestelijke raden, om zo de greep van de centrale overheid op de gerechtelijke procedures te vergroten. Dit alles bracht met zich mee dat de raadsheren-rekwestmeesters, die zich in de Hofraad speciaal op de rechtszaken toelegden, langzamerhand een nieuwe instelling ontwikkelden, die als de Grote Raad of later, vanaf 1473, als het Parlement van Mechelen, in de Bourgondische Nederlanden het opperste gerechtshof ging vormen.

In principe was de Grote Raad of het Parlement van Mechelen een gerechtshof dat enkel zaken behandelde die om één of andere reden niet voor een gewone rechtbank kwamen. Zijn bevoegdheid was veelzijdig, en omvatte vier categorieën van rechtspraak. In eerste aanleg behandelde het Parlement of de Grote Raad zaken *ratione materiae* en *ratione personae*. *Ratione personae* was hij bevoegd voor personen en instellingen onder vorstelijke *sauvegarde* (bijzondere vorstelijke bescherming verleend aan bepaalde personen, instellingen of gebouwen), en ook voor al wie omwille van zijn titel of functie het *privilegium fori* kon invoeren: leden van de hofhouding, raadsheren, leden van de Grote Raad zelf, ridders van het Gulden Vlies, enz. Ook de buitenlandse handelaren wendden zich bij uitstek tot dit rechtcollege. *Ratione materiae* waren er eveneens tal van mogelijkheden om een zaak in eerste aanleg voor de Grote Raad te brengen. Zo kwamen alle geschillen

rond de interpretatie van wetgeving en bestuursdaden van de vorst (ordonnanties, privileges, octrooien benoemingen ...), geschillen rond vorstelijke rechten, bevoegdheidsconflicten (hetzij inzake rechtspraak, hetzij inzake wetgeving en bestuur, met name m.b.t. lokale instellingen) enz. voor de Grote Raad. Daarnaast erfde de Grote Raad van de Hofraad de zogenaamde voorbehouden rechtspraak (de *casus reservati*), bestaande uit een reeks gevallen waarover alleen de vorst kon oordelen, zoals majesteitsschennis, ketterij of valsmunterij, en die buiten de bevoegdheden van de schepenbanken vielen. In beroep behandelde de Raad vooral civiele vonnissen van de gewestelijke vorstelijke gerechtshoven (de gewestelijke raden) die onder zijn gezag stonden. Maar Filips de Goede en zijn opvolgers stonden ook toe dat de partijen *omisso medio* beroep aantekenden bij de Grote Raad tegen vonnissen van schepenbanken die een gewestelijke raad (synoniem: gewestelijke hof) boven zich hadden, maar waarbij deze instantie gewoon werd overgeslagen. De hertogen willigden ook systematisch de aanvragen tot revisie of herziening van een schepenvonnis is, binnen een jaar en een dag na de uitspraak; die revisie kwam dan voor de gewestelijke raad of rechtstreeks voor het Parlement. Tenslotte werd ook menige zaak op verzoek van één van de partijen aan een schepenbank of aan een gewestelijke raad onttrokken, de zgn. evocatie, en toevertrouwd aan deze nieuwe hoogste rechtbank in Mechelen. Zulke evocaties gebeurden altijd bij vorstelijk bevelschrift en werden door de lagere rechtbanken als onrechtmatig beschouwd omdat ze ingingen tegen de gevestigde traditie.

De Centrale Rekenkamer was het resultaat van de samensmelting van de Rekenkamer van Vlaanderen (opgericht in 1386) en de Rekenkamer van Brabant (opgericht in 1404), en nam ook de taken over die de twee instellingen tot dan toe hadden uitgeoefend. Deze bestonden hoofdzakelijk in de verificatie van de boekhouding van de rekenplichtige ambtenaren en van een groot aantal steden en kasselrijen.

De Kamer van de Schatkist kreeg bevoegdheid over het beheer van de gewone financiën of het domein; de Kamer van de Beden voerde voortaan het beheer over de beden.

De Hofraad bleef uiteraard voortbestaan, maar had door de oprichting van de hierboven vermelde instellingen heel wat bevoegdheden afgestoten.

Hoofdstuk IV

De reactie van 1477 en de verdere evolutie

Bij de opvolging van Karel de Stoute door Maria van Bourgondië in 1477 kwam het tot een heftige reactie tegen het centrale gezag. Het Groot Privilegie van Maria van Bourgondië (11 februari 1477) beperkte in belangrijke mate de hertogelijke macht en maakte komaf met de centraliserende werking van een aantal Bourgondische instellingen.

Het Parlement van Mechelen, dat in de ogen van de bevolking de incarnatie was van de macht van Karel de Stoute, werd afgeschaft. De Kamers van de Schatkist van de Beden werden opgedoekt, de Centrale Rekenkamer werd gesplitst. De Hofraad was bijgevolg de enige centrale instelling die bleef voortbestaan. Een hele reeks bevoegdheden kwamen dan ook opnieuw bij hem te liggen. Globaal gezien boette het centrale niveau echter aan macht in.

De Hofraad kreeg wederom gerechtelijke bevoegdheid, met dien verstande dat hij geen zaken mocht behandelen die tot het terrein van de gewestelijke en lokale instanties behoorden. Maar vrij snel vormde zich echter in de Hofraad opnieuw een apart college, dat bijna uitsluitend was samengesteld uit rechtsgeleerden. De oude draad werd weer opgenomen. Dit zou leiden tot de heroprichting van het Parlement, maar dan onder de naam van Grote Raad van Mechelen in 1504. Hetzelfde schema werd gevolgd inzake financiën. Het Groot Privilegie bepaalde dat alle financiële kwesties zouden worden behandeld door die ene, algemene centrale instelling. Maar ook hier was de specialiseringstendens niet te stuiten, en kwam er een aparte financiële afdeling tot stand; in 1487 was er voor het eerst zelfs sprake van een Raad van Financiën. Niet lang na 1477 was men aldus teruggekeerd tot de toestand zoals die enkele jaren lang onder Karel de Stoute had bestaan. De Hofraad hield zich enkel en alleen nog bezig met politieke aangelegenheden. Naar het einde van de XVe eeuw toe groeide binnen de Hofraad een kern, een zgn. Geheime Raad, die bij minderjarigheid of afwezigheid van de landsheer het interimbestuur op zich nam. Zijn bevoegdheden evolueerden de jaren nadien in een eerder technisch-bestuurlijke richting en hij zou vooral gaan bestaan uit juristen. Naast de Geheime Raad kristalliseerde zich binnen de Hofraad een tweede, adellijke kern, die zich toespitste op *les granz affaires*. De Hofraad, die nog wel bleef bestaan (maar dit na 1515 enkel nog op papier), had zich alzo ontdubbeld in twee onderscheiden instellingen. De oprichting van de Collaterale Raden in 1531 zou deze evolutie uiteindelijk afsluiten.

DEEL II

**INSTELLINGEN BEVOEGD VOOR DE
HABSBURGSE NEDERLANDEN (XVIIE-XVIIIE EEUW)**

Hoofdstuk I

De vorst en de adviesinstellingen *a latere principis*

---

§ 1. De vorst

a. Geschiedenis

In de Vroegmoderne Tijd werden de Nederlanden (vanaf het einde van de XVIe eeuw nog enkel het zuidelijke deel ervan) geregeerd door vorsten van de Habsburgse monarchie. Deze klom op tot in 1477, jaar waarin het huwelijk werd gesloten tussen Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk. Hun afstammelingen bezetten de troon tot aan de Brabantse Omwenteling van 1789-1790 en nadien opnieuw tot de annexatie bij Frankrijk in 1794-5.

Na Filips de Schone (1478-1506) ontwikkelden zich een Spaanse en een Oostenrijkse tak. De eerste ging terug tot keizer Karel V (1500-1558); zijn afstammelingen regeerden over wat men later de Spaanse Nederlanden zou noemen. De tweede klom op tot zijn jongere broer Ferdinand (1503-1564), die in 1521-1522 de Oostenrijkse erflanden toegewezen kreeg en later keizer zou worden.

Vóór 1789 werd het gezag van de "natuurlijke vorst" in de Nederlanden enkel tijdens de XVIe eeuw ernstig betwist. Dit heeft geleid tot de afscheuring van de opstandige gewesten in 1581, toen de Staten-Generaal door de afkondiging van het *Placcaet van Verlatinghe* Filips II zou afzetten. De vorst zou nadien enkel nog over een deel van de eertijdse XVII Provinciën regeren, hoofdzakelijk het zuidelijke deel ervan.

Eén algemene naamgeving voor de vorst bestond niet. Hoewel hij steeds met "Aen den Coninck" of met "Aen den Keyser" werd aangesproken, en hoewel zijn verordeningen steeds "By den Coninck" of "By den Keysere" werden uitgevaardigd, droeg hij eigenlijk de titels van hertog van Brabant, van Luxemburg ..., graaf van Vlaanderen, van Holland, enz. Het waren titels die de vroegere landsheren van de respectievelijke gewesten droegen, en die naderhand door de vorst in een personele unie werden verenigd.

De Habsburgse vorsten die in de XVIe en XVIIe eeuw over de Nederlanden regeerden waren: Filips de Schone (1482-1506, met van 1482 tot 1493 Maximiliaan van Oostenrijk als regent); Karel V (1506-1555, met van 1506 tot 1515 opnieuw Maximiliaan van Oostenrijk als regent); Filips II (1555-1598); aartshertogen Albert en Isabella (1598-1621); Filips IV (1621-1665); Karel II (1665-1700). Door de grillige loop van de erfopvolging zouden de Nederlanden in de eerste decennia van de XVIe eeuw opgaan in een bredere samengestelde staat die doorgaans het "Spaans imperium" wordt genoemd.

b. Organisatie

1. De successie

Het vorstelijk gezag was erfelijk. Met de *Pragmatieke Sanctie* van 1549 werd niet alleen het Bourgondisch-Habsburgs patrimonium één en ondeelbaar verklaard, maar werden tevens alle dynastiek-rechtelijke en erfrechtelijke opvolgingscostuimen uniform gemaakt, met name door de invoering van het eenvoudige eerstegeboorterecht. Ook vrouwen deelden hierin. Zij konden echter alleen opvolgen bij ontstentenis van mannelijke nakomelingen in dezelfde lijn. Alle gewestelijke Statenvergaderingen hebben hiermee ingestemd.

De vorst heette de "natuurlijke landsheer" te zijn. In uitzonderlijke omstandigheden kon hij het opvolgingsrecht door testament of gift overdragen. Zo werden de Nederlanden in 1598 door Filips II overgedragen aan zijn dochter Isabella Clara Eugenia en haar echtgenoot, Albert van Oostenrijk. Dit leidde ertoe dat de Nederlanden tijdelijk uit het Spaans imperium werden gelicht, nl. tot het kinderloos overlijden van aartshertog Albert in 1621. Aansluitend keerde het gebied terug onder Spaans-Habsburgs gezag.

2. Bestuursstructuren

Voor de uitoefening van hun functie beschikten de vorsten over twee soorten diensten. De eerste moesten hen, door beslissingen voor te bereiden en nadien uit te voeren, bijstaan in het regeerwerk. Het is het netwerk van raden, instellingen en organismes dat de monarch ter beschikking stond. De tweede hadden een symbolische en psychologische waarde: door een goed uitgekozen omkadering zou de *grandeur* van de vorst in de verf gezet worden, wat hem hoog boven de gewone stervelingen moest uittillen. Het omkleden van het vorstelijk handelen met symbolen van soevereiniteit zoals kronen, scepters, wapenschilden, triomfbogen enz. zorgde hiervoor. Door het scheppen van een afstand tussen vorst en onderdaan werd het ontzag voor het staatshoofd vergroot. Het verblijf van de vorst werd uitgebouwd tot een prestigieus en luxueus paleis. Hoe indrukwekkend voordien de burchten in het landschap ook waren, ze vormden op de eerste plaats een militair bolwerk, getekend door een zekere austeriteit. Vanaf de XVIIe eeuw werden de vorstelijke residenties uitgebouwd tot miniatuursteden, met hofhouding, kapel, theater, bibliotheek, tuinen, enz.

Ofschoon de verantwoordelijkheid voor het regeerwerk in de Nederlanden vooral aan de landvoogd was toevertrouwd - na het vertrek uit de Nederlanden van Filips II in 1559 zou het tot 1781 duren vooraleer de soeverein weer voet zette op Nederlandse bodem - en de koning daardoor van zijn dagelijkse beheerstaak was ontlast, bleef de monarch toch nauwgezet het reilen en zeilen in de Nederlanden volgen, en stuurde hij vanuit zijn verblijfplaats in Madrid de landvoogd regelmatig bij door *dépêches* en speciale afgezanten. Zeker in de XVIIe eeuw trof de koning over het hoofd van de gouverneur-generaal heen vaak verregaande beslissingen. Zijn vertrouwelingen in Brussel zorgden ervoor dat deze ook effectief in daden werden omgezet.

c. Bevoegdheden

1. B e p e r k i n g e n

In het Ancien Régime berustte de soevereiniteit niet bij het volk maar bij de vorst. Die had zijn macht en gezag van godswege: hij was monarch "bij de genade gods". De zogenaamde "absolute macht" van de vorst, typisch voor het Ancien Régime, was evenwel onderhevig aan beperkingen, zowel van binnen- als van buitenlandse oorsprong.

Bij zijn aantreden moest de vorst zich laten inhuldigen volgens de aloude gewoonte van de *Joyeuse Entrée*. (Na de aartshertogen heeft de vorst dat nooit meer persoonlijk gedaan, maar werd dit aan de landvoogd of andere personaliteiten gedelegeerd.) Elke provincie (gewest) had daarbij haar eigen gewoontes. De vorst moest zweren de *droits, franchises, privilèges, coutumes et usaiges*, de grondrechten van het gebied, te respecteren. Meestal was deze algemene eedformule ongeschreven; enkel Brabant beschikte over een geschreven document, de *Blijde Inkomst*, waarvan de eerste versie dateerde uit 1356 en waarin, artikelsgewijs, de voornaamste privileges van het hertogdom stonden vervat.

De basisrechten van de onderdanen betroffen o.m. de vrijheid en onschendbaarheid van de menselijke persoon, het recht op eigendom, het recht om in eigen taal bestuurd te worden, het recht om niet door belastingen bezwaard te worden zonder eigen instemming, enz. Men kende echter geen briefgeheim, geen recht op vrijheid van godsdienst en geweten, en ook niet van pers. Pas wanneer de vorst hiermee had ingestemd zwoeren de Staten gehoorzaamheid en trouw. De wederzijdse eedaflegging impliceerde dus rechten en plichten voor beide kanten, wat een niet-geringe beperking van het vorstelijk gezag inhield.

De soevereiniteit werd ook beperkt door verplichtingen tegenover het buitenland. De Transactie van Augsburg van 1548 bracht de Nederlanden samen in de *Bourgondische Kreits* van het Duitse keizerrijk, echter zonder dat de Lage Landen hierdoor onderworpen zouden zijn aan Duitse wetten of rechtspraak. Wel bracht het, mits een beperkte tegenprestatie aan het Rijk, bescherming door een defensief verbond. Deze band was niet zwaarwegend, en de tegenprestatie (een financiële bijdrage) werd heel laag gelegd. Ook de Vrede van Münster (1648) had verstrekkende gevolgen: hierdoor werden de Zuidelijke Nederlanden definitief het grensverkeer over de Schelde en de Sassevaart (Gent-Zeeland) ontzegd.

2. O v e r z i c h t

* De vorst had als enige het recht om wetten uit te vaardigen. Deze mochten niet in tegenstrijd zijn met de hierboven vermelde privileges en costuimen.

* Hij benoemde en leidde de centrale administratie en alle instellingen die hem hielpen bij het bestuur van het land en het handhaven van de orde. Hij beheerde tevens de staatsfinanciën, en beschikte over een aantal rechten tegenover de ondergeschikte besturen: hij stelde de magistraat aan, bezat het benoemingsrecht in een aantal baljuwschappen, en riep de Staten samen met aanduiding van de dagorde. Hij controleerde de financiën van de ondergeschikte besturen. Hij had niet het recht om zelf belastingen te

heffen, maar had wel de bevoegdheid om, eens ze waren toegestaan, de inning ervan te organiseren

* De soeverein bezat de hoogste rechterlijke macht, en benoemde het gerechtelijk personeel in de justitieraden. Bepaalde misdrijven, de zgn. *casus reservati*, konden alleen door hem of door zijn vorstelijke rechtbanken worden berecht.

* De economische politiek werd door hem geleid. De vorst organiseerde het douanestelsel, en gaf toelating tot het koloniseren, en tot het aanleggen van wegen en kanalen.

* Hij besliste inzake buitenlands beleid. Hij verklaarde de oorlog, en ondertekende vredesverdragen.

* Hij was de opperbevelhebber van het leger en mocht troepen kazerner in de steden en op het platteland.

* De vorst bezat *regalia* zoals de muntslag, het verlenen van privileges en eerbewijzen, het verheffen in de adelstand.

* Hij was de beschermer van de katholieke kerk en bezat het benoemingsrecht inzake bisdommen en abdijen; de paus zorgde dan voor de geestelijke investituur. Hij verleende het *placet* op de publicatie van niet-dogmatische beslissingen van de kerkelijke autoriteiten.

§ 2. De Madrileense Raad van State (*Consejo de Estado*)

a. Geschiedenis

Toen aartshertog Karel eind 1517 voet zette op het Iberisch Schiereiland om er de koninkrijken Castilië en Aragon (met de niet-Iberische territoria die bij deze koninkrijken hoorden) in ontvangst te nemen, zette hij meteen ook een grote stap inzake de extensie van zijn rijk. Hij werd een Europees vorst, een hoedanigheid die uitdrukkelijk zou worden versterkt door zijn verkiezing tot keizer van het Heilig Roomse Rijk in 1519.

Deze territoriale uitbreiding bracht een aantal institutionele consequenties met zich mee: enerzijds werd Karel nu vooral een afwezige monarch - hij kon nu eenmaal niet overal tegelijk aanwezig zijn - wat hem zou verplichten tot het werken met gevolmachtigde plaatsvervangers (onderkoningen of gouverneurs-generaal), en anderzijds kreeg Karel hierdoor nood aan een overkoepelende instelling, die hem zou adviseren bij het beleid voor de totaliteit van zijn imperium. Dit zou de Raad van State worden, gegroeid uit Karels groep persoonlijke raadgevers. Deze kroonraad naast de vorst kan dan ook gezien worden als de institutionele erfgenaam van de Grand Conseil Ducal.

Aanvankelijk bestond Karels persoonlijke adviesraad vooral uit hoge Nederlandse edelen, maar later zou Karel V de kroonraad uitbreiden met vooraanstaande Castiliaanse en Aragoneze aristocraten. Bovendien had Karel V, wegens de voortdurende oorlogen waarin hij verwickeld zat, nood aan veel geld, en dat kon hij met hun steun vinden in Castilië en Aragon, waar lokale en regionale machten veel minder dan in de Nederlanden een rem zetten op de vorstelijke geldhonger. De benoeming van meerdere Castilianen en Aragonezen in de Raad van State (want zo werd de instelling vanaf 1523 officieel genoemd) dient onder meer in dit licht te worden gezien. De echte *hispanisering* van de Raad van State naast de vorst geschiedde onder Filips II. Van de 49 raadsheren die in de loop van zijn regeerperiode door hem werden benoemd, waren er niet minder dan 40 van Castiliaans-Aragoneze origine, tegenover drie Italianen, twee Portugezen en telkens één persoon afkomstig uit het Vrijgraafschap Bourgondië, Oostenrijk en Savoie. Onder Filips II kwam het politieke gewicht in duidelijk te liggen in Castilië, dat daarmee de *core state* werd van het imperium. Deze hispanisering leidde tot vervreemding tussen enerzijds de koning en zijn naaste raadgevers en anderzijds de zgn. *perifere* gebieden van de samengestelde staat, zoals bvb. de Nederlanden. De mentale en bestuurlijk-ideologische kloof tussen de vorst en de politieke elites in de Nederlanden, zou de voornaamste oorzaak worden van de Opstand in de Nederlanden.

b. Organisatie

De raad bestond uit een niet strikt vastgelegd aantal leden. De hoogste leden van de Castiliaanse adel, en de voornaamste diplomaten en militairen in dienst van de vorst maakten er deel van uit, wat niet betekent dat ze ook altijd effectief aan de vergaderingen konden deelnemen. In het kader van hun diplomatieke of militaire opdrachten verbleven

vele raadsleden immers buiten Castilië. De Raad functioneerde op permanente basis naast de soeverein, en in theorie werd de instelling ook door de vorst voorgezeten. Wanneer erg belangrijke aangelegenheden dienden te worden besproken, was het inderdaad niet ongebruikelijk dat de vorst aan de besprekingen deelnam, maar in de praktijk echter was het meestal de meest vooraanstaande raadsheer - vanaf het begin van de XVIIe eeuw aangeduid met de term *privado* - die de zittingen leidde. De besluiten van elke vergadering werden door secretarissen op schrift gesteld en onder de vorm van een *consulta* aan de vorst voorgelegd. Die noteerde dan in de kantlijn zijn commentaar en/of zijn beslissing. Vooral onder Filips II werd de werking van de Consejo de Estado sterk verschriftelijkt.

c. Bevoegdheden

Een concrete opsomming van de bevoegdheden van de Raad van State werd nooit gemaakt, er bestond niet zoiets als een organiek reglement van de instelling met aanduiding van haar bevoegdheden. De Consejo de Estado boog zich over ongeveer alle grote politieke, diplomatieke en militaire *issues*, zowel deze m.b.t. Castilië als m.b.t. alle andere delen van het imperium.

§ 3. De Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië te Madrid

a. Geschiedenis

De voorloper van wat in 1588 de Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië zou worden, was een klein departement bestaande uit een raadsheer-zegelbewaarder en een secretaris van State. Dit college, dat reeds functioneerde onder Karel V maar pas met de komst van Filips II een vaste plaats kreeg toegewezen in het centrale Habsburgse bestel, had voornamelijk een administratieve functie: het stond in voor de afhandeling van de officiële correspondentie tussen het Hof in Spanje en het centrale bestuur in de Nederlanden. Toch was de opdracht van met name de raadsheer-zegelbewaarder niet enkel van technische aard; regelmatig won de vorst bij hem ook advies in over aangelegenheden m.b.t. de Nederlanden.

Politiek-religieuze spanningen tussen Filips II en zijn Nederlandse onderdanen, leidden tot de Opstand. In een poging om de verschillende partijen weer nader tot mekaar te brengen en wijzigingen te verkrijgen in het vorstelijk beleid, stuurden de Staten-Generaal in 1574 een rekest aan de vorst waarin een aantal voorstellen stonden geformuleerd met het oog op de pacificatie van de Nederlanden. Naast o.m. de terugkeer van Filips II naar de Lage Landen en de afschaffing van de Bloedraad, wenste men de oprichting van een Raad voor de Nederlanden te Madrid, bestaande uit ingezetenen van de XVII Provinciën. De Staten waren immers de mening toegedaan dat het slechte beleid van de vorst enkel en alleen te wijten was aan het feit dat de koning onbetrouwbare Castiliaanse raadgevers had, die hem adviezen influisterden nadelig voor de Nederlanden.

Pas in het midden van de jaren 1580, toen duidelijk werd dat de militaire operaties van Farnese vruchten begonnen af te werpen, kreeg Filips II oren naar dit voorstel. Maar de Raad die in 1588 effectief werd opgericht, had niet die omvang zoals eertijds was gesuggereerd; de instelling zou in totaal maar uit drie personen bestaan, merkelijk minder dan in soortgelijke territoriale raden (bvb. de Raad voor Italië) het geval was. De installatie van de Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië, kwam in de feiten, althans wat het aantal leden betrof, neer op slechts een lichte wijziging van de toestand zoals die bestond sinds 1556. Het was kenschetsend voor het geringe belang dat aan de instelling werd gehecht. Bovendien was haar geen lang leven beschoren. In mei 1598 ondertekende Filips II de Akte van Afstand, waardoor de Nederlanden juridisch een soevereine staat werden. De Raad verloor aldus zijn bestaansreden, en werd afgeschaft.

Toen aartshertog Albert in 1621 overleed en het aartshertogelijk paar bijgevolg definitief kinderloos bleef, keerden de Nederlandse gebieden terug naar de Spaanse kroon. Isabella werd benoemd tot gouvernante-generaal, ondergeschikt aan de koning. Enkele jaren later, in 1628, ging Filips IV over tot de heroprichting van de Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië te Madrid. De instelling bleef bestaan tot in 1702.

b. Organisatie

De eerste Raad bestond uit een raadsheer-zegelbewaarder, een raadsheer, en een secretaris van State. De raadsheer-zegelbewaarder werd gezien als het hoofd van de instelling. Alle stukken die in de instelling werden opgemaakt (correspondentie, patentbrieven, consulten enz.) droegen zijn *vidit*, en hij was ook belast met de zorg over de officiële zegels. De raadsheer verving de raadsheer-zegelbewaarder bij diens afwezigheid of ziekte, en ondertekende samen met hem de schriftelijke adviezen die ten behoeve van de vorst werden opgesteld. De secretaris tenslotte stond in voor het opstellen en verzenden van de stukken, het coderen en decoderen van berichten, het vertalen van teksten, enz. In de zeventiende eeuw werd de Hoge Raad uitgebreid tot een zevental leden.

c. Bevoegdheden

De Raad had in de XVIe eeuw slechts beperkte bevoegdheden en mocht zich in ieder geval niet mogen inlaten met landsverdediging, buitenlandse politiek of andere *grandes affaires*, want dat was het terrein van de *Consejo de Estado*. Hij verschaftte de vorst vooral advies over benoemingen in de Nederlanden en gunstverzoeken allerhande. Ook in de XVIIe eeuw situeerden zijn werkzaamheden zich voornamelijk op het vlak van de toekenning van ambten en faveurs. Vooral het advisereren bij de verlening van adellijke titels nam een groot deel van zijn tijd in beslag. Daarnaast stelde de instelling ook gedeeltelijk de instructies op voor de gouverneurs-generaal in de Nederlanden, en moest zij nagaan of de landvoogden zich wel naar behoren van hun taak kweten. Soms leidde dit tot botsingen. Ook met de Collaterale Raden in Brussel (cf. infra) waren er regelmatig problemen, want deze beschouwden de Hoge Raad als een concurrerend orgaan.

Hoofdstuk II

De rechtstreekse vertegenwoordigers van de vorst in de Nederlanden

---

§ 1. De landvoogd (gouverneur-generaal; stadhouder-generaal)

a. Geschiedenis

Wegens de talrijke verplichtingen in andere delen van zijn samengestelde staat verbleef de vorst vaak buiten de Nederlanden. Met uitzondering van de aartshertogen Albert en Isabella vertoefde na 1559 zelfs geen enkele soeverein nog in het gebied. Pas in 1781 kwam de vorst opnieuw naar de Nederlanden, toen Jozef II er op inspectie kwam. In de vervanging van de vorst werd aanvankelijk op verschillende wijzen voorzien, meestal door een interimaire bestuursraad, samengesteld uit hoge edelen en juristen. In het begin van de XVIe eeuw werd echter overgegaan tot het aanstellen van een tijdelijke plaatsvervanger, m.n. in de persoon van Margaretha van Oostenrijk, de tante van aartshertog Karel, de latere Karel V. Haar bevoegdheden waren aanvankelijk niet nauwkeurig vastgelegd; pas in april 1522 kreeg Margaretha als eerste officiële regentes (synoniemen: algemeen stadhoudster, of landvoogdes of gouvernante-generaal) duidelijke volmachten. Dat betekende de start van de lange traditie van permanente landvoogdij over de Habsburgse Nederlanden. Zelfs in perioden dat Karel V en later Filips II (van 1555 tot 1559) in de Nederlanden vertoefden en zich persoonlijk met de Nederlandse regering inlieten, bleven de respectieve landvoogden of gouverneurs-generaal in functie. Alleen in de periode van 1598 tot 1621, toen Albert en Isabella formeel soeverein waren over de Nederlanden, was er geen gouverneur-generaal.

b. Organisatie

Na het overlijden van Margaretha in 1530 benoemde Karel V zijn zuster Maria, de koningin-weduwe van Hongarije, tot gouvernante van de Nederlanden. Zij was de eerste die als landvoogdes haar intrek nam in het oude paleis van de hertogen van Brabant op de Coudenberg te Brussel. Haar voorgangers hadden buiten Brussel geresideerd, met name in Mechelen. Met de troonsafstand van Karel V in 1555 verviel ook de landvoogdij van Maria van Hongarije, en Filips II benoemde Emmanuel Filibert van Savoie tot zijn gouverneur-generaal. Deze werd in 1559 opgevolgd door een buitenechtelijke dochter van Karel V, Margaretha, hertogin van Parma. Zij nam eind 1567 ontslag, nadat gebleken was dat de hertog van Alva haar na zijn aankomst in augustus 1567 compleet negeerde. Alva volgde haar op. Na korte regeringsperioden van Requesens (1573-1576) en Don Juan van Oostenrijk (1577-1578), was de halve neef van de koning en zoon van laatstgenoemde Margaretha, Alexander Farnese, prins en daarna hertog van Parma, gedurende bijna vijftien jaar landvoogd in de Nederlanden.

Op een enkele uitzondering na, benoemde de soeverein steeds een lid van de dynastie tot landvoogd. Daar stonden de Nederlandse ingezetenen trouwens op, omdat ze dat beschouwden als een blijk van bekommernis en engagement van de dynastie naar de Nederlanden toe. Zij protesteerden en gingen zelfs tot actie over als de vorst van die gewoonte afweek. Voor het overige hadden de Nederlandse Staten en instellingen in normale omstandigheden geen inspraak bij de benoeming van een landvoogd.

Bij het kinderloos overlijden van Albert in 1621 keerde de soevereiniteit over de Nederlanden terug naar de koning van Castilië, inmiddels Filips IV. Zijn tante Isabella bleef in de functie van landvoogdes te Brussel tot haar overlijden eind 1633. Na het korte interimbestuur van de markies van Aytona (1633-1634) volgde de broer van koning Filips IV, kardinaal-infant don Fernando, haar op (1634-1641). Na hem waren tal van landvoogden niet meer *van den bloede*, maar waren het Spaanse diplomaten of militairen, die meestal voor korte tijd de landvoogdij ad interim toegewezen kregen. Velen onder hen hadden vóór hun benoeming nooit in het land verbleven, en kenden noch de talen, noch de gebruiken van de Habsburgse Nederlanden. Het ontbrak hen dan ook dikwijls aan gezag, mede omdat zij dienden te werken in chaotische en penibele omstandigheden en ze steeds in financiële nood verkeerden.

De landvoogd was de hoogste vertegenwoordiger van de soeverein in de Nederlanden. Hij was formeel hoofd van de Raad van State, die hij samenriep als het hem uitkwam; naar zijn eigen believen liet hij het college over staatsaangelegenheden vergaderen. Voor adviezen en uitvoering van zijn beleid en van de vorstelijke beslissingen stonden hem nog twee andere Collaterale Raden ter beschikking.

Voor de officiële correspondentie van de landvoogd in Brussel met de soeverein, buitenlandse vorsten en hun regeringen, diplomaten of instanties in de Nederlanden was aan hem secretarie o.l.v. de audiëncier (of eerste staatssecretaris) toegevoegd. Zijn persoonlijke briefwisseling met de vorst vertrouwde hij toe aan een privé-secretaris. Veeleer dan de officiële behandelden de geheime *dépêches* de vertrouwelijke bevelen en commentaren van de vorst en de persoonlijke replieken en adviezen van de landvoogd. Omdat bepaalde particuliere secretarissen, zoals Cosimo Masi naast Alexander Farnese, een grote invloed op de staatszaken wisten te verwerven, onttrok Filips II in 1594 de geheime correspondentie uitdrukkelijk aan de particuliere secretarissen. Hij vertrouwde haar voortaan toe aan een nieuwe functionaris die de vorst zelf benoemde, nl. de Secretaris van State en Oorlog naast de gouverneur-generaal (cf. infra).

c. Bevoegdheden

De landvoogden traden op als permanente en volwaardige plaatsvervangers van de soeverein. Aan hem ontleenden ze rechtstreeks hun macht en gezag, als waren ze een "alter nos", een "andere wij", de fictieve ontduubeling van de vorstelijke persoon. Tegelijk was de gouverneur-generaal *ex officio* kapitein-generaal, d.w.z. dat hij als opperbevelhebber meestal persoonlijk de troepen leidde. Tijdens de landvoogdij van dames werd het opperbevelhebberschap overgedragen aan de hoogste militair in functie.

Hoewel de officiële benoemingsbrief de soevereine macht formeel aan de landvoogd delegerde zonder beperkingen, diende hij zich echter bij de uitoefening van zijn opdracht te laten leiden door het "goede advies" van de regeringsraden naast hem. Overigens kreeg hij bij de benoemingsbrief van de vorst nog "bijzondere" en "geheime" instructies mee. Hierbij werden zijn prerogatieven nader omschreven en vooral fors ingeperkt. Bovendien stuurden de vorsten hun landvoogden in de Nederlanden voortdurend bij, niet enkel door middel van een intense correspondentie, maar ook en vooral via het zenden van speciale gezanten. In elk geval waren bv. de samenroeping van de Staten-Generaal, de verlening van eeuwige privileges, de vervreemding van kroondomein, de verheffing in de adelstand en de benoeming van bisschoppen, abten van grote abdijen, voorzitters van justitieraden en Rekenkamers, leden van de Collaterale Raden enz., bij de geheime instructies officieel en uitdrukkelijk aan de soeverein voorbehouden. In die gevallen diende de gouverneur-generaal zich te beperken tot het formuleren van voorstellen, om vervolgens de beslissing van de vorst uit te voeren.

Soms kwam het tot botsingen tussen Brussel en het Hof in Spanje omdat de gouverneur-generaal zich niet stoorde aan de beperkingen die hem in zijn bijzondere en geheime instructies waren opgelegd. Een vermanende brief van de vorst aan het adres van de landvoogd stelde meestal een einde aan dergelijke conflicten. Niettemin waren beslissingsmacht en onafhankelijkheid van de gouverneur-generaal vrij groot. Onder meer wegens de afstand kon de vorst doorgaans niet anders dan zich vanuit de verte beperken tot het schetsen van de grote lijnen van het beleid. De nodige informatie bereikte hem met vertraging en de koninklijke beslissingen moesten per koerier nog eens terug, zodat zij aankwamen op een ogenblik dat zij door de feiten achterhaald konden zijn, terwijl de landvoogd in het land zelf dichterbij de besluitvormingssituatie zat en derhalve over meer en betere informatie beschikte. Zodoende zagen de gouverneurs-generaal zich verplicht vele knopen zelf door te hakken na ruggespraak met de bevoegde Collaterale Raad of na overleg met personen uit het informele circuit.

Bepaalde aangelegenheden zoals muntordonnanties en homologering van het gewoonterecht, werden steevast door de landvoogd beslist op voorstel van de bevoegde Collaterale Raden, van enige specialisten terzake en na een lang voorafgaand voorbereidingsproces van informatiegaring en overleg met allerlei bestuurslagen binnen het land. Uiteraard hing één en ander eveneens af van de persoonlijkheid van de gouverneur-generaal. Zolang de soeverein zich kon verenigen met de door de landvoogd gevolgde politiek, was er overigens niets aan de hand. Alleen op het terrein van de buitenlandse zaken gaf de vorst maar weinig ruimte aan de gouverneur-generaal. Iemand zoals Alexander Farnese, die onder meer op dit vlak al te onafhankelijk van de vorst poogde op te treden, legde dan ook zijn positie in de waagschaal.

De afhankelijkheid van de meeste landvoogden van de inlandse instellingen mag, gezien het vaak technische karakter van vele bestuurskwesties en de taalbarrière, niet worden onderschat. Zeker in de XVIIe eeuw waren lang niet alle landvoogden het Frans machtig, laat staan het Nederlands.

§ 2. De secretaris van State en Oorlog

a. Geschiedenis

De secretaris van State en Oorlog verscheen voor het eerst ten tonele in 1594. De functie werd gecreëerd door de achterdochtige Filips II die, na de naar zijn smaak al te onafhankelijk ingestelde Alexander Farnese, naast de gouverneur-generaal een eigen Castiliaanse vertrouwensman wilde hebben. Deze zou de taken overnemen van de vroegere privé-secretaris van de landvoogd. Hij werd door de koning benoemd en met Spaans geld betaald. Op de eerste plaats moest hij erover waken dat in de Nederlanden alles naar 's konings wensen verliep; daarnaast kreeg hij de zorg over de krijgczaken, en diende hij de koning via een geheime correspondentie op de hoogte te houden van alle belangrijke politieke aangelegenheden die in Brussel aan de orde waren.

De instelling zou de hele XVIIe eeuw door blijven bestaan en in de XVIIIe eeuw - weze het onder een enigszins gewijzigde vorm - opnieuw worden ingericht. Zelfs ten tijde van de aartshertogen, die dan toch voor soeverein werden gehouden, verbleef er in de Nederlanden een secretaris van State en Oorlog.

Het mandaat van de secretaris van State en Oorlog was niet per definitie gelijklopend met dat van de in functie zijnde landvoogd, al is het in de XVIIe eeuw soms voorgevallen dat toen de landvoogd werd vervangen, ook een nieuwe secretaris van State en Oorlog werd benoemd. Hij was ook de verbindingspersoon langs wie alle contacten verliepen tussen de landvoogd en het hof in Madrid, en ook tussen de landvoogd en de Collaterale Raden of andere instellingen. In de tweede helft van de XVIIe eeuw taande zijn invloed, en werd zijn statuut min of meer gereduceerd tot dat van ambtenaar.

b. Organisatie

De Secretarie van State en Oorlog heeft in de XVIIe eeuw nooit een reglement van inwendige orde gekregen. De titularis ervan mocht het werk naar eigen inzichten organiseren. Hij had twee departementen onder zich: één voor de militaire, en één voor de burgerlijke aangelegenheden. Het eerste hield zich o.a. bezig met het bestuur van de vreemde legers die in de Nederlanden verbleven; het tweede legde zich vooral toe op de buitenlandse politiek, en adviseerde de landvoogd ook bij binnenlandse problemen. In krijgsaangelegenheden had hij veel te maken met de hoge ambtenaren van de *veedorie*, de *contadorie* en de *pagadorie* (die respectievelijk instonden voor de inspectie, de boekhouding en de betaling van het leger) en met de superintendent (het hoofd) van militaire justitie. Beide diensten beschikten in principe elk over drie officialen, allen Spanjaarden. Naar het einde van de XVIIe eeuw toe groeide het personeelsbestand evenwel sterk aan.

c. Bevoegdheden

De secretaris van State en Oorlog kan worden omschreven als de eerste verantwoordelijke (na de landvoogd) voor buitenlandse zaken en defensie. Men zou ook kunnen stellen dat hij zowat de kabinetschef van de landvoogd was. Nochtans hing veel af van de persoonlijkheid van de titularis. Nu eens was hij echt een beleidsfiguur, dan vooral een uitvoerende kracht. Zijn taak werd nooit precies omschreven. Hij werkte aanvankelijk in de traditie van zijn rechtsvoorgangers, de persoonlijke secretarissen van de landvoogden van Margaretha van Parma tot Alexander Farnese; het verschil met deze figuren lag vooral in het feit dat hij ook verantwoordelijkheid kreeg over de Spaanse, Italiaanse en Duitse troepen op het grondgebied.

Juridisch stond de landvoogd boven hem, maar in bepaalde gevallen was het de secretaris van State en Oorlog die de handelingen van de gouverneur-generaal in goede banen leidde. Hij dankte die invloed aan zijn vertrouwensrelatie met de koning; hij was immers één van de ogen van Madrid in Brussel. Uit de brieven die hem vanuit Spanje werden toegestuurd, kan worden afgeleid dat de secretaris uiteenlopende opdrachten kreeg toebedeeld, zoals het handhaven van de eensgezindheid tussen burgerlijke en militaire gezagsdragers, het instandhouden van een spionagenet bij de vijand en de contraspionage in eigen rangen, het organiseren en reorganiseren van het leger, het onderhandelen van leningen bij financiers, het vervullen van delicate buitenlandse opdrachten, enz.

Hoofdstuk III

Instellingen op centraal vlak

---

§ 1. Vertegenwoordigers van het vorstelijk gezag

1.1 De Raad van State

a. Geschiedenis

De Raad van State werd in 1531 opgericht in het kader van een globale reorganisatie van het centraal bestuursapparaat, waarbij de voornoemde instelling, samen met de Geheime Raad en de Raad van Financiën, de zogenaamde Collaterale Raden vormde. De installatie van de Raad was eigenlijk maar een verdere stap in de evolutie die sinds het begin van de XVIe eeuw binnen de Hofraad aan de gang was, en die hiermee ook werd afgesloten (cf. supra).

De Raad van State werd in eerste instantie opgericht om de zuster van keizer Karel, de nieuwe landvoogdes Maria van Hongarije, bij te staan in het bestuur van de Nederlanden; daarnaast moest het Raad het instrument worden om de politieke ambities van de hoge Nederlandse adel te kanaliseren; de instelling groeide uit tot het voornaamste centraal bestuursorgaan van de Nederlanden.

De intrede in de Raad van een aantal juristen, heeft vanaf het midden van de XVIe eeuw gezorgd voor heel wat ongenoegen bij de edellieden-raadsheren. Tijdens de regering van Filips II, van 1555 af, groeiden deze moeilijkheden uit tot regelrechte oppositie. Met de actie tegen kardinaal Granvelle in de jaren zestig steeg de spanning ten top, wat mede leidde tot de Opstand van Oranje in 1568 en de breuk in de Habsburgse Nederlanden.

Steunend op de Unie van Atrecht kon Alexander Farnese een aanvang maken met de *Reconquista* en het herstel van de traditionele politieke structuren van het land. De Raad van State werd opnieuw geïnstalleerd, wat ongeveer een terugkeer betekende naar de situatie van 1531. Niet voor lang echter, want de in 1579 benoemde hoge edelen werden nadien stelselmatig vervangen door *togati*. Het scenario dat zich had afgespeeld tussen 1531 en 1555 herhaalde zich.

Ook Albert en Isabella achtten het nodig zich de eerste jaren te laten bijstaan door een grote groep edelen in de Raad van State; hun aanzien bij de bevolking was immers niet te onderschatten, en een dergelijke steun was meer dan welkom voor het nieuwe regime. Maar na verloop van tijd waren ook de aartshertogen de adellijke inmenging liever kwijt dan rijk, en bespraken ze de staatszaken in occasionele jointes (commissies), waarvan de samenstelling door hen bepaald werd.

Toen aartshertogin Isabella na het overlijden van haar echtgenoot in 1621 tot landvoogdes voor het leven werd benoemd, vonden de adellijke raadsheren dat de tijd gekomen was om opnieuw medezeggenschap te eisen. Hun desiderata vonden echter

weinig gehoor; de grote wrevel die hiervan het gevolg was, liep uit op de samenzwering van 1632. Wanneer deze dan ook nog mislukte, was het lot van de oude adel bezegeld: hij verdween uiteindelijk bijna helemaal uit de Raad van State. Hiermee werd het eliminatieproces van de *conseillers de cour de robe*, dat reeds op het einde van de XVe eeuw was ingezet, voltooid; de juristen hadden er voortaan volkomen de bovenhand. Na de dood van Isabella bleven de activiteiten van de eertijds zo prestigieuze instelling meestal beperkt tot administratieve aangelegenheden. Van een echte kroonraad was toen zeker geen sprake meer.

b. Organisatie

In de oprichtingsakte (1531) stond gestipuleerd dat de Raad zou bestaan uit twaalf raadsheren en één secretaris, de landvoogdes - die er *ex officio* het hoofd van was - niet inbegrepen. Het lidmaatschap was niet voor het leven, maar duurde zolang de vorst dat wou, *tant qu'il nous plaira*; ontzetting uit het ambt was dus mogelijk. Door een meerderheid van *seigneurs d'épée* te benoemen in de prestigieuze Raad van State, die hij protocollair ook boven de twee andere Collaterale Raden stelde, trachtte Karel V de adellijke geslachten te winnen voor zijn beleid. Door hun rijkdom en aanzien, en hun wijd vertakte verwantschappen, en ook door hun militaire en politieke ervaring, waren ze in de Nederlanden een machtsfactor van formaat.

De frequentie en de plaats van vergaderen hingen af van de inzichten en de wensen van landvoogdes Maria van Hongarije. Ze had de vrijheid om bepaalde leden wel en andere niet op te roepen, en kon, indien ze dat nuttig achtte, alleen het *senior pars* van de Raad volgen en dus een minderheidsopinie als uiteindelijk advies van de instelling aannemen. Maria van Hongarije en haar opvolgers konden bijgevolg in zeer grote mate de Raad sturen. Toch was ook de voorzitter, later tegelijk ook hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, een belangrijk figuur, want ook hij had een aanzienlijke impact op de dagelijkse werking. Vóór alles bestond zijn taak in het ondersteunen en bevorderen van de wensen en doelstellingen van vorst of landvoogd(es). De in 1540 tot voorzitter benoemde Lodewijk van Schore, die als monarchaal en centralistisch ingesteld jurist reeds zijn sporen had verdiend met de aanpak van de Gentse opstand in de jaren 1537-1540, kan wellicht gelden als prototype.

Reeds in 1535 voegde Karel V twee juristen toe aan de Raad. Het was een tendens die zich de volgende jaren zou doorzetten. Door een samenspel van het afsterven van adellijke raadsheren en de invulling van deze vacatures door rechtsgeleerden, groeide verhoudingsgewijs het aantal robijnen (van het Franse "robe" of , een attribuut dat symbool staat voor geleerdheid) in de Raad van State aanzienlijk. Omwille van veelvuldige verplichtingen in hun thuisbasis en elders - bestuur van een gewest, beheer van het persoonlijk domein en militaire zendingen, vooral tijdens de oorlog met Frankrijk - bleven de edelen overigens vaak afwezig van de raadsvergaderingen. Een kleine groep van permanent aan het hof aanwezige juristen en enkele gezagsgetrouwe *seigneurs* vormden de kern die samen met de landvoogdes de beslissingen trof. Na het vertrek van Filips II naar Spanje werden door de nieuwe landvoogdes Margaretha van Parma zelfs geregeld

bijeenkomsten van de Raad belegd waarvan een aantal leden niet op de hoogte was, zeker als het ging over belangrijke aangelegenheden. Het ongenoegen dat over deze manier van werken ontstond, leidde zoals hierboven aangestipt tot de hetze tegen Granvelle en uiteindelijk zelfs tot de openlijke opstand tegen Filips II.

Het geleidelijk verdwijnen van de feodaal-militaire adel uit de Raad en de vervanging ervan door juridisch gevormde ambtenaren betekende ook een breuk inzake werking en organisatie. De Raad nam een meer geroutineerd karakter aan en het zwaartepunt verschoof naar de Geheime Raad.

c. Bevoegdheden

Volgens de ordonnantie van 1531 diende de Raad van State de landvoogd advies te verstrekken over "de grote en belangrijkste aangelegenheden, en die welke de toestand, het beleid, het bestuur, de veiligheid en de verdediging van de Lage Landen betreffen, tenzij de landvoogd het nodig acht ook over andere zaken de Raad van State te horen". Zijn competentie kon dus eigenlijk alles omvatten, met dien verstande dat zijn feitelijke activiteiten en werkzaamheden essentieel afhankelijk waren van de inzichten van de landvoogd of de richtlijnen van de vorst. In grote lijnen spitste de aandacht van de instelling zich toe op de hoge binnen- en buitenlandse staatkunde en op landsverdediging. De raadsbesprekingen konden bijvoorbeeld handelen over troonsopvolging, over *les affaires de cour à cour*, d.w.z. over betrekkingen en onderhandelingen op hoog niveau met buitenlandse mogendheden, over beden en subsidies, over bepaalde aspecten van het binnenlands bestuur ..., maar vooral over landsverdediging en binnenlandse veiligheid, want dat waren steeds weerkerende items op de samenkomsten van het college. Als het ging over welomlijnde binnenlandse aangelegenheden beperkte de Raad zich meestal tot een principiële bespreking, en liet hij de concrete uitwerking over aan de Geheime Raad en de Raad van Financiën. Het grote verschil met deze twee andere Collaterale Raden is dat de Raad van State in normale omstandigheden zuiver raadgevend was, terwijl de Geheime Raad en de Raad van Financiën in eigenlijk beslissingsmacht hadden. Wegens de omvang en het technisch karakter van vele materies was het voor de landvoogd immers onmogelijk telkens zelf na overleg met deze twee instellingen de knoop door te hakken; hier kwam een reële bevoegdheidsdelegatie veel vaker voor dan dit het geval was bij de Raad van State.

Een werkelijk regeringsorgaan met normatieve bevoegdheid was de Raad van State enkel en alleen als hij bij overlijden of langdurige afwezigheid van de landvoogd of de aartshertogen collectief de regering overnam. In dat geval oefende hij, hoewel dat niet in zijn instructie was voorzien, het dagelijks bestuur uit over het land. In zulke periodes werden normaliter alle zwaarwichtige beslissingen echter uitgesteld, en beperkte men zich tot een afhandeling van de lopende zaken.

De verwijdering van de hoge adel uit de Raad in de loop van de XVIIe eeuw had ook gevolgen op het vlak van de bevoegdheden. Deze werden duidelijker afgebakend, en administratiever van aard. Inzake staatkundig belang werd de Raad van State voorbijgestreefd door de Geheime Raad.

1.2 De Geheime Raad

a. Geschiedenis

De Geheime Raad of Privé-Raad is een van de drie Collaterale Raden die in 1531 bij ordonnantie van Karel V naast landvoogdes Maria van Hongarije werden opgericht om haar bij te staan in het bestuur van de Nederlanden. Omwille van zijn vele taken en bevoegdheden was hij zowat het bureaucratisch zenuwcentrum van het centrale bestuur. Ondanks het feit dat de Raad van State algemeen beschouwd werd als de voornaamste van de drie Collaterale Raden, was de reële impact van de Geheime Raad op de staatszaken veel groter. Vanaf de tweede helft van de XVIe eeuw was dit overwicht manifest. En daar waar in de XVIIe eeuw de Raad van State nog slechts een minimale betekenis had, groeide de Geheime Raad onder impuls van sterke en zeer koningsgetrouwe hoofd-voorzitters als Jean Richardot (1597-1609), Pieter Roose (1632-1653) en Leo-Jan de Pape (1672-1685) uit tot dé regeringsraad bij uitstek.

b. Organisatie

Vanaf 1531 was de Geheime Raad een permanent college van zes tot negen raadsheren ("rekwestmeesters"), die de dossiers behandelden. Doorgaans fungeerde een daartoe aangewezen raadslid als rapporteur. Hij verzamelde de informatie, stelde het dossier samen en hij redigeerde ook vaak een ontwerp van besluit, m.a.w. hij begeleidde het hele besluitvormingsproces van bij de aanvang tot aan de beslissing. De instelling beschikte bovendien over een uitgebreide staf van secretarissen. Deze secretarie, waartoe eveneens de audiëntier en de secretarissen van State behoorden, werkte voor de hele regering. Raad en secretarie stonden onder de leiding van de zgn. hoofd-voorzitter (*chef-président*).

Sinds het verdwijnen van het ambt van kanselier in 1530 had de hoofd-voorzitter een gedeelte van diens vroegere taken overgenomen. Zodoende kreeg hij de zorg over het zegel toegewezen, waardoor hij de eindcontrole verwierf over alle bescheiden die door de regeringsinstanties werden uitgevaardigd. De hoofd-voorzitter stelde tevens de agenda van de Geheime Raad op, leidde de vergaderingen, formuleerde het advies of de beslissing, en verzorgde de communicatie met de landvoogd en de andere regeringsinstanties. Later zat hij ook de vergaderingen van de Raad van State voor. Eén en ander maakte dat hij, althans voor wat de binnenlandse aangelegenheden betrof, zowat kan beschouwd worden als een eerste minister *avant-la-lettre*.

De raadsheer-fiscaal was de rekwestmeester die belast was met de zgn. *fiscale zaken* (*commis aux causes fiscales*). Met het begrip "fiscus" wordt het vorstelijk belang in de brede zin bedoeld, dus zowel zijn economie (domeinen en financiën van de kroon) als zijn overheidsgezag (naleving van de vorstelijke wetgeving, openbare orde ...). De raadsheer-fiscaal was de verdediger bij uitstek van de landsheerlijke belangen in de koninklijke Nederlanden, aangezien de rekwestmeester, telkens wanneer hij de

landsheerlijke rechten geschaad of de vorstelijke materiële belangen op een of andere wijze benadeeld achtte, ambtshalve en namens de soeverein bij de Geheime Raad een procedure aanhangig maakte, of aanstuurde op het opstarten van procedures in andere instellingen, zoals de Grote Raad of de gewestelijke justitieraden. De raadsheer-fiscaal van de Geheime Raad superviseerde ook de werkzaamheden van de officieren-fiscaal (procureurs-generaal en advocaten-fiscaal) in de gewestelijke raden.

Hoofd-voorzitter, rekwestmeesters en raadsheer-fiscaal werden door de landsheer zelf benoemd op nominatie van de landvoogd, nadat deze hierover met de Geheime Raad had overlegd. Het waren beroepsjuristen, geschoold in het Romeinse en/of het canonieke recht, en behoorden allen tot de gegoede burgerij of waren recent in de adelstand verheven. De meesten onder hen waren na de advocatuur of na een stedelijk ambt (voornamelijk stadspensionaris) via een gewestelijke raad of eventueel via de Grote Raad van Mechelen, tot de Geheime Raad opgeklimmen. Enkelen waren vóór hun betrekking in overheidsdienst hoogleraar geweest aan de rechtsfaculteit van Leuven, Dowaaï of Dole. Zoals alle ambtenaren van de vorst waren ze benoemd *tant qu'il nous plaira*, en konden ze bijgevolg geschorst, overgeplaatst of afgezet worden indien ze hun taak niet naar behoren vervulden.

c. Bevoegdheden

De jure was de Geheime Raad een consultatief regeringscollege, dat de landvoogd of de soeverein van advies diende te voorzien. In de XVIe eeuw werden de adviezen van de Geheime Raad door de hoofd-voorzitter mondeling aan de landvoogd meegedeeld. De voortschrijdende bureaucratisering leidde ertoe dat ook in de Geheime Raad de schriftelijke communicatie werd veralgemeend; vanaf 1620 werden alle adviezen op schrift gesteld, en onder de vorm van consulten aan de landvoogd voorgelegd. Door middel van een apostille deelde hij dan zijn besluit mee.

In tegenstelling tot de Raad van State, die normaliter enkel adviserende bevoegdheden had, wist de Geheime Raad in de praktijk grote beslissingsmacht te verwerven. Dat was o.m. het gevolg van de techniciteit van vele dossiers, alsmede van de steeds groter wordende omvang van het regeringswerk. Niet-zelden was de goedkeuring vanwege de landvoogd niet meer dan een pro forma-aangelegenheid.

Wetgeving, bestuur en rechtspraak waren de drie grote werkterreinen van de Geheime Raad, die daarmee een sleutelpositie bekleedde in het bestuurlijk kaderwerk.

De Raad zette de wil van vorst en landvoogd om in wetten, en hij stond eveneens in voor de uitvaardiging ervan. Ook de homologatie van het costumier recht werd door hem gecoördineerd.

Als verdediger van de rechten en prerogatieven van de soeverein hield de Geheime Raad toezicht op de naleving van de wet en op de openbare orde, dit d.m.v. de gewestelijke, regionale en lokale gerechtsambtenaren. Als hoogste bestuursorgaan voor justitie stond hij tevens in voor de organisatie van de landsheerlijke justitieraden (synoniem: gewestelijke raden, provinciale hoven). De Raad was dan ook nauw betrokken

bij de benoeming van raadsheren en officieren-fiscaal in de justitieraden en de Grote Raad, alsmede bij benoemingen van baljuws, schouten en andere officieren van justitie. Daarnaast oefende hij het toezicht uit op lagere besturen. Hij was ook bevoegd inzake de *iura circa sacra*: hoge kerkelijke benoemingen, toewijzing van beneficiën, aflevering van het *placet* t.a.v. niet-dogmatische kerkelijke verordeningen ... Daarnaast delibereerde de instelling ook over de aanvragen van particulieren tot het bekomen van allerlei gunsten en toestemmingen, zoals drukkersoctrooien, vrijgeleiden, vergunningen voor broederschappen en rederijderskamers, etc.

Aangezien de scheiding der machten niet bestond, was de stap naar het zélf recht spreken door de Geheime Raad maar klein. Zowel de arresten van de Grote Raad als de arresten van de zgn. soevereine justitiehoven (Raad van Brabant, Raad van Henegouwen, Parlement van Dole) konden in revisie door de Geheime Raad worden behandeld. De revisie of herziening van een proces voor de Geheime Raad kon slechts worden aangevraagd als er sprake was van procedurefouten, maar dergelijke fouten werden echter gauw voorgewend, zodanig dat revisie al vlug een verkapt appèl werd. Middels de evocatie kon de Geheime Raad op eigen initiatief of op vraag van één van de partijen aan elke lagere rechtbank zaken onttrekken en ze zelf geheel of gedeeltelijk behandelen.

De Geheime Raad ontving eveneens verzoeken om zaken in hoger beroep te behandelen, maar in de praktijk verwees hij de appellanten meestal naar de Grote Raad of naar de vorstelijke hoven in de gewesten. Noch de instructies voor de Geheime Raad, noch de instructies voor de landvoogden waren zó absoluut dat zij voor bepaalde zaken ook op het vlak van de rechtspraak geen uitzonderingen zouden hebben toegestaan "omwille van hun belangrijkheid" of "omdat ze het algemeen belang betreffen". De Geheime Raad beperkte zich dan ook niet tot de uitzonderlijke rechtspraak onder de vorm van revisie en evocatie of de afhandeling van welbepaalde beroepszaken, maar hij behandelde ook heel wat geschillen in eerste (en dus ook laatste) aanleg. *Ratione personae* was dit vaak het geval indien het een civiele of zelfs strafrechtelijke zaak betrof waar leden van de vorstelijke hofhouding of van de regering bij betrokken waren; *ratione loci* als het misdrijf was gepleegd binnen de paleismuren. *Ratione materiae* nam hij als rechter kennis van o.m. geschillen omtrent de interpretatie van rechtsgewoonten en wetten, betwistingen rond als onrechtmatig beschouwde bestuursdaden, handel op de vijand zonder machtiging, *casus reservati*, enz. De Geheime Raad beconcurrerde dus zowel de Grote Raad als de provinciale justitiehoven, wat door hen niet altijd in dank werd afgenomen. Behalve de contentieuze rechtspraak, bekrachtigde de Geheime Raad ook openbare verkopen, huwelijksvoorwaarden, pachtcontracten en dies meer (vrijwillige rechtspraak). Uit hoofde van het gratierecht van de landsheer, kon de Geheime Raad ook in de procesgang ingrijpen door remissie (uitwissing van een misdaad waarbij een dodelijk slachtoffer was gevallen) en pardon (uitwissing van een misdaad waarbij geen dodelijk slachtoffer was gevallen), rappel van banne (waardoor de concrete strafmaat, verbanning, werd tenietgedaan), strafvermindering of vrijlating, enz.

1.3 De Raad van Financiën

a. Geschiedenis

Wanneer in 1531 de Raad van Financiën het licht zag als de derde Collaterale Raad, was ook dat geen creatie *ex nihilo*, maar eerder een eindpunt in een evolutie die zich had doorgezet sinds de Bourgondische tijd. De ordonnantie voor de Raad (1531) behield grosso modo de opdracht en de organisatie zoals die in de decennia voordien waren gegroeid.

b. Organisatie

Bij zijn oprichting in 1531 bestond de Raad van Financiën uit zes leden: drie *hoofden* van financiën, een *thesaurier-generaal*, en twee *gecommitteerden*. Daarnaast behoorden ook de ontvanger-generaal, twee griffiers en een reeks ondergeschikt personeel tot de instelling. De drie hoofden, met als *primus inter pares* de *premier chef*, behoorden tot de voornaamste adellijke geslachten in de Nederlanden. Ze waren door hun maatschappelijke positie goed vertrouwd met domaniale en politieke aangelegenheden, maar omdat ze vaak nog andere functies bekleedden, bijvoorbeeld in de Raad van State, liet hun aanwezigheid soms te wensen over. Parallel met de algemene teruggang van hun macht vanaf de tweede helft van de XVIe eeuw, verloren ze ook aan invloed in de Raad van Financiën. In het begin van de XVIIe eeuw kende de instelling maar twee hoofden, en vanaf 1650 nog slechts één. Uiteindelijk zou de functie zelfs definitief vacant blijven. In 1664 ging van de leiding van de Raad officieel over op de thesaurier-generaal.

De dagelijkse werking van de instelling werd verzekerd door de *gecommitteerden*, of raadsheren-commiezen. Eerst twee, later vier, maar op het einde van de XVIIe eeuw telde men zelfs zes "gewone" raadsheren en veertien "buitengewone" raadsheren.

De ontvangers-generaal stonden aan het hoofd van de ontvangerij-generaal van Financiën, de centrale staatskas. Ze werden niet beschouwd als behorend tot het eigenlijke raadscollege en namen dus geen deel aan de zittingen. Ze kregen hun orders van de Raad, en stonden dus onder zijn voortdurende controle. De griffiers hadden tot taak het opstellen van adviezen, zendbrieven, betalingsbevelen enz.

De hoofden van Financiën en de thesauriers-generaal werden benoemd door de vorst op voordracht van de gouverneur-generaal; de andere leden van de Raad werden benoemd door de gouverneur-generaal. De hoofden van Financiën waren hoogadellijke *grands seigneurs*, aan wie geen verdere benoemingsvoorwaarden werden gesteld. De thesaurier-generaal en de raadsheren behoorden meestal tot de lagere adel. Ook voor hen was het bezit van een academische titel in de rechtsgeleerdheid geen absolute vereiste, maar over het algemeen waren de kandidaten toch op één of andere manier vertrouwd met het financieel beheer van de staat, en dit door de functie die ze voorheen uitoefenden, bijvoorbeeld in de Rekenkamer. Vanaf 1657 vonden allerlei vormen van venaliteit ingang, waardoor vaak de voorkeur werd gegeven aan de meest vermogende kandidaat, met alle gevolgen vandien voor de deskundigheid en de integriteit van de personen in kwestie.

c. Bevoegdheden

De Raad van Financiën was in de eerste plaats bevoegd voor het algemeen beleid inzake staatsfinanciën. Het was zijn bestendige zorg dat er voldoende inkomsten werden gevonden voor de te verwachten uitgaven. In tijden van grote financiële nood diende hij uit te kijken naar buitengewone inkomsten, zoals leningen, of verpandingen van het kroondomein. De Raad was ook verantwoordelijk voor alle verrichtingen van de ontvanger-generaal, want er kon geen enkele ontvangst of uitgave gebeuren zonder dat de Raad hiervoor zijn toestemming had gegeven.

Hij hield ook toezicht op alle rekenplichtige ambtenaren die enige vorm van vorstelijk inkomen beheerden. De eigenlijke controle werd overgelaten aan de Rekenkamers, die de Raad van Financiën ook bijstonden in het beheer van het vorstelijk domein. Het domein omvatte voornamelijk onroerende goederen en domaniale en heerlijke rechten, waaruit de vorst heel wat inkomsten putte.

De beden vormden een andere pijler van het vorstelijk inkomen. De Raad van Financiën stond in voor het indienen van subsidieverzoeken bij de provinciale Staten, en superviseerde de inning van de toegestane bedragen.

Ook de licenten, een tijdens de Tachtigjarige Oorlog geheven belasting op de handel met de vijand, genereerden heel wat inkomsten en zorgden voor een gevoelige uitbreiding van het actieterrein van de Raad, vooral nadat de licenten in 1654 door reguliere douaneheffingen aan alle landsgrenzen waren vervangen. Toen deze douanerechten niet alleen een onmisbare bron van inkomsten maar ook een uitstekend instrument ter sturing van het economische leven bleken, was meteen ook de stap gezet naar een actieve economische politiek vanuit de Raad.

Tenslotte was de Raad het belangrijkste adviesorgaan als het ging over ordonnanties met financiële of fiscale draagwijdte, en, meer algemeen, over alle materies waar vorstelijke financiën of economische belangen mee gemoeid waren.

1.4 De Grote Raad van Mechelen

a. Geschiedenis

De Grote Raad van Mechelen was de hoogste gerechtelijke instelling in de Nederlanden. Gegroeid uit de Hofraad, de *Grand Conseil Ducal*, bestond zij sinds 1473 als een autonoom orgaan onder de naam van Parlement van Mechelen. Na de dood van Karel de Stoute werd het Parlement afgeschaft, maar reeds in 1504 werd de instelling heringericht, en wel onder de naam van Grote Raad van Mechelen. Deze zou tot het einde van het Ancien Régime blijven voortbestaan en steeds, met uitzondering van enkele tussenpozen, in Mechelen resideren.

Van het midden van de XVIe eeuw tot de afschaffing op het einde van de XVIIIe eeuw bleef het normatief kader van de instelling, bepaald door de ordonnantie van 1559 die als "organieke wet" kan worden beschouwd, grotendeels ongewijzigd. Tegenover de

organisatorische stabiliteit staat de geleidelijke afbrokkeling van de invloed van de Grote Raad, vooral tengevolge van de herhaaldelijke competentieverliezen, niet in het minst ten voordele van de Geheime Raad. Bovendien stond na Filips II de centralisatie van de gerechtelijke instellingen in de Nederlanden niet meer zo hoog op de politieke agenda, aangezien de controle door de centrale regering ook op andere wegen werd gerealiseerd.

De ontsluiting van de XVIe-eeuwse archiefbronnen van de Raad heeft ook de aandacht gevestigd op enkele aspecten van de werking van de instelling die tot dusver weinig onderzocht werden. Zo blijkt de Raad een nog nader te bepalen invloed te hebben gehad op handel en economie in de Nederlanden, met name door de behandeling van interstedelijke, interregionale of intergewestelijke geschillen. Ook naar aanleiding van geschillen inzake bestuur - dikwijls in gevallen waar particulieren zich keerden tegen een lokale overheid - trad de Raad op. Het belang van de Grote Raad in deze en andere zaken zal door verder onderzoek worden gepreciseerd.

b. Organisatie

De Grote Raad bestond uit drie delen: het eigenlijke Hof, het Parket en de Griffie. Het Hof was samengesteld uit een president en 14 à 20 wereldlijke en geestelijke rekwestmeesters of raadsheren, de eigenlijke rechters van de Raad. Het Parket werd gevormd door een procureur-generaal (de gevolmachtigde of vertegenwoordiger van de vorst), diens substituut, en een advocaat-fiscaal die als advocaat van de vorst optrad. De Griffie tenslotte telde drie griffiers en een tiental secretarissen.

Om tot raadsheer benoemd te kunnen worden, moest men geboren zijn uit een wettig huwelijk in één van de Nederlandse gewesten. De kandidaat moest doctor of licentiaat in de rechten zijn en door de Grote Raad zelf voorgedragen worden, want voor elke openstaande functie droeg de Raad aan de vorst drie kandidaten voor (de zgn. *terne*), waaruit die dan zelf iemand kon kiezen, echter zonder dat hij daartoe verplicht was.

c. Bevoegdheden

Net als zijn onmiddellijke rechtsvoorganger, het Parlement van Mechelen, was de Grote Raad in eerste aanleg *ratione personae* bevoegd voor personen en instellingen onder vorstelijke *sauvegarde*, en ook voor al wie omwille van zijn titel of functie het *privilegium fori* kon inroepen: leden van de hofhouding, raadsheren, leden van de Grote Raad zelf, ridders van het Gulden Vlies, enz. Ook de buitenlandse handelaren wendden zich bij uitstek tot dit rechtscollege. *Ratione materiae* waren er eveneens tal van mogelijkheden om een zaak in eerste aanleg voor de Grote Raad te brengen: geschillen die de vorstelijke normen in de ruime zin betroffen (ordonnanties, privileges, benoemingsbrieven ...), geschillen inzake vorstelijke rechten (beden, tolheffingen ...), *casus reservati*, enz. De Raad behandelde ook bevoegdheidsconflicten onder lagere instellingen.

De Raad behandelde ook zaken in hoger beroep, want al in de XVe eeuw had het Parlement van Mechelen competentie verworven tegen vonnissen van provinciale hoven.

Maar vanaf het begin van de XVIe eeuw reeds verloor de Grote Raad ook veld, zowel omwille van interne politieke factoren als door verwickelingen i.v.m. het buitenland. Tot de interne factoren kan worden gerekend het streven van bepaalde provinciale hoven naar (en het verwerven van) soevereiniteit: de Raad van Henegouwen (in 1515) en de Raad van Brabant (1515 en 1530) verkregen al snel de erkenning van hun statuut als soevereine hoven, wat betekende dat beroep tegen hun uitspraken bij de Grote Raad onmogelijk werd. En zoals reeds vermeld bewoog de Geheime Raad zich meer en meer op het terrein van de hoogste rechtsbedeling, dit vanzelfsprekend ten koste van de Grote Raad. Als externe factor kan vermeld worden dat de Opstand tegen Filips II in de tweede helft van de XVIe eeuw het verlies van de noordelijke gewesten teweegbracht, waardoor er een einde kwam aan de bevoegdheid van de Grote Raad voor Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland en Gelderland. Ten zuiden waren de ressortverliezen te wijten aan de Franse expansie.

Een andere manier waarop zaken bij de Grote Raad aanhangig werden gemaakt was de evocatie, zowel uit provinciale hoven als uit gewone rechtbanken (wat zeer omstreden werd). Revisie van arresten gebeurde indien er sprake was van vormfouten.

In de hierboven geschetste gevallen (eerste aanleg, beroep, evocatie en revisie) gaat het steeds over gedingen op tegenspraak. Niet onbelangrijk was ook de vrijwillige rechtspraak. Met de zgn. *willige condemnaties* lieten de partijen zich, al dan niet naar aanleiding van een geschil, veroordelen tot de naleving van een gesloten akkoord.

1.5 De Raad van Beroerten

a. Geschiedenis

De oprichting van de Raad van Beroerten in 1567 kaderde in de repressie die volgde op de politieke en religieuze troebelen die zich tijdens het Wonderjaar (april 1566-april 1567) in de Nederlanden hadden voorgedaan. De idee voor een dergelijke uitzonderingsrechtbank was afkomstig van de Spaanse augustijnermonnik Lorenzo de Villavicencio, die als geheim agent van Filips II in de Nederlanden verbleef en na zijn terugkeer in Spanje in oktober 1566 de koning aanspoorde tot een harde aanpak.

In augustus 1567 trok de hertog van Alva aan het hoofd van meer dan 10.000 Spaanse soldaten de Nederlanden binnen. Onmiddellijk na zijn aankomst startte hij met de voorbereidselen voor zijn repressieve aanpak. Een eigenlijke oprichtingsdatum van de uitzonderingsrechtbank is er niet, maar reeds op 5 september 1567 benoemde Alva een aantal leden, en op 20 september greep de eerste zitting plaats.

De nieuwe Raad, ook wel de *Conseil lez son Excellence*, de *Conseil des Troubles* of de *Bloedraad* genoemd, richtte zijn activiteiten vooral op de bestraffing van diegenen die zich hadden schuldig gemaakt aan de gebeurtenissen tijdens het Wonderjaar: predikanten, leiders en volgelingen van de nieuwe leer, personen die de wapens hadden opgenomen tegen de koning, iconoclasten, enz. In totaal heeft de Bloedraad 8 à 12.000 personen veroordeeld; meestal waren dit veroordelingen bij verstek (velen waren naar het Noorden gevlucht), maar toch werden er ook ongeveer 1.000 mensen terechtgesteld. In 1573, eens

Alva de Nederlanden verlaten had, werden de activiteiten van de gehate instelling op een laag pitje gezet. Na de dood van Requesens in 1576 volgde de afschaffing van de Raad door Filips II.

b. Organisatie

De Raad van Beroerten was een uitzonderingsrechtbank met zetel te Brussel, en stond los van het normale rechtsapparaat. Alva, die zelf de Raad voorzat, had twee leden van de Raad van State, nl. de heren van Berlaymont en Noircarmes, benoemd tot vice-voorzitter. Daarnaast werden er zeven raadsleden aangesteld, waarvan er vijf waren gerecrueteerd uit de Grote Raad van Mechelen en de provinciale raden; ook de procureur en de twee advocaten van de Raad kwamen uit dit milieu. De vier secretarissen bekleedden voordien eenzelfde functie in de Geheime Raad. Er waren bijgevolg slechts twee leden die niet kwamen uit de Nederlandse instellingen: de twee raadsheren Juan de Vargas, een Spaans jurist uit het gevolg van Alva, en Luis del Río, een te Brugge geboren jurist van Spaanse afkomst. Deze twee Spaanse vertrouwelingen van Filips II en Alva - in 1569 versterkt met nog een derde - speelden een leidinggevende rol in de Raad: alleen zij hadden er stemrecht, hoewel de uiteindelijke beslissing steeds bij Alva lag.

De Raad van Beroerten bestond uit vier kamers: twee waren bevoegd voor de eigenlijke rechtspraak, en twee andere, ook wel *Chambres des confiscations* genoemd, hadden de verantwoordelijkheid over de confiscaties. Naast de raadsheren en ambtenaren die verbonden waren met de centrale zetel in Brussel, waren er ook talrijke functionarissen actief op het plaatselijk niveau. In een eerste fase betrof het commissarissen die terplekke onderzoek verichtten naar de troebelen tijdens het Wonderjaar; vervolgens waren het ontvangers belast met de inbeslagnames. Die plaatselijke ontvangers maakten de saldi van hun rekeningen over aan een algemeen-ontvanger, die het beheer van de verbeurd verklaarde goederen centraliseerde.

Bij zijn rechtspleging steunde de Raad op informatie die door de commissarissen was bijeengebracht. Op basis van de ingezonden rapporten stelde de Bloedraad lijsten van te dagen personen samen, die vervolgens werden verzonden naar de lokale autoriteiten om gepubliceerd te worden. Meestal gebeurde dit driemaal, telkens met interval van een week. Kwamen de gedaagden zich niet verantwoorden, dan werden ze na de derde dagvaarding bij verstek terdood veroordeeld en werden hun goederen geconfisqueerd. De roerende goederen werden bij openbaar opbod verkocht, en de onroerende werden onder het beheer van de ontvanger geplaatst.

c. Bevoegdheden

De *Conseil des Troubles* concentreerde zich inzonderheid op diegenen die zich in de loop van 1566-1567 hadden bezondigd aan misdaden "tegen God en den Coninck". Voor de gevallen van "gewone" ketterij bleven normaliter de bestaande rechtbanken bevoegd. In

dat geval fungeerden de *placcaeten* van 1550 en van het begin van de jaren 1560 als richtsnoer bij de bestraffing.

Toen Alva in Brussel arriveerde, was de vervolging van de troebelen reeds door Margaretha van Parma volgens de vigerende rechtsgang op gang gebracht. Zij had een reeks commissarissen aangesteld die, in nauwe samenwerking met de provinciale justitiehoven, in de opstandige steden en dorpen onderzoek voerden. Alva bevestigde al deze commissarissen in hun functie, stelde er nog een aantal bijkomend aan, maar liet ze allen ressorteren onder de nieuw opgerichte *Conseil lez son Excellence*. De Bloedraad nam bijgevolg bevoegdheden over van de provinciale hoven. Naast zijn strikt justiciële bevoegdheid, oefende de Raad ook nog op informele wijze een zekere invloed uit op de vervolging van ketters door de plaatselijke schepenenbanken; de *Conseil des Troubles* volgde deze rechtspleging met argusogen, en aarzelde niet om desgevallend aan te sporen tot een krachtdadiger optreden.

1.6 De Rekenkamers

a. Geschiedenis

In het begin van de XVIe eeuw telde men in de Nederlanden drie Rekenkamers. De Rekenkamer van Rijsel (opgericht in 1386) was bevoegd voor Vlaanderen, Artesië, Henegouwen, Namen en het Vrijgraafschap Bourgondië. Zij was daarenboven bevoegd voor de meeste centrale diensten die te Brussel waren gevestigd. De Rekenkamer van Brussel (opgericht in 1404) was bevoegd voor Brabant, Overijssel en Luxemburg. De Rekenkamer van Den Haag (opgericht in 1446) was bevoegd voor Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht. In 1562 kreeg ook Dole een Rekenkamer, bevoegd voor het Vrijgraafschap. In 1589 tenslotte werd voor Gelre een Rekenkamer opgericht te Arnhem. Door opeenvolgend gebiedsverlies zouden in de Zuidelijke Nederlanden uiteindelijk slechts twee Rekenkamers overblijven, nl. voor Brabant en Vlaanderen.

b. Organisatie

De algemene organisatie werd geregeld door organieke reglementen, die, als zich specifieke problemen voordeden, met aparte instructies werden aangevuld. Aanvankelijk stonden de Rekenkamers onder toezicht van de *Grand Conseil Ducal*, van waaruit zich geleidelijk aan de Raad van Financiën zou ontwikkelen. Vanaf 1531 nam deze Raad, als hoogste instantie inzake financieel beheer en beleid, het toezicht over.

Naast een voorzitter (*président*), die soms als eerste meester bekend stond, kende het kader meesters (*maîtres*) en auditeurs. Zij werden in hun taken bijgestaan door een drietal klerken (in de XVIIe eeuw griffiers genoemd). Het aantal meesters schommelde tussen zes en veertien; dat van de auditeurs bleef aanvankelijk beperkt tot twee, maar zou later oplopen tot vijf.

c. Bevoegdheden

In het uitgebreide pakket bevoegdheden van de Rekenkamers kan men bestuurlijke, gerechtelijke en financieel-controlerende taken onderscheiden.

De bestuurlijke bevoegdheden hadden o.m. te maken met het beheer van het vorstelijk domein. De Rekenkamer was het doorgeefluik tussen de Raad van Financiën enerzijds, en de financiële kaders van het domein anderzijds. De Rekenkamer speelde in beide richtingen informatie door en verstreekte advies inzake de aanstelling van rekenplichtig personeel, inzake lonen, verpachtingen, enz. Omdat de Rekenkamer een aantal gebouwen (kastelen, hoeven, ...) en andere immobiliën (parken, bossen, ...) rechtstreeks in beheer had, bezat zij voor deze vorstelijke bezittingen inspectierecht en was zij verantwoordelijk voor het onderhoud. Daarnaast nam de Rekenkamer de meeste rekenplichtigen de eed af, en inde zij hun borgsommen. Zij controleerde de muntateliers, en kwam ook tussenbeide in de bedenadministratie, o.a. bij de omslag van de beden. Gezien hun ervaring en de gegevens waarover zij beschikten, waren de meesters de aangewezen personen om de vorst of landvoogd te helpen bij de voorbereiding van territoriale of financiële bepalingen in vredesverdragen of handelsakkoorden, en keken zij toe op de naleving ervan. Tenslotte hadden de Rekenkamers een belangrijk aandeel in de redactie van wetteksten van financiële, fiscale, monetaire en algemeen-economische aard.

De gerechtelijke bevoegdheden vloeiden voort uit hun bestuurlijke taken, en waren dus beperkt tot financiële zaken. M.b.t. bepaalde delicten had de Rekenkamer het recht boetes of andere strafmaatregelen op te leggen aan onwillige rekenplichtigen of boekhoudkundige ambtenaren die overtredingen hadden begaan. Ook oordeelde de Rekenkamer in geschillen tussen rekenplichtigen onderling. Gezien de vage afbakening van de gerechtelijke competenties waren er van meetaf aan conflicten met de provinciale raden. Deze liepen geregeld uit op langdurige processen voor de Geheime Raad.

De meest omvangrijke en, ook in de ogen van de tijdgenoten, meest belangrijke taak van de Rekenkamer was van financieel-controlerende aard. Deze hield een grondige verificatie in van de boekhouding (in de ruimste zin van het woord) van de rekenplichtige ambtenaren en van een groot aantal steden en kasselrijen. Eeuwenlang volgden de Rekenkamers daarvoor dezelfde werkwijze. Deze bestond uit drie fazen: de presentatie (*reddition*), de afhoring (*audition*), en de sluiting (*clôture*) van de rekeningen. In de eerste fase deponeerde de rekenplichtige of zijn gevolmachtigde of opvolger een dubbel van zijn rekening(en) met bijhorende bewijsstukken bij de Rekenkamer. Daarop werd alles nauwgezet gecontroleerd. Twijfelgevallen of procedures die een toelichting vereisten werden behandeld in een tweede fase, waarbij de rekenplichtige werd "gehoord". Gaf deze afhoring voldoening, dan kon de rekening in de derde fase worden gesloten, waardoor de rekenplichtige van zijn boekhoudkundige verantwoordelijkheid werd ontslagen. Bleven er nog zaken onopgehelderd, dan werd hij verwezen naar *le grand bureau* van de instelling. Dit was een speciale vergadering waarop, naast de voorzitter en meesters, ook leden van de Raad van Financiën of van de provinciale raden konden aanwezig zijn. Als er fraude of overtredingen werden vastgesteld, dan liep de rekenplichtige gerechtelijke vervolging op.

§ 2. Vertegenwoordigers van de onderdanen

2.1 De Staten-Generaal

a. Geschiedenis

Om het gewestelijk particularisme, zoals dat via de Staten tot uiting kwam, te ontwijken, ging Filips de Goede over tot de regelmatige samenroeping van de Staten-Generaal, bedoeld als overkoepelend orgaan van alle provinciale staten. Reeds vanaf het einde van de XIVe eeuw vergaderden bepaalde provinciale staten soms gezamenlijk, maar de eerste bijeenkomst van de Staten-Generaal (hoewel de omschrijving "Staten-Generaal" pas in 1477 ingang vond) was de vergadering van Brugge in 1464, waarop afgevaardigden aanwezig waren uit Vlaanderen, Brabant, Artesië, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Rijsel-Dowaai-Oorschie, Boulogne en Mechelen.

De geregelde samenroeping van de Staten-Generaal paste in de centraliseringspolitiek van de Bourgondische hertogen. Enerzijds werd hierdoor het samenhorigheidsbesef in de Nederlanden versterkt - de Staten-Generaal werd een bindmiddel, een symbool van de eenheid van de Landen van herwaerts over - en anderzijds bespaarde het de vorst heel wat moeite, want in plaats van telkens opnieuw met alle staten afzonderlijk te onderhandelen, bijvoorbeeld over de toekenning van een bede, diende hij bij de Staten-Generaal één verzoek in, waarna deze zelf zorgde voor de verdere afhandeling ervan.

Er was ook een keerzijde aan verbonden voor de vorst, want als globaal volksvertegenwoordigend lichaam in de Nederlanden stond de Staten-Generaal veel sterker dan de staten afzonderlijk. Bewust van hun macht aarzelden de verenigde staten niet om duidelijke eisen te stellen alvorens met de bede in te stemmen. De Staten-Generaal werd een politiek orgaan van formaat, en kon de steeds naar geld hengelende landsheer verplichten tot verregaande toegevingen. Frontale botsingen met de vorst bleven niet uit: de Staten-Generaal dwong in 1477 het Groot Privilegie af, en zijn wederrechtelijke samenkomsten in de periode 1574-1576 zouden uiteindelijk leiden tot de Unie van Utrecht, gevolgd door de afzwering van de soeverein in 1581.

Sinds het einde van de XVIe eeuw werd de Staten-Generaal in het Zuiden nog maar enkele keren samengeroepen. In 1598, voor de eedaflegging aan de aartshertogen; in 1600, om afspraken te maken inzake de verdere financiering van de oorlog tegen het Noorden, en in 1632-1634 (tegen de wensen van Filips IV in), ter bespreking van de penibele militaire toestand van het land. Deze laatste vergadering betekende meteen ook het einde van de Staten-Generaal in de Spaanse Nederlanden.

b. Organisatie

De Staten-Generaal kon alleen vergaderen waar en wanneer het de vorst beliefdde. Als hij een bijeenkomst wou beleggen (en van het begin van de XVIIe eeuw af was dit

meestal te Brussel), werd dat aan de provinciegouverneur meegedeeld. Deze zorgde er dan voor dat de provinciale staten in zijn gewest een aantal afgevaardigden (gedeputeerden) aanduidden. De oproepingsbrief aan de Staten vermeldde gewoonlijk de dag, de plaats en een beknopte weergave van de agenda.

De opdracht van de gedeputeerden bestond erin te luisteren naar de voorstellen van de vorst of diens commissarissen, waarna ze terugkeerden naar hun respectieve gewestelijke Staten om er het voorliggende te bespreken. Het besluit van deze bespreking werd door de gedeputeerden dan meegedeeld op de volgende vergadering van de Staten-Generaal; ze mochten geenszins afwijken van de lijn die hun Staten hadden bepaald en konden tijdens de sessies van de Staten-Generaal dus niet autonoom standpunten innemen. Indien de besluiten van de onderscheiden Staten allemaal in dezelfde richting gingen, werd een eindresolutie opgesteld. Als er geen eensgezindheid bestond, werden de vergaderingen verdergezet. Soms leidde dit tot ellenlange discussies en aanhoudend gependel. Een zitting van de Staten-Generaal kon inderdaad vele maanden aanslepen alvorens er een definitief besluit werd getroffen.

c. Bevoegdheden

De Staten-Generaal heeft nooit een eigen reeks competenties toebedeeld gekregen. Toch was zijn invloed op verschillende terreinen duidelijk merkbaar, al hing dat wel af van de omstandigheden van het ogenblik.

Op gezette tijdstippen - in de eerste helft van de XVIe eeuw bijna jaarlijks - werd de Staten-Generaal geconsulteerd over politieke, bestuurlijke en diplomatieke aangelegenheden. Dankzij hun financiële stok achter de deur (het toekennen van de bede) konden de Staten op dit terrein regelmatig de plannen van de vorst in de richting van hun belangen bijsturen.

De Staten-Generaal was nooit een wetgevend orgaan. De vorst was de enige wetgever, maar het is toch van belang een onderscheid te maken tussen enerzijds de wetten die het gevolg waren van het eigen initiatief van de vorst, en anderzijds de wetten die op verzoek tot stand kwamen. Een meerderheid van de wetten werd inderdaad uitgevaardigd op verzoek, d.w.z. op initiatief van een groep personen of van een instelling, zoals o.m. de Staten-Generaal. Op die manier namen de bestuurden deel aan het wetgevend werk van de bestuurder.

Hoofdstuk IV

Instellingen op gewestelijk vlak

---

§ 1. Vertegenwoordigers van de vorst

1.1 De provinciegouverneurs

a. Geschiedenis

In de Middeleeuwen lieten de graven van Vlaanderen zich bij afwezigheid, o.m. als gevolg van oorlogsomstandigheden, regelmatig door een plaatsvervanger vertegenwoordigen. In de Bourgondische periode nam dit uitbreiding, en vond het systeem van *locum tenens*, *lieutenant*, *gouverneur* of *stadhouder* geleidelijk ingang. Aangezien de Bourgondische hertogen steeds meer landsheerlijkheden onder zich kregen en daardoor veelal op rondreis waren, evolueerde het ambt van gouverneur in diverse gewesten tot een permanente instelling. Ten tijde van de Habsburgers was het bijgevolg een functie met een reeds lange geschiedenis.

Naargelang van de omstandigheden en ook afhankelijk van het gebied dat een gouverneur onder zich kreeg, kon de invulling van het ambt sterk verschillen. Soms werd hoofdzakelijk het bestuurlijk aspect benadrukt, soms het militair aspect, dit laatste vooral in regio's grenzend aan vijandelijk territorium.

De gewestelijke gouverneurs werden doorgaans gerecruteerd uit de hoge adel, en waren in hun ambtsgebied figuren met een grote macht en aanzien. Velen onder hen gedroegen zich bijzonder zelfstandig, ze vormden een rem op de centraliseringstendenzen van de vorst. In het midden van de XVIe eeuw leidde dit tot grote spanningen. Met figuren zoals Oranje (gouverneur van Holland, Zeeland en Utrecht) en Egmont (gouverneur van Vlaanderen), kwam het tot een regelrechte krachtmeting tussen het centraal gezag en de particularistisch ingestelde hoge adel. De vorst stelde daarop alles in het werk om de gouverneurs in hun macht te beknotten. Meerdere vacante gouverneursambten werden een tijdlang niet meer ingevuld, zoals in het graafschap Vlaanderen. Het ambt werd er niet echt afgeschaft, maar sinds 1581 nooit meer ingevuld. Deze maatregelen maakten, samen met de territoriale evolutie als gevolg van de oorlogsomstandigheden, dat in de XVIIe eeuw uiteindelijk nog slechts vijf, uitgeholde, stadhouderschappen bestonden, met name deze van Namen, Henegouwen, Limburg, Luxemburg en Gelre.

b. Organisatie

Het ambt van provinciegouverneur was exclusief voorbehouden aan de leden van de hoge adel. Zeker de post van gouverneur van Vlaanderen werd in de XVe en XVIe eeuw doorgaans toegekend aan de meest aanzienlijke edelen van de Nederlanden.

De titel die de vorstelijke plaatsvervanger in een bepaald gewest droeg, kon verschillen. In Vlaanderen, Luxemburg en Namen was hij *gouverneur of luitenant-generaal*, in Holland en Zeeland was hij *stadhouder*, in Henegouwen *groot-baljuw*.

Gouverneurs werden door de vorst benoemd, in principe voor onbepaalde duur. Sommigen cumuleerden het gouverneurschap van meer dan één gewest. Het aantal gouverneurs stemde inderdaad niet overeen met het aantal gewesten. Het was bijvoorbeeld de regel dat Holland en Zeeland dezelfde gouverneur hadden; ook Friesland, Overijssel-Drenthe en Groningen deelden vaak een gemeenschappelijke gouverneur. Dit was ook het geval met Vlaanderen, Waals-Vlaanderen (Rijsel, Dowaaï, Oorschie) en Artesië. Het hertogdom Brabant heeft nooit een gouverneur gekend omdat het, zoals uitdrukkelijk in de Blijde Inkomst vermeld, ook op dit vlak speciale privileges genoot. In Brabant was het de voorzitter van de provinciale raad, die de titel droeg van kanselier van Brabant, die de taken van een provinciegouverneur waarnam.

c. Bevoegdheden

De provinciale stadhouder was de hoogste gewestelijke ambtenaar, die in zijn provincie per delegatie min of meer de vorstelijke prerogatieven uitoefende.

Op bestuurlijk vlak was hij de garant van de rechten van de vorst. Hij stond samen met de provinciale raad in voor de uitvaardiging van de ordonnanties, hij hield toezicht op de openbare orde en op het verloop van de rechtspraak, en was betrokken bij de benoeming van ondergeschikte ambtenaren en bij de vernieuwing van de magistraten. Bovendien speelde hij vaak een bemiddelende rol tussen de vorst en de provinciale staten.

In militair opzicht was hij belast met de veiligheid en met het verzekeren van de openbare orde in het gewest. Hij stond in voor de bewaking van de grenzen en het onderhoud van de vestingswerken. Gewoonlijk was hij kapitein van het belangrijkste militair bolwerk en van de staande legereenheden in de provincie. Het militaire luik in de verplichtingen van de gouverneur hing uiteraard nauw samen met het strategische belang van het gewest dat hij onder zijn hoede had. In gewesten die grensden aan vijandelijk gebied was zijn militaire rol bvb. groter dan in andere.

De macht van de provinciegouverneurs werd stelselmatig afgebouwd. Zo werd hun rol in de provinciale raden geleidelijk aan overgenomen door het officie-fiscaal. Ook hun militaire invloed taande, dit mede omwille van groeiende aanwezigheid van Spaanse troepen.

1.2 De provinciale raden

De gewestelijke justitieraden zijn ontstaan op het einde van de XIVe en in de loop van de XVe eeuw als gevolg van de voortschrijdende schaalvergroting, de centralisering, specialisering en bureaucratisering in het bestuur van de Bourgondische Nederlanden. Ze zijn gegroeid uit de grafelijke of hertogelijke *Curia*, de vergadering van de grote vazallen van de vorst die fungeerde als adviserende regeringsraad inzake binnen- en buitenlandse politiek, financieel beheer en rechtspraak. Als gevolg van de opname van diverse Nederlandse vorstendommen in een bredere personele unie en als gevolg van de groeiende complexiteit van het bestuur, werden ook technisch geschoolden - eerst clerici, later legisten en financiële experts - tot de instelling toegelaten. De grote vazallen speelden hun hoogste adviserende rol verder in de overkoepelende vorstelijke Grand Conseil Ducal en verdwenen geleidelijk aan uit de gewestelijke curia, om plaats te maken voor technici.

Zo kreeg ongeveer elk voormalig vorstendom, elke gewest of provincie, een eigen, door juristen bevolkte raad, die fungeerde als hoger gerechtshof en als hoogste bestuurlijk-administratief orgaan in de provincie. De Raad van Vlaanderen was bevoegd voor zowel het Nederlandssprekende deel van Vlaanderen, Vlaanderen-Gallicant (Rijsel, Dowaaï en Oorschie) en Doornik en het Doornikse. De Raad van Brabant was bevoegd voor het hertogdom Brabant, het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas (Dalhem, Valkenburg, Rolduc, enz.) en voor het Brabantse gedeelte van Maastricht. De Raad van Holland was bevoegd voor Holland, Zeeland en West-Friesland, en de Raden van Henegouwen, Luxemburg en Namen respectievelijk voor het graafschap Henegouwen, het hertogdom Luxemburg en het graafschap Namen. De gewestelijke justitieraden ontpopten zich als erg belangrijke en actieve schakels tussen het centraal gezag en de lokale bestuursinstellingen.

1.3 Casus: de Raad van Vlaanderen

a. Geschiedenis

In 1386 richtte Filips de Stoute te Rijsel een Raadkamer op voor het graafschap Vlaanderen. In wezen was dit een Kamer of een afdeling van de Hofraad in Vlaanderen, een permanente en sedentaire deputatie van de ambulante Hertogelijke Raad. De Raadkamer heette dan ook de *Camere van den Raede in Vlaenderen of la chambre du conseil ordonnée en Flandres*. Ze bestond uit twee entiteiten, een financiële en een bestuurlijk-gerechtelijke. De financiële entiteit legde zich toe op de controle van de rekeningen van het vorstelijk domein, en bleef te Rijsel als Rekenkamer gevestigd. De creatie van de bestuurlijk-gerechtelijke entiteit moet worden gezien in het licht van de herinrichting van het bestuur in het graafschap Vlaanderen en van een betere en geschreven rechtsbedeling zoals die aan de Bourgondiërs bekend was langs het Parlement van Parijs. De bestuurlijk-gerechtelijke entiteit werd in 1409 overgebracht naar Gent, waar zij zich geleidelijk aan tot een zelfstandige Raad van Vlaanderen of opperste gerechtshof voor het graafschap

ontwikkelde, los van de Hofraad en los van de financiële entiteit. De aanvaarding van dit nieuw rechtscollege door de Vlaamse Staten gebeurde niet zonder moeilijkheden, omdat het de introductie betekende van nieuwe procedures en nieuw recht, waarlangs de hertog zijn inzichten (en centralisering) trachtte in te voeren. Omwille van politieke spanningen tussen de vorst en de steden verhuisde de Raad meer dan eens, maar vanaf het einde van de XVe eeuw zou hij definitief een onderkomen vinden in Gent. Ten tijde van de calvinistische Republiek (1577-1584) week de Raad evenwel uit naar Dowaii (Douai).

b. Organisatie

In 1463 was de Raad samengesteld uit een voorzitter, tien raadsleden, een procureur-generaal en diens substituut, een advocaat-fiscaal, een griffier (die beschikte over een eigen administratie), en een ontvanger van de exploten (boetes). Onder Karel V werden daar nog twee raadsheren aan toegevoegd. Tijdens de rest van het Ancien Régime bleef de samenstelling grosso modo ongewijzigd, weze het dat men van bij het begin van de XVIIe eeuw rekende met vijftien raadsheren. Vanaf 1614 werkte men in de Raad met twee kamers.

De voorzitter was hoofd van de justitie voor heel Vlaanderen en vertegenwoordigde er sinds het einde van de XVIe eeuw rechtstreeks de vorst, daar de functie van gouverneur van Vlaanderen na het losbreken van de troebelen niet meer werd ingevuld. Hij stond in voor de dagelijkse leiding van de instelling, zat de plenaire vergaderingen voor, en was belast met de bewaring van het vorstelijk zegel. Hij had voorrang, ook protocollair, op alle andere ambtenaren in het graafschap.

De raadsheren of rekwestmeesters waren allen rechtsgeleerden, geboren in Vlaanderen. Hun kennis van het recht was onontbeerlijk voor de aard van hun werk, zowel op het vlak van bestuurskwesties als bij rechtszaken. In rechtszaken fungeerden zij als raadsheer-commissaris en rechter. Als raadsheer-commissaris leidden ze de gerechtelijke enquête of instructie, hoorden ze de partijen en de getuigen, en onderzochten ze de bewijsstukken. Na het afsluiten van de instructie stelde de raadsheer-commissaris een verslag op, en samen met zijn collega's-rekwestmeesters zetelde hij dan als rechter.

Het officie-fiscaal waakte over de belangen van de landsheer, zowel inzake het vorstelijk patrimonium als inzake het overheidsgezag. Het bestond uit de hierboven vermelde procureur-generaal, diens substituut, en de advocaat-fiscaal. Telkens wanneer zij de belangen of autoriteit van de landsheer aangetast achtten, traden ze namens hem als eiser op, zowel burgerlijk als strafrechterlijk. Verder oefende het officie-fiscaal het toezicht uit op alle ambtenaren van de vorst in het gewest. De procureur-generaal was belast met het aanbrengen en het instrueren van de fiscale zaken, de advocaat-fiscaal met de opstelling van eis- en verweerschriften en het adviseren van de procureur-generaal wanneer dit door hem gevraagd werd.

Daarnaast was aan de Raad van Vlaanderen, net zoals aan andere gewestelijke raden, lager personeel verbonden. De griffiers waren enerzijds belast met de optekening van allerlei administratieve beslissingen en gegevens in het kader van de werking van de

Raad (de registratie van vorstelijke verordeningen, het opstellen van brieven ...) en anderzijds met de zorg over de gerechtelijke bureaucratie: bijhouden van zittingrollen, opstellen van dagvaardingen, bevelen en verbodschriften, de optekening van getuigenverhoren, het redigeren van vonnissen, enz. Voor de uitoefening van het ambt van griffier was in principe geen universitair diploma vereist, maar in de praktijk werden alleen licentiaten in de Rechten benoemd. Ze werden in hun werk ondersteund door klerken en notarissen. De deurwaarders betekenden dagvaardingen, bevel- of verbodschriften en aanmaningen uitgaande van de raad of van partijen. Ze legden bewarend en uitvoerend beslag, verrichtten aanhoudingen en handhaafden de orde tijdens de zittingen.

De belangen van particulieren voor de justitieraad werden behartigd door advocaten en procureurs. Zij maakten geen deel uit van het personeel van de justitieraad, maar moesten van de raad wel de toelating krijgen om er hun ambt uit te oefenen, om er te *pratikeren*; ze moesten worden *geadmitteerd*. De advocaten - het aantal bij de Raad van Vlaanderen geadmitteerde advocaten liep in de XVIIe eeuw op tot meer dan honderd - waren universitair gevormde juristen die de partijen van advies dienden en juridische argumentaties opstelden om de zaak van hun cliënt te verdedigen. Dit gebeurde schriftelijk, het pleiten was in de Vroegmoderne Tijd zo goed als afgeschaft. Op de zittingen werden alleen processtukken overhandigd en uitgewisseld; dit was een taak van de procureurs. Hun taak bestond erin de partijen in alle fazen van het geding te vertegenwoordigen, alle processtukken te schrijven en deze ook bij te houden. Er waren enkele tientallen procureurs aan de Raad verbonden. Zij hoefden geen rechtenstudies te hebben gedaan, het waren mensen die het vak in de praktijk leerden, meestal door middel van een stage bij een oudere procureur.

c. Bevoegdheden

Als bestuursorgaan was de Raad van Vlaanderen soms betrokken bij de totstandkoming van de wetgeving omdat hij door de centrale regeringsinstanties om advies werd gevraagd. Bij de homologatie van het costumiere recht oefenden de justitieraden een eerste controle uit. En alvorens over te gaan tot de uitvaardiging van ordonnanties, gingen ze na of de bepalingen die erin vervat stonden niet in tegenspraak waren met de gewestelijke en lokale privileges. De uitvaardiging van ordonnanties of plakkaten bestond in het voorlezen van de tekst ter zitting, gevolgd door de verspreiding (vanaf de XVIe eeuw steeds meer in gedrukte versie) naar de lokale besturen, die dan verder zorgden voor de bekendmaking. De Raad had ook de verplichting te waken over de naleving van de verordeningen van de centrale regering en de overtredingen te laten vervolgen. Tenslotte hield de Raad via het officie-fiscaal toezicht op de vorstelijke ambtenaren in de provincie en controleerde hij de ondergeschikte besturen.

De Raad was daarnaast actief op het terrein van de rechtspraak, zowel in eerste aanleg als in beroep. In eerste aanleg betrof het voornamelijk de zgn. gereserveerde gevallen (*casus reservati*), zoals majesteitsschennis (wereldlijk en goddelijk), inbreuken tegen personen en instellingen onder de vorstelijke (in Vlaanderen dus grafelijke)

sauvegarde (bv. vergrijpen tegen vorstelijke ambtenaren in de uitoefening van hun ambt, verdrukking van kerkelijke instellingen en personen ...), verstoring van de openbare orde en oproer, aanslagen tegen het vorstelijk domein en de vorstelijke rechten, valsmunterij, misdrijven gepleegd door edelen, enz. Daarbij moet in het achterhoofd worden gehouden dat de inhoud van het begrip "voorbehouden gevallen" in de tijd varieerde, aangezien de provinciale raad nu eens de behandeling van bepaalde zaken opeiste en ze dan weer afstootte. Het vervolgen voor de justitieraad van de *casus reservati* was een taak voor het openbaar ministerie, de procureur-generaal en de advocaat-fiscaal.

Een tweede soort zaken die in eerste instantie voor de gewestelijke justitieraad werden gebracht, waren processen waar personeelsleden *van* of advocaten en procureurs *bij* de Raad als verweerder waren bij betrokken, en aanklachten tegen ambtenaren in de uitoefening van hun ambt. Ten derde werd bij de Raad van Vlaanderen, soms door de partijen, meestal door de procureur-generaal via evocatie (het naar zich toe trekken door een hogere rechtbank van een bij een lagere rechtbank aanhangige en niet afgehandelde zaak), een groot aantal zaken aanhangig gemaakt die normaal dienden gevonnist te worden door een andere, lagere rechtbank. Als reden of voorwendsel voor deze ingreep werd vaak opgegeven dat de rechtbanken te traag werkten of zich in de feitelijke onmogelijkheid bevonden om een zaak te behandelen. Een vierde reeks gevallen in eerste aanleg waren de betwistingen tussen steden, kasselrijen, kerkelijke instellingen, onder elkaar of tegen particulieren. De provinciale raad was ook een beroepshof. Er kon echter alleen beroep aangetekend worden in burgerlijke zaken; tegen de criminele vonnissen van de lokale rechtbanken was geen verhaal mogelijk. Tevens werd de interventie van de Raad veelvuldig gevraagd op het terrein van de (vrij)willige rechtspraak. Bij "willige condempnatie" verleende de Raad grotere rechtskracht aan overeenkomsten en andere rechtshandelingen tussen particulieren, zoals huwelijksvoorwaarden, testamenten, handelscontracten, enz.

§ 2. Vertegenwoordigers van de onderdanen

2.1 De gewestelijke Staten

De onderdanen konden zich beroepen op zekere *droits, franchises, privilèges et usaiges*, grondrechten die hen in de loop der eeuwen door de landsheer waren toegekend. De gewestelijke representatieve instanties, de Staten, waakten er nauwlettend over dat de vorst deze rechten respecteerde. Brabant beschikte evenwel als enig gewest over een geschreven tekst die kon gelden als grondwet voor het hele hertogdom (*de Blijde Inkomste* van 1356). De Brabantse privileges lagen bijgevolg onomstotelijk vast in een plechtig, geschreven document. Andere provincies moesten het stellen met de algemene bepalingen vervat in de mondelinge eedaflegging door de landsheer, en ze beschikten dan ook over een minder solide basis om op terug te vallen in tijden van spanning met de vorst, wanneer die bepaalde privileges en vrijheden betwistte. De machtspositie van de Staten verschilde

dan ook van gewest tot gewest. Doorgaans betekenden de landcharters van een gewest, samen met de stadskeuren en in combinatie met de inhuldigingseed van de soeverein, toch een ernstige garantie tegen eventuele vorstelijke willekeur.

2.2 Casus: de Staten van Vlaanderen

a. Geschiedenis

In theorie bestonden de statenvergaderingen uit de drie traditionele standen: *oratores*, *bellatores* en *laboratores*, of clerus, adel, en de "Derde Stand". Dat was het geval in het hertogdom Brabant, maar in het graafschap Vlaanderen was de situatie verschillend. De basis voor de latere statenvergaderingen werd er gelegd in de Middeleeuwen, toen de Vlaamse steden zich aandienen als politieke macht. Ze werden op geregelde tijdstippen door de graaf geconsulteerd, voornamelijk dan wanneer zijn eigen inkomsten onvoldoende bleken om de door hem gewenste politiek te voeren. Het waren enkel de machtigste steden die een stem in het kapittel hadden, meer bepaald Gent, Brugge en Ieper, die samen de "Leden van Vlaanderen" vormden. (Vergelijk: ook in de Staten van Brabant waren het de vier Hoofdsteden, met name Antwerpen, Brussel, Leuven en, tot 1629, 's-Hertogenbosch, die in de Derde Stand de toon aangaven; bij de aanvang van de XVIe eeuw hadden de kleine Brabantse steden hun rechtstreekse vertegenwoordiging in de Staten verloren.) Na 1384 werd ook het plattelandsdistrict van het Brugse Vrije aan de groep toegevoegd. De monopoliepositie van de Vier Leden werd tot het einde van de XVIe eeuw bestendig; in 1597 werd ook aan de clerus een beslissende stem in de vergaderingen toegekend, waardoor er een vijfde Lid bijkwam. Het initiatief tot de uitbreiding was uitgegaan van een aantal abdijen en kapittels. Aangezien nog slechts weinig restte van hun vroegere fiscale immuniteit, meenden ze aanspraak te kunnen maken op beslissingsbevoegdheid inzake belastingskwesies. Vermoedelijk kwam hun verzoek de centrale regering niet ongelegen, aangezien men in de clerus een bondgenoot zag. Voor de XVIIe eeuw blijkt dit een juiste inschatting te zijn geweest, want de Vlaamse clerus toonde meestal een grote inschikkelijkheid jegens regeringsproposities. Nadat in 1678, met de Vrede van Nijmegen, Ieper onder Frans gezag was gekomen, werd de goedkeuring van belastingen in het graafschap verder vergemakkelijkt. Met één stem voor elk van de overblijvende Leden, werd vanaf toen een meerderheid bereikt bij consent van twee van de vier, daar waar voorheen drie stemmen op vijf waren vereist. (Achteraf zou Ieper niet meer opnieuw in de schoot van de Leden worden geïntegreerd.)

Ook de adel deed sinds het einde van de XVIe eeuw verwoede pogingen (met hetzelfde belastingsargument) om beslissingsmacht te verwerven binnen het kader van de Leden. In tegenstelling tot de de clerus, kreeg de adel evenwel nul op het rekest. De aanspraken van de edelen konden rekenen op weinig animo, omdat de vorst in hen een belemmering zag voor zijn centralisatiestreven.

Naast de geestelijkheid en de adel ijverden ook de kleine steden en het platteland van het graafschap voor meer inspraak. Ze waren ontevreden met hun theoretische

vertegenwoordiging via het Brugse Vrije en bepleitten een volwaardige erkenning van hun financiële inspanningen via een meer rechtstreekse participatie. In 1614 kregen vier kleine steden en negen plattelandsdistricten een adviesrecht in de Staten, maar geen beslissingsbevoegdheid. Het is dan ook duidelijk dat in Vlaanderen geen sprake was van een "volksvertegenwoordiging", en zelfs niet van een "standen-"vertegenwoordiging. Hoewel in de XVIIe eeuw de economische suprematie van de grote Vlaamse steden tot het verleden behoorde, waren het nog steeds zij die in Vlaanderen de bovenhand hadden. Hun politieke macht hadden ze grotendeels weten te consolideren.

b. Organisatie

Tot in de XVIIe eeuw vergaderden de Staten volgens een beurtrol te Brugge, Gent en Ieper. De Staten konden slechts vergaderen na oproeping door de vorst. Eigenmachtige bijeenkomsten waren in principe niet mogelijk. De besluitvorming in de Staten was van die aard dat de afgevaardigden in de regel slechts gemachtigd waren tot kennisneming van de regeringsvoorstellen. Verder moesten zij in elk stadium van de bespreking terugkoppelen met hun eigen lid. Dit gaf soms aanleiding tot langdurige onderhandelingen. Vanaf 1674 werd een bestendige afvaardiging of deputatie belast met het dagelijks bestuur.

c. Bevoegdheden

Hoewel de vorst op uiteenlopende terreinen het advies van de Staten kon invoeren, lag hun voornaamste bevoegdheid toch op het fiscale vlak. Het fundamentele prerogatief waarover de Staten op dit gebied beschikten, was de toekenning van de beden aan de vorst. Naast de gewone of lopende beden, kende men buitengewone beden, die niet periodiek terugkwamen, en die door de landsheer voor een specifiek doel, meestal oorlogsomstandigheden, werden gevraagd. De bedeprocedure verliep volgens een vast stamien: op verzoek van de centrale regering kwamen de Staten in plenaire zitting samen, om kennis te nemen van de "brieven van instructie", waarin de gouverneur-generaal uiteenzette waarom het geld nodig was en waartoe het zou dienen. Na beraadslaging door de Statenvergadering werden de beden aan de vorst aangeboden onder de vorm van een "akte van presentatie", waarin de Staten meestal ook voorwaarden formuleerden. De vorst kon dan de bede aanvaarden middels een "akte van acceptatie". De inning der beden gebeurde per kwartier (Gent, Brugge, Ieper, Brugse Vrije) door drie zgn. commiezen, die de gelden doorstortten aan de ontvanger-generaal van de beden, die een vorstelijk ambtenaar was. De opbrengsten kwamen voort uit enerzijds indirecte belastingen op wijn, bier, vee, zout ..., en anderzijds uit een directe heffing volgens een verdeelsleutel, het "Transport van Vlaanderen". De Staten inden ook belastingen voor eigen rekening, zoals het maalderijrecht, de barrièrerechten op een aantal steenwegen ..., waarmee uitgaven eigen aan de Staten werden gefinancierd.

De Staten hadden evenwel meer dan alleen maar een fiscale bevoegdheid. Ze hielden het traditionale dualisme van de verdragsmonarchie aan, met name dat zij, als

tegengewicht in de "balance of power", waakten over de rechten en vrijheden van de onderdanen. Tergelegenheid van de troonswissel vertaalde dit zich in een wederzijdse eedaflegging door vorst en onderdanen, waarbij zowel vorst als onderdanen zwoerden mekaars rechten te zullen eerbiedigen. De Staten stonden tevens in voor de uitvoering en financiering van bepaalde openbare werken zoals de aanleg van grote steenwegen. In de XVIIIe eeuw zou hun actieterrein nog uitbreiden.

Hoofdstuk V

Instellingen op regionaal en lokaal vlak

---

§ 1. Territoriale indeling

Essentieel voor wat betreft de kennis van het functioneren van regionale en lokale instellingen, is een goed inzicht in de bestaande territoriale indelingen en ressorten. In de volgende paragraaf wordt daarom, bij wijze van inleiding, even kort ingegaan op de bestuurlijke omschrijvingen in Brabant en Vlaanderen.

1.1 Brabant

Het hertogdom Brabant bestond uit zes hoofdmeierijen, op het grondgebied waarvan een aantal van de hoofdmeierij onafhankelijke hoofdsteden en kleinere steden gelegen waren. De zes hoofdmeierijen waren (1) de hoofdmeierij Leuven (geleid door de overmeier), met omstreeks 1500, negen ondergeschikte districten of meierijen, (2) de ammanie (of ammanschap) Brussel (geleid door de amman van Brussel), met acht ondergeschikte districten of meierijen, (3) het markgraafschap Antwerpen (geleid door de markgraaf van Rijen), dat tot 1648 negen, en vanaf 1648 zeven ondergeschikte districten of kwartieren kende, (4) de hoofdmeierij Tienen (geleid door de meier van Tienen), met drie ondergeschikte districten of meierijen, (5) de hoofdmeierij 's-Hertogenbosch (geleid door een hoofdschout, maar slechts behorend tot de Habsburgse Nederlanden tot in 1648, toen het hele gebied als gevolg van de Vrede van Munster definitief werd overgeheveld naar de Republiek), die vier ondergeschikte districten of kwartieren kende, en tenslotte (6) het baljuwschap van Waals-Brabant (geleid door de hoogbaljuw van Waals-Brabant), dat zeven ondergeschikte districten telde. De ondergeschikte districten, kwartieren of meierijen van elke hoofdmeierij bestonden telkens uit een variabel aantal dorpen. Na 1648 telde het Brabantse platteland iets meer dan 500 dorpen.

De bestuurlijke indeling in hoofdmeierijen was niet van toepassing voor de fiscaliteit, want hiervoor werden de zes hoofdmeierijen gegroepeerd in vier kwartieren, elk verbonden met een van de vier hoofdsteden (Brussel, Leuven, Antwerpen en 's-Hertogenbosch); daartoe werd het westelijk deel van Waals-Brabant ondergebracht bij Brussel, terwijl het oostelijk deel van Waals-Brabant en de hoofdmeierij Tienen bij Leuven werden gevoegd.

1.2 Vlaanderen

Het graafschap Vlaanderen bestond uit drie delen: de stad Doornik en het platteland errond (het Doornikse), Waals-Vlaanderen, en het eigenlijke (Nederlandstalige) Vlaanderen. Doornik en het Doornikse en Waals-Vlaanderen ressorteerden juridisch onder de Raad van Vlaanderen, maar kenden een eigen Statenvergadering. Waals-Vlaanderen

bestond uit drie plattelandsdistricten of kasselrijen (Lille, Douai en Orchies), terwijl het Nederlandstalige deel van het graafschap was onderverdeeld in veertien kasselrijen. Elke kasselrij was verder opgesplitst in ondergeschikte omschrijvingen, die met uiteenlopende benamingen worden aangeduid. De kasselrij Kortrijk bijvoorbeeld was onderverdeeld in vijf *roeden*.

1.3 Steden en heerlijkheden

Verspreid over het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen lagen tal van grote en kleine steden, waarvan de meeste administratief-bestuurlijk gescheiden functioneerden van de kasselrij, het district of de meierij binnen dewelke ze waren gesitueerd. De meeste steden kenden een eigen gerechtelijk en bestuurlijk orgaan, de schepensbank, en in zo goed als elke stad was er een vertegenwoordiger van de stads- of landsheer, afhankelijk van plaats tot plaats baljuw (in Vlaanderen), meier, amman of schout (in Brabant) genoemd. De stad vormde aldus een afgeleefd lokaal bestuursniveau.

Op het platteland was het basisniveau voor bestuur en rechtspraak de heerlijkheid. Dat was een territoriale omschrijving waarbinnen de heer het recht had om in eigen naam het publiekrechtelijk gezag over de inwoners uit te oefenen. Voor het lokaal gericht historisch onderzoek, is het evenwel van belang steeds goed te weten met welk type van heerlijkheid men te maken heeft. Er bestond immers een grote typologische diversiteit, wat gevolgen had inzake rechten en bevoegdheden van de heer, en daardoor inzake productie van bronnen, en in het verlengde daarvan, inzake bewaring van bronnen.

Hoe verhouden de begrippen *heerlijkheid*, *dorp* en *parochie* zich nu tot elkaar? Sinds de Middeleeuwen bestond er een nauwe band en eigenlijk een assimilatie tussen het dorp als leefgemeenschap of woongebied, en de kerkelijke parochie. Tussen heerlijkheid enerzijds en het dorp of parochie anderzijds is die band minder eenduidig. In vele gevallen vielen de heerlijkheidsgrenzen weliswaar samen met de grenzen van het dorp of de parochie, maar toch was dit niet de algemene regel. Een heerlijkheid kon ook kleiner zijn dan een dorp, zodat in een dorp meerdere heerlijkheden voorkwamen, met elk hun eigen ressort en instellingen. Heerlijkheden konden ook meerdere dorpen of parochies omvatten, of over verschillende dorpen verspreid liggen. Overigens kwam het ook voor dat gewest- of kasselrijgrenzen niet samenvielen met parochie- of dorpsgrenzen. Heel wat dorpen bestonden uit twee of meer *spletten* verdeeld over twee of zelfs drie kasselrijen. Het vaststellen hoe het te bestuderen territorium was ingedeeld, en wat onder welke instelling ressorteerde, is gezien de implicaties op het vlak van het bronnenmateriaal en de bewaring ervan, bijgevolg vaak de eerste opdracht van de onderzoeker.

§ 2. Stedelijke instellingen

De opgang van de steden in West-Europa vanaf de XIe-XIIe eeuw leidde tot de uitbouw van specifiek stedelijke instellingen en tot de ontwikkeling van een groot stedelijke zelfbewustzijn, dat in bepaalde regio's, zoals Noord-Italië, zelfs aanleiding gaf tot de vestiging van soevereine stadsstaten. Ook in de steden van de Lage Landen was de idee van en het streven naar zelfbestuur erg belangrijk. Hoewel daar van een volledige autonomie geen sprake was, hebben de steden in de Nederlanden een belangrijke politieke en institutionele positie weten te verwerven. Naast de clerus en de adel, werden de steden - en dan vooral de *grote* Vlaamse en Brabantse steden, zoals Gent, Brugge, Ieper, Brussel, Leuven 's-Hertogenbosch of Antwerpen - belangrijke tegenspelers van de naar centralisatie strevende vorsten. De grote steden oefenenden tevens een verregaande politieke, juridische, economische en fiscale invloed uit op het omliggende platteland en de kleinere steden in hun omgeving.

Zo goed als elke stad beschikte over een eigen bestuursapparaat met ruime politieke, fiscale en economische bevoegdheden, een eigen recht dat gold binnen een bepaald territorium (de stedelijke banmijl), en een eigen rechtbank. De dominante stedelijke instelling, was de schepenbank, die bestond uit poorters van de stad. De term *poorter* gaat terug op het Latijnse *portus*, waarmee een haven, en bij uitbreiding ook de stad, werd aangeduid. Hij werd vooral in Vlaanderen en in het westen van de Nederlanden gebruikt; in de oostelijke regio's was de benaming *borgher* of *burgher* gebruikelijk (van het Latijnse *burgus*, versterkte nederzetting, omwalde stad).

Onder "poorterschap" werd de gemeente verstaan van poorters of rechtsgenoten, die in een stad het volledige genot hadden van het stadsburgerschap en die zich konden beroepen op een reeks voorrechten waarvan niet-poorters waren uitgesloten. Dit betrof o.m. het vrije gebruik van allerlei stedelijke nutsvoorzieningen, de vrijstelling van sommige weg- of watertollen, het recht om alleen voor de eigen stadsrechtbank terecht te staan, het recht om in de stad bepaalde beroepen uit te oefenen, het recht om in de schepenbank te zetelen of andere stedelijke ambten te bekleden, enz. Het poorterschap was onlosmakelijk verbonden met verblijf in de stad; men werd poorter door afstamming, door huwelijk, of door verlening van deze status door het stadsbestuur (na betaling van het poortersgeld, gekoppeld aan vestiging in de stad en afstand van het eventuele poorterschap van andere steden). Men kon ook het poorterschap verliezen, door verzaking omdat men zich elders ging vestigen (wat meestal gepaard ging met de verplichte betaling van een recht aan de stad, een *issue*, wat meestal neerkwam op een eenmalige, procentsgewijze heffing op alle roerende en onroerende goederen gelegen of zich bevindend in de stad), of door een beslissing van het stadsbestuur n.a.v. een veroordeling voor een misdrijf. In vele steden bestond ook het buitenpoorterschap. Buitenpoorters genoten de voorrechten van de poorters zonder evenwel onderworpen te zijn aan de residentieplicht. Het buitenpoorterschap was een van de middelen van de stad om haar greep op het omliggende platteland te verstevigen.

2.1 De schepenbank

a. Organisatie

Zo goed als elke stad in de Nederlanden beschikte over een hoogste stedelijke bestuurlijke en gerechtelijke instelling, de schepenbank. De meeste stedelijke schepenbanken waren vorstelijk, d.w.z. dat de aanstelling van de schepenen en de daarbij werkzame gerechtsofficieren gebeurde door de vorst (of zijn plaatsvervanger of diens gevolmachtigden, zoals de provinciale gouverneurs of vorstelijke commissarissen). Een beperkt aantal (kleinere) steden waren heerlijke steden, steden waar een kerkelijk of wereldlijk heer (andere dan de landsheer of vorst) het benoemingsrecht bezat.

Het vorstelijk of heerlijk benoemingsrecht was nochtans aan beperkingen onderworpen: in sommige steden had de uittredende magistraat het recht om zelf een lijst van kandidaten op te stellen, waaruit de vorst of heer dan een keuze moest maken. De aanstelling van de schepenen, *wetsvernieuwing* of *wetsverzetting* genoemd, gebeurde meestal jaarlijks, al kwamen ook langere ambtstermijnen voor. Het aantal schepenen varieerde van stad tot stad. In kleinere steden bestond de schepenbank meestal uit 7 leden (vb. Damme), in grotere steden kon dat aantal oplopen tot 18 (Antwerpen) of zelfs tot 26 (Gent, 2 schepenbanken van telkens 13 leden).

Er bestond een hiërarchie tussen de schepenen. De eerste schepen of burgemeester, zat de schepenbank voor, en ook onder de overige schepenen bestond een zekere rangorde. In sommige steden waren er twee burgemeesters, zoals te Antwerpen: een *binnenburgemeester*, gekozen *door* de schepenen en *uit* de zetelende schepenen, en een *buitenburgemeester*, gekozen *door* de schepenen maar *buiten* hun midden; de buitenburgemeester was dus geen lid van het schepencollege, maar werd wel gekozen uit het stadspatriciaat.

Om als schepen verkozen te worden, moest men voldoen aan een aantal criteria: men moest rechts- en handelingsbekwaam zijn (en dus meerderjarig zijn, tot het mannelijk geslacht behoren en niet zwakzinnig zijn), katholiek, poorter en van een eerbare levenswandel zijn. Dit laatste betekende o.m. dat men niet in overspel of concubinaat mocht leven of geen zware strafrechtelijke veroordeling hebben opgelopen.

De schepenen werden bijgestaan door een reeks ambtenaren. De belangrijkste onder hen waren zeker de *pensionarissen*, juridisch geschoolde medewerkers, die de magistraat in alle belangrijke aangelegenheden van advies dienden. Samen met de schepenen vertegenwoordigden ze vaak de stad naar buiten toe (bvb. in de Staten, of in onderhandelingen met de centrale regering), en ze stonden ook in voor de continuïteit van het bestuur. De schepenbank werd meestal immers jaarlijks vernieuwd, maar de pensionarissen bleven op post. Zo konden zij de nieuwe schepenen inlichten over lopende zaken en hen begeleiden in hun opdrachten. Het pensionarisschap was felbegeerd, het diende vaak als springplank naar hogere ambten, in de gewestelijke of centrale regeringsorganen. Net zoals vele andere belangrijke of financieel interessante ambten, werd het pensionarisschap vanaf het begin van de XVIIe eeuw per opbod verkocht.

De pensionarissen werden bijgestaan door een of meerdere *griffiers* die, door het feit dat vanaf de Late Middeleeuwen de mondelinge procedures ook op lokaal niveau vervangen werden door schriftelijke procedures, een steeds belangrijker rol zouden spelen. De vorming en de materiële afhandeling van de dossiers werd aan hen toevertrouwd. Ze stonden in voor het opstellen van de akten, brieven, rekeningen, enz. Voor het eigenlijke schrijfwerk konden ze een beroep doen op klerken.

Verder in de stedelijke administraties vindt men nog allerlei andere ambtenaren zoals trossiers en ontvangers, en veel ondergeschikt personeel zoals deurwaarders, cijnsinners, enz.

b. Bevoegdheden

1. Van bestuurlijke aard

De schepenen fungeerden als bestuurders van het ressort waarover zij waren aangesteld. In een groot aantal steden voerden de schepenen hun bestuurlijke taken uit in samenwerking met een stadsraad, waarin naast de schepenen ook vertegenwoordigers zetelden van de verschillende geledingen van de stadsbevolking (vb. ambachten). Het bestuurlijk takenpakket bestond in grote lijnen uit de onderstaande aangelegenheden.

- Uitvaardigen van normatieve teksten van hogerhand (ordonnanties, reglementen ...) en toezicht op de naleving ervan.
- Uitvaardigen van eigen stedelijke voorschriften, reglementen en verordeningen, en toezicht op de naleving ervan. Dit kon betrekking hebben op alle mogelijke aspecten van het stedelijk leven, zoals maatregelen inzake de openbare orde (wapendracht, verzekering van de nachtrust, ordehandhaving), veiligheid en gezondheid (brandbestrijding, strijd tegen besmettelijke ziekten, milieureglementeringen), inrichting en de werking van ambachten (toelatingsvoorwaarden, hiërarchie ...), handel (vaststelling prijzen, maten en gewichten, organisatie van markten), productie (kwaliteitscontrole ...), enz.
- Voeren van het financieel beheer, het vinden van inkomsten en het verrichten van uitgaven. De stad haalde inkomsten uit diverse bronnen. Uit het stedelijk domein: cijnsen, verhuring en verpachting van stadseigendommen ... Uit belastingen: het issuerecht, accijnzen op dranken (wijn, bier, brandewijn) en voedsel (granen, vis- en zuivelproducten ...), belastingen op allerlei andere levensnoodzakelijke goederen (zout, brandstoffen zoals hout, turf en kolen ...). Uit de openbare macht: boeten, poorters- en ambachtsgeld, verbeurdverklaringen, ambtsverkoop. Uit leningen ... Met deze inkomsten werden allerhande uitgaven betaald, zoals wedden, reisvergoedingen, administratiekosten, openbare werken, bedden, betoelagingen voor de armenzorg, enz.
- Uitvoeren van openbare werken, zoals de aanleg van bruggen en wegen, bouw en onderhoud van openbare gebouwen, dijkwerken, enz..
- Vertegenwoordigen van de stad op hogere echelons (in kasselrijraden en in de Staten).
- Houden van toezicht op het beheer van armentafels, godshuizen en andere sociale instellingen en op het beheer van de wezerij.

2. Van gerechtelijke aard

De meeste stadsschepenbanken bezaten volledige rechtsmacht: zowel de hoge justitie (volledige rechtspraak, alle burgerlijke en strafrechtelijke vorderingen, waaronder zware misdrijven zoals moord, brandstichting, roof, verkrachting enz. waarop de doodstraf van toepassing kon zijn, behalve dan de *casus reservati* en de berechting van geestelijken, edelen en militairen), de middelbare justitie (misdrijven waarvoor enkel minder zware straffen konden worden uitgesproken, zoals verbanning, lijfstraffen, strafbedevaarten, schandstraffen, boetes ...), als de lage justitie (burgerlijke vorderingen in verband met onroerende goederen gelegen in het rechtsgebied, zoals eigendomskwesties, schuldvorderingen, het opleggen van boeten voor delicten betreffende onroerende goederen zoals het ongeoorloofd kappen van bomen, diefstal of beschadiging van veldvruchten ...). Net zoals dat het geval was in bestuurlijke aangelegenheden, werden in sommige grotere steden minder belangrijke aspecten van zowel de civiele als de criminele rechtspraak, gedelegeerd aan lagere rechtsinstanties (bijvoorbeeld de *vinderijen* te Gent). Derhalve deden de stedelijke schepenbanken in hun schependom uitspraken in alle burgerlijke geschillen en strafzaken die de wet niet uitdrukkelijk had voorbehouden aan andere rechtbanken (bvb. vorstelijke rechtbanken, leenhoven, enz.).

Stadsschepenen waren gewoonlijk meer bekwame rechters dan de leden van plattelandsschepenbanken, omdat het niet ongebruikelijk was (maar niet verplicht) dat stadsschepenen een universitair diploma bezaten. Bovendien hadden leden van stedelijke magistraten meestal meer ervaring, en ze waren ook beter omringd (griffiers, pensionarissen). Stadsschepenbanken waren veelal ook beter georganiseerd, met vaste zittingsdagen, vaste procedures, een goed werkende griffie, enz. Dit verklaart in grote mate waarom vele steden een uitgebreide buitenpoorterie kenden (sommige, zoals Aalst of Kortrijk, tot op het einde van het Ancien Regime; andere, zoals Gent in 1540, verloren het recht op buitenpoorterie als gevolg van politieke omstandigheden): ook buitenpoorters konden zich, *ratione personae*, immers beroepen op de stedelijke schepenbank en hun zaken daar laten beslechten. Het recht van poorters en buitenpoorters om gedingen waarbij zij waren betrokken volgens hun schepenbank te laten beslechten, was evenwel aan bepaalde beperkingen onderhevig, zowel van territoriale aard (vaak was het beperkt tot het territorium van de kasselrij of meierij binnen dewelke de stad was gelegen) als voor wat betreft de aard van de misdrijven of burgerlijke geschillen.

Schepenen waren eveneens actief op het terrein van de vrijwillige rechtspraak. Dit was een belangrijk onderdeel van hun gerechtelijke activiteiten. De oorzaak van het belang van deze taak moet gezocht worden in de laattijdige verschijning van het notariaat in de Nederlandse gewesten; de procedures voor de schepenbank verleenden een grote mate van zekerheid aan de voor gepasseerde akten en contracten. Te vermelden in dit kader zijn zeker de bekrachtiging door de schepenen van allerlei eenzijdige rechtshandelingen (testamenten, schuldbekentenissen, erkenning van natuurlijke kinderen) als wederkerige rechtshandelingen (koopcontracten, huwelijkscontracten ...). Hiervan werd door de schepenen een authentieke akte opgemaakt, die geregistreerd werd, en die volledige bewijskracht had en tegenstelbaar aan derden was.

2.2 Vorstelijke officieren in de stad

De schepenen hadden naast zich vorstelijke gerechtsofficieren, die men *amman*, *schout*, *meier* of *baljuw* noemde. Zij waren de rechtstreekse vertegenwoordigers van de vorst of de plaatselijke heer bij de schepenbank en werden door hem benoemd. In grotere steden waren meerdere gerechtsofficieren werkzaam, met elk een afzonderlijke taak.

Hun taken waren van diverse aard. Op *bestuurlijk vlak* fungeerden zij als tussenschakels tussen het centraal gezag en het plaatselijk niveau. Ze waakten o.m. over de afkondiging en verspreiding van de vorstelijke ordonnanties en over de naleving ervan, ze inden boetes, enz. Op *politieel vlak* stonden de gerechtsofficieren in voor het handhaven van de openbare orde, ze waakten over de veiligheid op de wegen, controleerden de naleving van reglementen m.b.t. de drankgelegenheden of andere politiereglementen, zoals het verbod op kansspelen, wapendracht, enz.

Veruit de meeste tijd besteedden de gerechtsofficieren aan hun gerechtelijke opdrachten. In eerste instantie waren de gerechtsofficieren en hun medewerkers belast met het opsporen en arresteren van verdachten. Ze daagden de gearresteerde verdachten voor de rechtbank en probeerden hun schuld te bewijzen. Daartoe verrichtten zij de nodige onderzoeken, riepen ze getuigen op, deden ze alle nodige ondervragingen, enz. Als het in een bepaalde zaak kwam tot een proces voor de schepenbank (die door de gerechtsofficier werd *gemaand* of samengeroepen), dan zat hij het proces voor, formuleerde hij de aanklacht en stelde hij een straf voor. Na de uitspraak stond de gerechtsofficier ook in voor de uitvoering van het vonnis. Hij stond in voor de inning van de boetes of het uitvoeren van de confiscaties. Wanneer er lijf- of doodstraffen mee gemoeid waren, zocht de gerechtsofficier een beul (*scherprechter*, *rechter van de hoge werken*, *hangman*) die onder zijn supervisie de straf uitvoerde.

§ 3. Instellingen op het platteland

Ook op het lokale niveau, in de heerlijkheden, was het bestuursorgaan de schepenbank, benoemd door de lokale heer. De schepenen werden bijgestaan door gerechtsofficieren - ook hier baljuw, meier, amman of schout genoemd - en een aantal (afhankelijk van de omvang van de heerlijkheid) ondergeschikte medewerkers. Veelal bestond er ook een dorpsraad waarin de notabelen en grootgrondbezitters zetelden. Een voorname rol werd gespeeld door de rentmeesters, die in naam van de heer het economisch beheer van de heerlijkheid (of meerdere heerlijkheden tegelijk) voerden.

De dorpsschepenbanken spraken ook recht. Hun bevoegdheid hing af van de rechten van de heer: wanneer die beschikte over zowel hoge, middele als lage justitie, dan oordeelde de lokale schepenbank over alle burgerlijke en strafrechtelijke aangelegenheden die niet uitdrukkelijk aan een andere rechtbank waren voorbehouden. Beschikte de lokale heer niet over de hoge justitie, dan werd die hoge justitie in een andere rechtbank uitgeoefend, meestal in een kasselrijschepenbank of in de schepenbank van een naburige

stad. Een heer die de drie graden van jurisdictie bezat, werd betiteld als *seigneur haut-justicier*. Hij had ook het recht om geboden en verboden met betrekking tot de lokale openbare orde en het bestuurlijk en sociaal-economisch leven uit te vaardigen. Dat deed hij via de door hem benoemde gerechtsofficier. Heren die middele en lage rechtsbevoegdheid hadden, werden *seigneur justicier* genoemd. Heren met enkel lage jurisdictie noemde men *seigneur bas-justicier* of *seigneur foncier*.

DEEL III**INSTELLINGEN BEVOEGD VOOR DE
HABSBURGSE NEDERLANDEN (XVIII E EUW)**

Hoofdstuk I

De vorst en de adviesinstellingen *a latere principis*

---

§ 1. Vorst

a. Geschiedenis

Op de dood van Karel II van Spanje in 1700 volgde een lange successieoorlog (1701-1713). De overledene had bij testament al zijn bezittingen nagelaten aan de kleinzoon van zijn halfzuster Maria Theresia (+1683), gemalin van Lodewijk XIV. Toen Lodewijk XIV zich in naam van zijn kleinzoon Filips V van Anjou meester maakte van de Nederlanden, rees er van de zijde van de andere Europese mogendheden verzet wegens het verbreken van de machtsevenwichten. In 1713 werd te Utrecht de erfenis verdeeld: Filips V kreeg Spanje en de Amerikaanse bezittingen, keizer Karel VI de Habsburgse Nederlanden en de Italiaanse bezittingen. Na de dood van Karel VI in 1740 ontbrandde er een nieuwe opvolgingsstrijd. Acht jaar later, in 1748, werd door de Vrede van Aken het pleit beslecht en kwamen de Nederlanden definitief toe aan keizerin Maria Theresia, de oudste dochter van Karel VI. Na haar regeerden de keizers Jozef II (1780-1790), Leopold II (1790-1792) en Frans II (1792-1794).

Op het einde van de XVIIIe eeuw is het vorstelijk gezag zwaar onder vuur komen te staan. Het verzet tegen de ingrijpende hervormingen die Jozef II wou doorvoeren leidde eind 1789 tot het uitroepen van de onafhankelijkheid door Statisten en Vonckisten; kort daarop reeds volgde de eerste Oostenrijkse restauratie (1790-1792). In april 1792 vielen de Fransen binnen; een klein jaar later werden ze verjaagd en werd de Oostenrijkse macht voor een tweede maal hersteld. In 1794 liepen de Franse Republikeinen de Zuidelijke Nederlanden opnieuw onder de voet, wat meteen het definitieve einde betekende (1795) van de Habsburgse soevereiniteit.

b. Organisatie

Grosso modo blijft datgene wat voor de XVIe en XVIIe is gezegd van toepassing. De Nederlanden werden bestuurd vanuit Wenen, het centrum van de monarchie; terplekke zorgden de vorstelijke vertegenwoordigers samen met de centrale instellingen ervoor dat alles naar 's keizers wens verliep. Het duurde tot in 1781 vooraleer de soeverein, in casu Jozef II, de Zuidelijke Nederlanden met een bezoek vereerde.

Het schitterende hofleven in Brussel werd geschoeid op leest van Versailles; het was niet alleen de veruitwendiging van de rijkdom en de macht van het vorstenhuis, maar ook het uithangbord van een land dat zich in volle ontwikkeling bevond.

c. Bevoegdheden

Ook hier kan worden verwezen naar de situatie zoals die bestond in de XVIe en XVIIe eeuw. De beperkingen aan de vorstelijke macht, opgelegd door de Vrede van Münster, bleven van toepassing. Het Barrièretraktaat (1715) voegde er nog de verplichting aan toe het eigen territorium te laten verdedigen door Hollandse troepen, en deze bovendien te herbergen en te bekostigen. Daarnaast drong het ook beperkingen op in verband met de handelspolitiek: de vorst was voortaan niet meer gemachtigd de douanetarieven t.o.v. de Republiek en Groot-Brittannië te wijzigen zonder instemming van Den Haag en Londen. Later verboden de Westerse mogendheden de Weense soeverein een koloniale onderneming, beter bekend als de Oostendse Compagnie, uit te bouwen of zelfs maar in stand te houden. En alsof dat nog niet genoeg was werd Karel VI in 1733 de vrije beschikking over zijn Nederlandse territoria ontzegd, want buiten zijn instemming werd het land een neutraal statuut opgelegd. Het was wachten op het aantreden van Maria Theresia om hierin verandering te krijgen. Stelselmatig heroverde ze de vrijheid van handelspolitiek, en ze weigerde de Hollandse Barrièretroepen nog verder te betalen. Pas in 1785 zou de Republiek de heroverde vrijheid, via het Verdrag van Fontainebleau, officieel erkennen. De sluiting van de Schelde en van de Sassevaart, alsmede de neutraliteit zouden tot aan de Franse tijd gehandhaafd blijven.

§ 2. De hoogste adviesorganen in Wenen

Het algemeen regeringsbeleid in het Oostenrijks imperium werd uitgestippeld in een ministerraad, de *Geheime Conferenz*, opgericht omstreeks 1700 en bestaande uit een tiental leden. Ze werd geacht de keizer van advies te dienen voor zowel de grote lijnen van de binnenlandse als van de buitenlandse politiek. Onder impuls van Kaunitz werd de instelling in het midden van de XVIIIe eeuw omgevormd tot de *Staatsrat*, de Weense Raad van State. Kaunitz zou er in zijn hoedanigheid van kanselier een dominerende rol spelen. De kanselier was het hoofd van de *Hof- und Staatskanzlei*, die instond voor het voeren van het buitenlands beleid. De concrete militaire aspecten lagen in handen van de *Hofkriegsrat*, terwijl het financieel beheer was toegewezen aan de *Hofkammer*. Kanselier Kaunitz toonde zich een op centralisatie en efficiënt beheer gericht bestuurder; voor de Oostenrijkse Nederlanden betekende dit onder meer een verscherpt Weens toezicht op en een sanering van de staatsfinanciën.

§ 3. De Hoge Raad voor de Nederlanden te Wenen (1717-1757)

a. Geschiedenis

De Hoge Raad voor de Nederlanden te Wenen werd opgericht in 1717. De instelling van de Hoge Raad was mede geïnspireerd door de werking van diens rechtsvoorganger, de in 1702 afgeschafte Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië te Madrid. Aanvankelijk bleven de Spaanse tradities er verder voortbestaan, en was Spaans er de voertaal. Pas na enkele decennia werden de Oostenrijkse geplogenheden er de regel, en werd alles in het Frans afgehandeld.

Al vrij vroeg kwamen in het kader van de werking van de Raad politieke meningsverschillen aan de oppervlakte. M.b.t. bepaalde aangelegenheden waren de opvattingen van de Raad lang niet altijd gelijklopend met die van de kanselier en de keizer(in), wat leidde tot spanningen tussen de keizer(in) en diens of haar entourage enerzijds, en de Hoge Raad anderzijds. Vanuit hun monarchaal-centralistische ingesteldheid waren de eersten steeds meer en meer geneigd tot het voeren van een *Gleichschaltungspolitik* waarbij de Habsburgse dynastische belangen primeerden, terwijl de Zuid-Nederlanders uit de Hoge Raad meer oog hadden voor de belangen van de Zuidelijke Nederlanden (en vooral voor de belangen van hun eigen sociale klasse), en zich daarin uiteraard gesteund wisten door een achterban in het thuisland, o.m. in de Brusselse centrale instellingen.

Nadat eerst, maar tevergeefs, door een weloverwogen benoemingspolitiek was gepoogd de Raad te neutraliseren, schafte kanselier Kaunitz in 1757 de Raad af. De instelling werd vervangen door een beperkte kanselarijdiens met een uitsluitend administratieve opdracht. Slechts enkele raadsheren kregen in Wenen of Brussel een nieuwe functie van enig belang en aanzien toegewezen; de anderen werden "eervol op rust gesteld". Het opdoeken van de Raad bleef niet zonder politieke gevolgen. De rechtstreekse greep van Wenen op de Zuidelijke Nederlanden werd strakker.

b. Organisatie

De Weense Hoge Raad werd opgericht naar het model van de Madrileense Hoge Raad zoals die in 1627-1628 was opgestart. De instelling zou minstens 6 leden tellen. Daardoor werden in 1717, naast de voorzitter en de secretaris, ook nog vier raadsheren benoemd: een Spanjaard, een Oostenrijker, en twee Zuidnederlanders (onder wie de bekende rechtsgeleerde Goswyn Arnold, graaf van Wynants). In de instructie was namelijk bepaald dat twee van de vier leden *togati* uit de betrokken gewesten moesten zijn; zij moesten er speciaal op toezien dat in Wenen m.b.t. de Nederlanden niets beslist zou worden dat strijdig was met de plaatselijke wetten en *costuymen*. Later werden nog andere juristen uit de Lage Landen benoemd, maar doorheen zijn bestaan behield de Raad een internationaal karakter, want er bleven ook raadsheren zetelen van Spaanse, Oostenrijkse en Italiaanse origine. Elk van hen had zijn eigen specialiteit, wat leidde tot specifieke

opdrachten en taken. De effectieve indiensttreding ging maar in bij de eedaflegging. De voorzitter legde de eed af in handen van de keizer(in); de overigen deden dat in handen van de voorzitter of, bij diens afwezigheid of ziekte, in handen van de raadsheer-deken.

c. Bevoegdheden

Aangezien de Hoge Raad te Wenen in 1717 werd opgericht met in het achterhoofd de *Consejo Supremo* zoals die eertijds in Madrid bestond, wekt het geen verwondering dat ook inzake de bevoegdheden tussen de twee instellingen enkele parallellen merkbaar zijn. Beide organen waren ontstaan vanuit het (theoretische) voornemen de Nederlandse ingezetenen dichter bij het centrale beleid te betrekken. De attributies van de Raad betroffen zowel bestuurlijke, financiële als gerechtelijke aangelegenheden en betwistingen m.b.t. de Oostenrijkse Nederlanden. De Raad moest de keizer hieromtrent van advies dienen; vaak legde dit politieke meningsverschillen bloot tussen Hoge Raad en de Oostenrijkse regering.

In de aanvangsfase bleven de spanningen beperkt. Dit zou kunnen betekenen dat de Raad aanvankelijk de rol speelde die hem door Wenen was toegekend, en dus handelde volgens de keizerlijke monarchaal-centralistische belangen. Naderhand, zeker vanaf 1740, verliep één en ander minder gestroomlijnd: de raadsheren kleurden hun bevoegdheden steeds meer op een eigen politieke wijze in - wat sommigen omschrijven als de *esprit national* kwam meer en meer op de voorgrond - waardoor conflicten met de kanselier niet uitbleven. Zeker onder Kaunitz kwamen Raad en kanselier soms lijnrecht tegenover mekaar te staan, waardoor deze laatste telkens opnieuw probeerde bepaalde aangelegenheden buiten de instelling te houden.

Deze moeizame relatie heeft anderzijds niet belet dat de Hoge Raad voor de Nederlanden te Wenen doorlopend heeft gefunctioneerd als een traditioneel adviesorgaan. De president zat de vergaderingen voor, en na de introductie van elk agendapunt volgde een bespreking die normaliter uitmondde in een *Vortrag*, een consult aan de keizer(in), al dan niet unaniem door de raadsleden onderschreven.

De aanvraag tot opruistelling van voorzitter Tarouca in 1757 werd door Kaunitz aangegrepen om de hele Hoge Raad uit te schakelen. De uitvoerende, administratieve bevoegdheden kwamen voortaan te liggen bij een kleine kanselarijdiens.

Hoofdstuk II

De rechtstreekse vertegenwoordigers van de vorst in de Nederlanden

---

§ 1. De landvoogd (gouverneur-generaal; stadhouder-generaal)

De functie van gouverneur-generaal bleef bijna onafgebroken bestaan tot het einde van het Ancien Régime. In het midden van de achttiende eeuw plaatste de vorst evenwel een gevolmachtigd minister naast de landvoogd, waardoor de rechtstreekse greep van Wenen op het beleid sterker werd. De gouverneur-generaal onderging hierdoor een belangrijke bevoegdheidsvermindering, en diende zich voortaan tevreden te stellen met de uiterlijke schijn.

Landvoogdes Maria Elisabeth (1724-1741) kreeg van haar broer Karel VI zeer uitgebreide volmachten. Zo mocht zij onder meer bisschoppen, abten, gouverneurs en raadsheren benoemen, alsook de secretarissen van State en Oorlog en het personeel van de Rekenkamer. Wel werd haar gevraagd hierover advies in te winnen te Wenen, maar daarna had zij vrijheid van handelen. Zij mocht echter niemand in de adelstand verheffen. Het effectieve bestuur van het land werd onder haar landvoogdij in belangrijke mate waargenomen door de grootmeester van het Hof. Tot 1732 werd deze functie bekleed door graaf Jules de Visconti; hij werd opgevolgd door graaf Frederik von Harrach. Deze laatste zou de landvoogdes overleven, en na haar dood gouverneur-generaal ad interim zijn tot 1743. De grootmeester van het Hof had van de keizer de vage opdracht gekregen zijn belangen en die van de monarchie te behartigen; via hem wou Karel VI de governante rechtstreeks controleren en bijsturen. Maria Elisabeth slaagde er evenwel in van de grootmeester van het Hof haar vertrouwensman te maken, die haar wensen en bevelen opvolgde en uitvoerde. Ze kon op die manier haar onafhankelijke positie ten aanzien van de keizer vrijwaren.

Keizerin Maria Theresia maakte een eind aan deze toestand door het ambt van gevolmachtigd minister te creëren, waardoor dat van grootmeester van het Hof verviel. De functie van gouverneur-generaal werd uitgehold, en het was de gevolmachtigd minister die alle macht naar zich kreeg toegespeeld. De in 1744 tot landvoogd benoemde Karel van Lotharingen mocht officieel dan nog wel vorstelijke macht bezitten en er een schitterend en feestelijk hofleven op na houden, zijn reële macht was sterk beknot. De landvoogdij was haast gereduceerd geworden tot een decoratieve, ceremoniële functie.

§ 2. De grootmeester van het Hof

a. Geschiedenis

Nadat prins Eugène van Savoie (1663-1736) in 1724 ontslag had genomen als gouverneur-generaal van de Nederlanden, werd de ongehuwde zuster van keizer Karel VI, Maria-Elisabeth, bereid gevonden om deze taak op zich te nemen en in Brussel te gaan resideren. Niettegenstaande haar uitgebreide ontwikkeling en grote cultuur, bezat zij geen politieke ervaring. Om haar op dit vlak bijstand te verlenen, maar ook om een oogje in het zeil te houden (cf. supra) duidde de keizer in 1725 de Italiaanse graaf Visconti aan als haar raadsman. Hij zou de titel van grootmeester van het Hof voeren. Hierdoor greep men in zekere zin terug naar de XVIIe eeuw, toen bepaalde vertrouwelingen van de landvoogd eenzelfde titel werden toegekend.

Zeven jaar lang was Visconti de rechterhand van de landvoogdes. In 1732 werd hij opgevolgd door de Tsjechische graaf Friedrich von Harrach. Hij was een sterk figuur met een grote invloed op het beleid. Dit werd als een "nieuwigheid" beschouwd, en in de Nederlanden was men de grootmeester van het Hof dan ook niet zo gunstig gezind. Al vlug werd hij door andere hofdignitarissen en door leden van de centrale en provinciale instellingen tegengewerkt. Bij de dood van Maria-Elisabeth in 1741 werd von Harrach door keizerin Maria-Theresia met de landvoogdij ad interim belast. Met hem verdween de functie van grootmeester van het Hof. In de plaats hiervan kwam een gevolmachtigd minister.

b. Organisatie

De grootmeester van het Hof kreeg bij zijn benoeming door de keizer tevens een benoeming tot geheim raadsheer, een titel die hem voorrang verleende op alle leden van de Collaterale Raden. Aanvankelijk werd zijn opdracht slechts in vage termen omschreven: het was zijn taak minister te zijn van de gouvernante, en haar bij te staan en raad te geven. Hij kreeg daartoe het recht om de vergaderingen van de Collaterale Raden en van de Kabinetsjointe bij te wonen. Zijn taak bestond er vooral in de landvoogd aan te sporen tot het uitvoeren van het beleid zoals dat door Wenen werd ontworpen.

De grootmeester beschikte over een eigen secretariaat. In 1727 telde dat van Visconti een viertal medewerkers. Onder zijn opvolger werd het nog uitgebreid. Het was de grootmeester uitdrukkelijk verboden het terrein te betreden van de Audienciër (de algemene secretaris van de Collaterale Raden) en van de secretaris van State en Oorlog, maar toch slaagde hij er op termijn in de Audiëntie te doen afschaffen en de secretaris van State en Oorlog de correspondentie met de buitenlandse mogendheden te ontnemen. Op die manier nam hij de diplomatieke correspondentie over en verwierf hij de controle over de binnenlandse politiek. Hij zat vaak de vergaderingen voor van de Kabinetsjointe, en trok namens de gouvernante alle belangrijke beslissingen tot zich. Vanaf 1735 kwam zij immers nog maar zelden naar de topvergaderingen, en liet zij alles over aan von Harrach.

c. Bevoegdheden

Gezien de vage instructies is het vrij moeilijk de formele bevoegdheden van de grootmeester vast te leggen. Hoewel zijn titel dat zou kunnen laten vermoeden, had hij niet echt iets te maken met de hofhouding. Daar werd door andere personen voor gezorgd.

Over de omvang van zijn invloed kan evenwel geen twijfel bestaan: hij moest in samenspraak met de keizer de gouvernante op een efficiënte wijze begeleiden, een grotere centralisatie in het bestuur doorvoeren en de weinig rooskleurige financiën saneren. Het gezag in militaire aangelegenheden werd hem door de gouvernante zelf overgedragen. Zijn reële macht blijkt uit de vele hervormingen die vooral von Harrach wist door te voeren: hij schafte een aantal ambten uit de Spaanse tijd af, en doekte zelfs de Audiëntie op, spijts de grote tegenstand die hij bij dit alles ondervond. De Rekenkamers van Brabant en van Vlaanderen smolt hij samen tot één, en hij reorganiseerde de Raad van Financiën. Ondanks het feit dat hij zowat een tegengewicht moest vormen voor een eventueel al te persoonlijk bewind van de landvoogdes, wist Maria-Elisabeth een goede verstandhouding te bewaren met zowel Visconti als von Harrach.

§ 3. De gevolmachtigd minister

a. Geschiedenis

De instelling van een gevolmachtigd minister is, evenals die van de grootmeester van het Hof en de secretaris van State en Oorlog, gegroeid uit de vorstelijke bezorgdheid m.b.t. de ambtsuitoefening van zijn vertegenwoordiger in de Nederlanden. Dit leidde tot een dubbele opdracht: één van bewaking, en één van begeleiding.

In het begin van haar regering wilde Maria-Theresia, na de afschaffing van het ambt van grootmeester van het Hof, meer macht geven aan de Hoge Raad voor de Nederlanden en de eigen keizerlijke instellingen te Wenen. Precies daarom stond ze aarzelend tegenover de benoeming van politieke functionarissen, mogelijks zeer invloedrijk, zoals dat gebleken was met de grootmeester van het Hof, naast de gouverneur-generaal. Later, met de invoering van het ambt van gevolmachtigd minister, kwam ze op dit standpunt terug.

De gevolmachtigd minister was institutioneel de opvolger van de grootmeester van het Hof. De term "gevolmachtigd" hield in dat deze figuur bij afwezigheid van de landvoogd, diens functie tijdelijk overnam. Met de benoeming van Botta-Adorno (1750-1753) kreeg het ambt zijn volle gewicht. Zijn opvolgers Cobenzl (1753-1770), Stahremberg (1770-1783), Belgioioso (1783-1787) en von Trauttmansdorff (1787-1790) waren de echte machtshebbers in de Oostenrijkse Nederlanden, en verdrongen de gouverneur-generaal naar het achterplan; voor hem was voortaan alleen nog een decoratieve functie weggelegd.

b. Organisatie

De gevolmachtigd minister was dus niet zomaar een aan de landvoogd ondergeschikt figuur, en was hem geen gehoorzaamheid laat staan verantwoording verschuldigd. Zijn benoemingsbrief legde hem op de richtlijnen te volgen die hij buiten de landvoogd om vanuit Wenen zou krijgen. Zijn contacten met het keizerlijk hof verliepen niet via de gewone hiërarchische weg. Hij beschikte over een eigen communicatielijns met Wenen, en stond permanent in contact met de Hoge Raad (na 1757 het Departement voor de Nederlanden) en met de kanselier. In bijzondere omstandigheden richtte hij zich rechtstreeks tot de soeverein. Hij was de politieke spilfiguur in de Nederlanden, en stond aan het hoofd van de instellingen en de administratie.

c. Bevoegdheden

Als de gevolmachtigd minister bij afwezigheid van de landvoogd diens taken overnam, beschikte hij ook formeel over alle volmachten. Als de gouverneur-generaal wel aanwezig was, moest hij zogenaamd onder zijn leiding werken. De gouverneur-generaal bezat het gezag, maar de gevolmachtigd minister oefende het uit. Deze toestand van permanente schijn zorgde meer dan eens voor wrevel bij de onderdanen, en het gebeurde ook dat de landvoogd zelf zich bekloeg over de al te grote macht van de minister.

§ 4. Secretaris van State en Oorlog

a. Geschiedenis

De Oostenrijkers namen na de overdracht van de Nederlanden ook op dit vlak de Spaanse tradities over, want in 1717 werd opnieuw een secretaris van State en Oorlog aangesteld. Eén van de bekendste secretarissen van State en Oorlog in de XVIIIe eeuw was een Zuid-Nederlandse jurist van Ierse afkomst, Patrick Mac Neny (1676-1745).

In vergelijking met de situatie onder de Spaanse Habsburgers, zou de betekenis van het ambt grondig wijzigen. Andere functionarissen, de grootmeester van het Hof of de gevolmachtigd minister, stonden de landvoogd bij in de bestuurlijke aangelegenheden en zorgden voor de uitvoering van de keizerlijke bevelen. De Secretarie evolueerde tot een administratief-uitvoerende instelling in dienst van de gevolmachtigd minister en de gouverneur-generaal. In 1725 legde een keizerlijk decreet deze omvorming vast; aanvullingen kwamen er in 1745 en 1772. Zo kon men in de loop van de XVIIIe eeuw spreken van "un département nouveau sous un nom existant anciennement".

Na Patrick Mac Neny waren de titularissen Duitsers van Westfaalse afkomst (vader en zoon Crumpipen). Ze bezaten alle kwaliteiten die de vorst van een secretaris verlangde: loyaal, discreet, overall aanwezig waar verslaggeving nodig was, op de hoogte van alle staatsgeheimen en intriges ... Ze notuleerden in de Kabinetsjoints, maakten de opdrachten

van landvoogd, grootmeester van het Hof en gevolmachtigd minister over aan de Collaterale Raden en andere instellingen, correspondeerden met mensen uit heel de Oostenrijkse Nederlanden, en maakten voor Wenen de officiële en confidentiële rapporten klaar.

In 1787 werd de Secretarie door de grote hervorming van Jozef II - een hervorming die zichzelf ten andere samen met de keizer had voorbereid - afgeschaft. Het personeel kreeg belangrijke plaatsen toegewezen in de nieuwe politieke structuren. Na een kortstondige herinrichting van het departement als gevolg van de Brabantse Omwenteling werd de instelling tenslotte in 1794-5, bij de Franse machtsovername, definitief afgeschaft.

b. Organisatie

In 1725 vaardigde de keizer een organiek decreet uit dat de werking en organisatie van de instelling vastlegde. De twee vroegere departementen werden herleid tot één, en het personeelsbestand werd teruggebracht op één secretaris (door de vorst te benoemen), vijf officialen en een bode (door de landvoogd te benoemen). In de loop van de XVIIIe eeuw volgden nog enkele reorganisaties. De personeelsleden werden allen betaald met geld uit de Oostenrijkse Nederlanden zelf, dit in tegenstelling tot de XVIIe eeuw, toen dit een louter Spaanse aangelegenheid was.

c. Bevoegdheden

In de Oostenrijkse periode verloor de secretaris alle militaire attributies. Zijn dienst evolueerde naar een kanselarij voor landvoogd en gevolmachtigd minister.

Door gevolmachtigd minister Stahremberg (1770-1783) werd de secretaris opnieuw meer en meer bij het beleid betrokken. Er gebeurde in de Oostenrijkse Nederlanden niets meer zonder dat de secretaris van State en Oorlog ervan op de hoogte was.

Hoofdstuk III

Instellingen op centraal vlak

---

§ 1. Vertegenwoordigers van het vorstelijk gezag

1 . 1 De Koninklijke Raad van Filips V

a. Geschiedenis

De in 1702 opgerichte Koninklijke Raad was één van de voornaamste hervormingen uit de Anjouwse periode. Geïnspireerd door graaf Jan van Brouhoven van Bergeyck, plaatsvervangend landvoogd, en met goedkeuring van zijn grootvader Lodewijk XIV, dreef de kersverse soeverein quasi onmiddellijk na zijn troonsbestijging een grondige hervorming van de instellingen door. Hierdoor beoogde hij een centralisatie en rationalisering; de veelheid van regeringsraden, inzonderheid de aloude Collaterale Raden, werden vervangen door één enkele ministerraad, de Koninklijke Raad of *Conseil Royal*.

Van juli 1702 tot juli 1711 heeft de Koninklijke Raad gefungeerd als enige regeringsraad in de Nederlanden. Hij werd afgeschaft toen in 1711-1712 de soevereiniteit voor korte tijd werd overgedragen aan landvoogd Maximiliaan Emmanuel van Beieren.

b. Organisatie

De Raad werd voorgezeten door de landvoogd of diens plaatsvervanger. Hierdoor verviel de oude procedure van de Collaterale Raden, die voorzag in consulten ten behoeve van de landvoogd, waarna op een beslissing werd gewacht. Nu kon onmiddellijk beslist worden, wat een grote tijdswinst betekende. Naast de voorzitter werden aanvankelijk zes raadsheren benoemd; geen enkele van hen behoorde tot de hoge adel. De voormalige secretaris van State en Oorlog werd aangesteld tot secretaris van de nieuwe instelling.

c. Bevoegdheden

De nieuwe Koninklijke Raad erfde de bevoegdheden van de drie Collaterale Raden en van de Secretarie van State en Oorlog. Dit betekende dat hij instond voor de door hen behartigde politieke bestuurlijke, financiële en militaire aangelegenheden.

1.2 De Kabinetsjointe

a. Geschiedenis

Vanaf 1725, jaar waarin Karel VI de Collaterale Raden herinrichtte, hebben de gouverneurs-generaal en de gevolmachtigde ministers voor het bepalen van de algemene politiek regelmatig een beroep gedaan op de Kabinetsjointe. Deze Kabinetsjointe was een overkoepelend bestuursorgaan - te vergelijken met een ministerraad - samengesteld uit de belangrijkste gezagsdragers in de Nederlanden. Op de vergaderingen werden de meest diverse aangelegenheden besproken, en in die zin zou men kunnen stellen dat de Kabinetsjointe de taken vervulde die eertijds (in theorie althans) aan de Raad van State waren toebedeeld, nl. het afhandelen van *les grandz et principaulx affaires*.

Het was een informeel orgaan, gecreëerd door Wenen zonder dat hiervoor een oprichtingsakte of enige instructies werden uitgevaardigd. De keizer wou d.m.v. deze instelling vermijden dat het bewind van de landvoogd(es) al te persoonlijk zou worden, want in de Kabinetsjointe, aanvankelijk onder het voorzitterschap van de landvoogd(es) en vanaf 1753 onder dat van de gevolmachtigd minister, werden de beslissingen gezamenlijk genomen, hoewel de landvoogd steeds het laatste woord had. De *Jointe de cabinet* bleef functioneren tot in 1793. In dat jaar werd zij vervangen door een Ministeriële Conferentie.

b. Organisatie

De samenstelling van de Kabinetsjointe wijzigde in functie van de te behandelen materie. Het stond de landvoogd(es) vrij naar eigen goeddunken bepaalde personen wel en andere niet uit te nodigen, maar bijna altijd waren, naast de landvoogd(es), ook de grootmeester van het Hof en later de gevolmachtigd minister, de secretaris van State en Oorlog (die dienst deed als secretaris-verslaggever), het hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, de kanselier van Brabant en de opperbevelhebber van het leger aanwezig. Naargelang de materie werden meestal bijkomend nog enkele specialisten ontboden.

c. Bevoegdheden

Zoals hierboven reeds aangestipt, trof de Kabinetsjointe sinds 1725 alle belangrijke politieke (*sensu lato*) beslissingen. Dit kon zowel gaan over hoge benoemingen, oorlog en vrede als over financiële aangelegenheden. Ze stond dus boven alle andere instellingen in de Oostenrijkse Nederlanden.

1.3 De Raad van State

Bij de aanvang van de XVIIIe eeuw, in 1702, werd de Raad van State afgeschaft en vervangen door de Koninklijke Raad. In 1718 werd de Raad van State wederom opgericht, ditmaal met uitgebreide competenties omdat de instelling tevens de attributies overnam van de vroegere Geheime Raad en van de Raad van Financiën. Moeilijkheden met de markies van Prié (tot de benoeming van landvoogdes Maria Elisabeth was hij de sterke man in Brussel, en hij was niet erg gesteld op de raadsleden) bleven niet uit.

In 1725 stelde Maria Elisabeth onder impuls van Wenen de drie traditionele Collaterale Raden opnieuw in. Naar de buitenwereld toe bleef de Raad van State de eerste in rang, maar in werkelijkheid werd hij door Maria Elisabeth amper geraadpleegd. Na 1741 beleefde de instelling nog een kortstondige heropbloei onder de waarnemende landvoogden Frederik von Harrach en Karel Ferdinand von Königegg-Erps. Nog wat later werd het lidmaatschap van de Raad van State uitsluitend een honoraire kwestie. De uitschakeling kwam de Geheime Raad ten goede, omdat deze alle bevoegdheden van de Raad van State overnam. Ondanks het feit dat de Raad na 1749 *de facto* niets meer te betekenen had, bleef een benoeming tot raadsheer van State erg gegeerd, niet in het minst omwille van de materiële voordelen die aan het ambt verbonden waren.

1.4 De Geheime Raad

In 1725 werden de oude Collaterale Raden door landvoogdes Maria Elisabeth in ere hersteld. De Raad van State werd echter nog nauwelijks samengeroepen, en kreeg vanaf 1744 enkel nog een decoratieve functie toebedeeld. Zijn bevoegdheden gingen over op de Geheime Raad, die zodoende, weliswaar onder toezicht van de Kabinetsjonte (waarvan de hoofd-voorzitter deel uitmaakte), zijn sleutelrol weer vervulde. In de tweede helft van de XVIIIe eeuw heeft de Geheime Raad zich onder leiding van Pierre-François de Nény (1758-1783) vooral ingespannen om de centralisering naar Weens model verder door te voeren.

Op 1 januari 1787 maakte Jozef II in het kader van zijn verlichte institutionele hervormingen schoon schip met de bestuurlijke en gerechtelijke versnippering, door alle centrale instellingen te concentreren in één Algemene Regeringsraad, wat meteen ook het einde betekende van de Geheime Raad. De restauraties van het Oostenrijks regime leverden slechts een kortstondig herstel op van de oude instellingen.

1.5 De Grote Raad van Mechelen

Ook in de XVIIIe eeuw bleef de Grote Raad van Mechelen functioneren als het hoogste gerechtshof in de Nederlanden. Hij verloor evenwel verder terrein, dit o.m. door het verlies in 1782 van zijn competentie in beroep voor vonnissen van de Raad van Doornik. In hetzelfde jaar werd aan de Raad van Luxemburg het statuut van soeverein hof toegekend, zodanig dat op het einde van het Oostenrijks Bewind de bevoegdheden van de Grote Raad beperkt waren tot Vlaanderen, Namen en de heerlijkheid Mechelen.

In januari 1787 werd de Grote Raad, net zoals vele andere bestuurlijke en juridische instellingen, door Jozef II opgeheven. Kort daarna trad hij voor enkele jaren opnieuw in werking, om dan tijdens de Franse tijd definitief te worden afgeschaft.

1.6 De Raad van Financiën

a. Geschiedenis

In het begin van de XVIIIe eeuw werden de Collaterale Raden samengesmolten tot één Koninklijke Raad, die alle bevoegdheden centraliseerde. Na verdere institutionele ontwikkelingen (cf. supra) werd de Raad van Financiën in 1725 uiteindelijk heringericht. De Raad bleef van dat ogenblik werken zoals weleer, tot Jozef II in 1787 het land opnieuw een gecentraliseerde bestuursstructuur trachtte op te leggen. Zijn Algemene Regeerraad, die dus ook de financiële en economische bevoegdheden van de voormalige Financieraad uitoefende, was evenwel geen lang leven beschoren, en ging ten onder in de politieke chaos van de Brabantse omwenteling. Keizer Leopold II herstelde de bestuursvorm van vóór Jozef II, maar de (tweede) komst van de Fransen zou hier in 1794 definitief een eind aan maken.

b. Organisatie

De Oostenrijkse Habsburgers wisten het aantal raadsheren van de instelling te beperken tot een zevental, en voerden ook een specialisering door in hun opdrachten. In een reglement van 1733 werden de werkzaamheden verdeeld over aanvankelijk vier en later departementen, elk met één raadsheer-rapporteur aan het hoofd: Domeinen; Beden en Subsidies; Douane; Economische Zaken. Het departement Economische Zaken ging in de tweede helft van de XVIIIe eeuw op in het departement Douane ("Bureau voor het Beheer van de Douanerechten"), wat binnen de Raad uitgroeide tot een volwaardig ministerie voor Economische Zaken.

c. Bevoegdheden

De attributies van de Raad bleven ongeveer dezelfde als voorheen, met dit verschil dat zijn werkterrein sterk uitgebreid werd. Het douanebeheer bijvoorbeeld, maar, daarmee samenhangend, ook de economische politiek. De Raad was ook betrokken bij handelsovereenkomsten met buitenlandse mogendheden, en ook het verlenen van octrooien ter bevordering van landbouw en industrie behoorde tot zijn bevoegdheid. De Raad fungeerde tevens als een ministerie van Openbare Werken, maar steeds in nauw overleg met de provinciale Staten.

1.7 De Geünificeerde Rekenkamer

a. Geschiedenis

In 1735 werden de bestaande Rekenkamers van Vlaanderen en Brabant samengevoegd in één instelling, de Geünificeerde Rekenkamer. Reeds vóór 1735 waren hiertoe pogingen ondernomen, o.a. door Filips V van Anjou in 1702. Het Anglo-Bataafs Condominium dat in 1706 het Anjouwse régime opvolgde, schafte deze Anjouwse Rekenkamer evenwel af, en herstelde de oude toestand.

Karel VI (maar eigenlijk von Harrach, de grootmeester van het Hof) voerde op zijn beurt een hervorming door, en voegde in 1735 beide instellingen opnieuw samen. Zijn motivering hiertoe was vooral van budgettaire aard: hij wou besparen op de werkingskosten én de publieke gelden beter laten beheren. De standplaats van de nieuwe Rekenkamer werd Brussel, hoewel politieke strubbelingen ertoe leidden dat de instelling tussen 1746 en 1748 moest uitwijken naar veiliger oorden. Tijdens de verdere duur van de regering van Maria Theresia werd de instelling niet meer verontrust.

Jozef II schafte de Geünificeerde Rekenkamer officieel af op 9 december 1786, en verving haar door een totaal nieuwe Hervormde Rekenkamer, welke op haar beurt in 1789 ophield te bestaan. Zodra het experiment van de Verenigde Nederlandse Staten eind 1790 was afgelopen werd de Rekenkamer opnieuw heringericht zoals tussen 1735 en 1786. In de turbulente jaren die daar op volgden werkte de instelling met vallen en opstaan voort, tot zij begin 1795 uiteindelijk door de Fransen definitief werd afgeschaft.

b. Organisatie

De belangrijkste vernieuwing op organisatorisch vlak in 1735 bestond erin dat de twee Rekenkamers van Vlaanderen en Brabant werden samengebracht in één instelling voor de hele Oostenrijkse Nederlanden. Van een echte fusie was evenwel geen sprake, want hoewel er voortaan slechts één voorzitter was, kwam men binnen de ene instelling tot twee afzonderlijke departementen of bureau's. Elk bureau behandelde verder de zaken die vroeger tot het geografisch ressort van één der Kamers behoorde, behield zijn eigen griffie, archieven en zegel en zelfs een eigen lager personeelskader. Alleen de voorzitter, de meesters en de auditeurs kregen een dubbele patentbrief zodat ze vrij in beide bureaus konden werken. Zoals haar voorheen stond de Geünificeerde Rekenkamer rechtstreeks onder de bevoegdheid van de Raad van Financiën, die in 1735 eveneens werd hervormd.

c. Bevoegdheden

De Rekenkamer die in 1735 gestalte kreeg, erfde volledig de bevoegdheden van de twee rechtsvoorgangers. Het uitgebreide takenpakket bleef onveranderd: bestuurs-beheersfuncties, juridische competenties en financieel-controlerende opdrachten. Net zoals vóór 1735 was de laatste taak het belangrijkste.

1.8 De Jointe voor Besturen en Subsidiezaken

Deze jointe of commissie (haar rechtsvoorganger was de *Jointe voor de afhorning van de rekeningen*, 1749-1764) werd in 1764 te Brussel opgericht, met als taak het toezicht waar te nemen op het financieel beheer op gewestelijk en plaatselijk vlak. De jointe moest door het organiseren van inspectiereizen, de centrale regering inzicht verschaffen in het beheer van de ondergeschikte besturen, en ze diende zo ook misbruiken op te sporen, de gelijkheid in de verdeling van de belastingen te bevorderen, de financiële gezondmaking van de lagere bestuursechelons te sturen, enz. De oprichting van deze instelling was een rechtstreeks gevolg van de wens van Kaunitz om een sterkere greep te krijgen op het Zuid-Nederlands financieel beheer. De Jointe werd afgeschaft in 1787.

§2. Vertegenwoordigers van de onderdanen

2.1 De Staten-Generaal

In tegenstelling tot de provinciale staten, was de Staten-Generaal in de XVIIIe eeuw eerder onbelangrijk. Dit wordt overigens geïllustreerd door het gering aantal bijeenkomsten.

De eerste keer dat de Staten-Generaal opnieuw werd bijeengeroepen was in 1725, toen keizer Karel VI de onderdanen in kennis liet stellen van de Pragmatieke Sanctie die de erfopvolging zou regelen. Maria Theresia heeft nooit een samenkomst belegd. Pas in 1787 vond weer een zitting plaats, ditmaal op vraag van Jozef II die wou dat de Staten-Generaal de gedeputeerden aanwees die naar Wenen zouden worden gestuurd om de keizer de bezwaren van de Zuid-Nederlandse onderdanen aangaande diens hervormingen voor te stellen. In 1789 tenslotte vergaderde een revolutionaire Staten-Generaal; zijn invloed op de gebeurtenissen was evenwel beperkt.

Hoofdstuk IV

Instellingen op gewestelijk vlak

---

§1. Vertegenwoordigers van het vorstelijk gezag

1.1 De provinciegouverneurs

Het bestuur in de onderscheiden gewesten werd steeds minder waargenomen door de vroeger zo machtige provinciale stadhouders. Waar de functie nog bestond, werd zij afgeschaft, zoals in Limburg (1754), of vacant gelaten, zoals in Luxemburg (1756). Waar ze dan wel nog gehandhaafd bleef, werd ze verder uitgehold. In elk geval hadden de titularissen geen invloed meer op het centrale bestuur en in hun provincie werd hun macht op militair en bestuurlijk vlak gekortwiek. De macht verplaatste zich deels naar de provinciale (gewestelijke) raden en hun fiscale officieren.

1.2 De gewestelijke raden. Casus: de Raad van Vlaanderen

De Raad van Vlaanderen onderging sinds het begin van de XVIIe eeuw amper wijzigingen. In 1778 werden de zalen in het Gravensteen, waar de Raad steeds had zitting gehouden, geruild voor de meer geschikte lokalen van het voormalige Jezuïetenklooster in de Voldersstraat, naast de plaats waar zich vandaag de aula van de universiteit bevindt.

Het officie-fiscaal zag zijn functie meer en meer evolueren in de richting van agent van het centrale gezag. Het waakte niet alleen over het respect voor de wetten en over de handelingen van de ondergeschikte vorstelijke officieren, maar het hield Brussel ook op de hoogte van alle belangrijke gebeurtenissen in zijn rechtsgebied, en vestigde de aandacht op de noodzaak van bepaalde maatregelen. Zo kreeg het een uitgesproken politieke rol.

In 1787 trachtte Jozef II alle bestaande rechtbanken, waaronder de provinciale justitieraden, te vervangen door een nieuwe gerechtelijke orde. Hij slaagde evenwel niet in zijn opzet. Kort daarop zou de Raad dan toch verdwijnen, want bij decreet van 6 Frimaire van het jaar IV (27 november 1795) beslisten de "Représentants du Peuple, Commissaires du gouvernement français" de afschaffing van de Raad van Vlaanderen.

§2. Vertegenwoordigers van de onderdanen

2.1 De provinciale Staten. Casus: de Staten van Vlaanderen

In het midden van de XVIIIe eeuw deed zich in de samenstelling van Staten van Vlaanderen een ingrijpende wijziging voor: in 1754 zouden ook de kleinere steden en kasselrijen (de "subalternen") stemrecht verwerven, een gevolg van het toegenomen economisch belang van het platteland; tegen het einde van de eeuw zou tenslotte ook de adel volwaardig lid worden, en wel op het ogenblik dat de Statenvergadering in verzet kwam tegen de hervormingsplannen van Jozef II. Voordien speelden de edelen in de Vlaamse Staten slechts een ceremoniële rol.

Het terrein waarop de Staten actief waren nam uitbreiding. Naast de fiscale bevoegdheden en hun rol als representatieve instelling van de onderdanen, begaven de Staten zich meer en meer op het pad van handel en economie. Ook was hun inbreng bij de oprichting en het beheer van het provinciaal correctiehuis bijzonder groot.

De Staten speelden, als bastions van het traditionele machtsevenwicht tussen vorst en geprivilegieerde standen, een eersterangsrol in het verzet tegen de hervormingsplannen van Jozef II, en gingen vanaf 1787 openlijk in oppositie tegen de keizer, wat in 1790 zou leiden tot de afkondiging van de vervallenverklaring van Jozef II en de uitroeping van de *Etats belgiques unis*, de Republiek van de Verenigde Nederlandse Staten.

DEEL IV**KERKELIJKE INSTELLINGEN****NA HET CONCILIE VAN TRENTE (1545-1563)**

§ 1. Algemeen kenmerk

Veel meer dan in de Middeleeuwen werd in de katholieke kerk na Trente het gezagsprincipe van toepassing. De macht van de paus groeide ten nadele van de bisschoppen, het gezag van de bisschoppen nam toe ten nadele van de gewone clerus, en de invloed van die clerus op het gelovige volk werd eveneens groter. Dit beduidt dat niet zozeer het protestantisme, maar wel het vorstelijk centralisme en het absolutisme een grote invloed hebben gehad op de post-tridentijnse kerk. De Contrareformatie heeft, naast een inhoudelijke heroriëntatie, zeker ook een institutionele hervorming betekend van de Rooms-Katholieke kerk, geheel in de lijn van het optreden van de wereldlijke vorsten, en eigenlijk is dit in de kerk op een efficiëntere en meer doortastende wijze geschied. Na enige tijd is de kerk van Rome, vooral vanaf de XVIIe eeuw, veel sterker geworden omdat door een strenge tucht, het Instituut, de clericale macht, in zekere zin de zuivere godsdienstige beleving is gaan overheersen.

§ 2. De kerkelijke bestuursorganen

2.1 De Curie

De Romeinse of pauselijke *curia* was vóór de XXe eeuw het geheel van personeel en instellingen dat de paus bijstond, niet alleen in het bestuur van de kerk en op het gebied van geloof en zeden, maar ook als wereldlijk vorst.

De Curie bestaat uit drie soorten organen: de Romeinse Congregaties, de pauselijke diensten, en de pauselijke rechtbanken.

Strikt genomen is een *Romeinse Congregatie* een groep kardinalen die door de paus zijn benoemd en die deel uitmaken van een centraal kerkelijk bestuursorgaan. Aan het hoofd van een Congregatie staat een prefect, die steeds een kardinaal is. De paus kan echter ook de prefectuur voor zichzelf voorbehouden. Aan elke Congregatie is een bestuursapparaat verbonden, dat geleid wordt door een secretaris (*assessor* genoemd wanneer de paus prefect is). De meeste congregaties ontstonden in de XVIe eeuw. De eerste, deze van de Inquisitie of het Heilig Officie (*officium*=plicht), werd gesticht in 1542; geleidelijk aan evolueerde zij naar een congregatie voor het toezicht op het geloofsgoed en de zedenleer van de kerk. Sinds 1965 draagt zij de naam van Congregatie voor de Geloofsleer. Andere congregaties zijn bijvoorbeeld de Congregatie van het Consistorie (benoemingen, oprichting en wijziging van kerkelijke organen en omschrijvingen), de Congregatie van de Riten (liturgie, processen van zalig- of heiligverklaring ...), de Congregatie tot voortplanting van het Geloof (sinds 1982 de "Congregatie voor de Evangelisatie van de volkeren"), enz.

Het voornaamste orgaan van de *pauselijke diensten* is zonder twijfel de Staatssecretarie. Het vormde vroeger het ministerie van de paus als wereldlijk gezagsdrager, en hield zich dus voornamelijk bezig met het bestuur van de pauselijke

staten. Ook nu nog centraliseert de Staatssecretarie de diplomatieke betrekkingen van de paus met vreemde staatshoofden. Aan het hoofd ervan staat de kardinaal-staatssecretaris; hij is de leider van de pauselijke diplomatie, hoofd van de bestuursdiensten van het Vaticaan en vertrouwensman van de paus.

Van de curiegerechtshoven is vooral de *Rota* bekend, een collegiale rechtbank met een zeker aantal rechters of auditeurs, en met aan het hoofd een *primus inter pares*, een deken. Elke zaak die aanhangig wordt gemaakt, wordt doorgaans door een "beurt" van telkens drie rechters berecht en dit in de volgorde waarin ze zijn ingediend. De bevoegdheden van de Rota zijn in de loop van de eeuwen aan nogal wat schommelingen onderhevig geweest; het grootst is haar invloed geweest in de XVIe eeuw.

De Romeinse Curie heeft in de Vroegmoderne Tijd in de katholieke kerk de rol gespeeld die de centrale administratie speelde bij de moderne vorsten, namelijk heel efficiënt de macht van de paus verder uitbreiden, consolideren en verdedigen.

2.2 Andere kerkelijke instellingen

Aartsbisschoppen, bisschoppen en vicarissen-generaal

Aartsbisschoppen staan aan het hoofd van een kerkprovincie; bisschoppen hebben de leiding over een bisdom. In de eerste helft van de XVIe eeuw groeide binnen de katholieke kerk het inzicht dat, opdat de godsdienstige en materiële belangen van een bisdom goed zouden kunnen worden behartigd, er nood was aan een persoonlijke controle van de bisschop op de in zijn bisdom gevestigde gelovigen. In de Contrareformatie wordt de bisschop de spilfiguur, omdat hij naar beneden toe strak controleert, en naar boven toe verantwoording aflegt over het gevoerde beleid. Dit vereiste evenwel dat de bisdommen niet te omvangrijk mochten zijn, en dat de bisschop effectief in zijn diocees zou gaan resideren. Eén en ander werd toegepast in de herinrichting van de bisdommen in de Nederlanden vanaf 1559. De bisschoppen werden voortaan verplicht op bepaalde tijdstippen een schriftelijk verslag naar Rome te zenden, en zelfs regelmatig persoonlijk naar Rome te reizen voor een bezoek aan de paus (*visitatio ad limina*). Met betrekking tot de uitoefening van de godsdienst en de zielenzorg had de bisschop in zijn bisdom volle bevoegdheid, zodat de abdijen en kloosters zijn machtiging moesten verkrijgen aangaande de predikingen, openbare missen en het biechthoren. Hij had ook het toezicht op het beheer van de bezittingen van alle geestelijke instellingen. De bisschop was dus de ware meester in het bisdom. Door zijn visitaties bleef hij regelmatig in persoonlijk contact met zijn priesters en met de gelovigen. De vicaris-generaal is de voornaamste helper van de bisschop; hij is diens plaatsvervanger in geestelijke en wereldlijke zaken, en is in feite de *executor* van de bevelen van de bisschop en leider van het dagelijks bestuur van het bisdom.

Officialiteiten

Elk bisdom had een kerkelijke rechtbank, de officialiteit. Ze werd geleid door een officiaal, die als alleensprekend rechter alle gerechtelijke bevoegdheden van de bisschop uitoefende. *Ratione personae* was de bevoegdheid van de officialiteiten beperkt tot de geestelijken, die van oudsher een *privilegium fori* genoten, wat inhield dat zij in principe alleen voor de kerkelijke rechtbanken konden terechtstaan. Indien een geestelijke voor een wereldlijke rechtbank werd gedaagd, had hij het recht de verwijzing naar een kerkelijke rechtbank te vorderen. In de loop van de Vroegmoderne Tijd werden hieraan grote beperkingen aangebracht. Meer en meer werden geestelijken verplicht ook voor gewone rechtbanken terecht te staan.

In de Middeleeuwen waren de officialiteiten *ratione materiae* praktisch exclusief bevoegd voor alle geschillen waarbij het geloof en de sacramenten betrokken waren. Hieronder viel de beteugeling van seksuele misdrijven (overspel, prostitutie, incest, concubinaat ...) en de vervolging van ketterij, toverij en hekserij, godslastering, het niet naleven van de voorschriften op de zondagsplicht, inbreuken op de kerkelijke censuur, enz. In de Vroegmoderne Tijd werd ook dit beperkt, en werd enerzijds een toenemend aantal zaken beschouwd als *res fori mixti*, d.w.z. gedingen die op basis van het *recht van preventie* zowel voor een officialiteit als voor een gewone rechtbank konden worden gebracht, terwijl de officialiteiten anderzijds een aantal aangelegenheden niet meer mochten behandelen omdat ze exclusief aan wereldlijke rechtbanken werden toegewezen. Enkel in huwelijkszaken konden de officialiteiten tot op het einde van het Ancien Regime min of meer een monopoliepositie behouden; steunend op het sacramenteel karakter van het huwelijk was het de officialiteit die oordeelde over het huwelijkscontract (erkenning en nietigverklaringen van huwelijken) en de gevolgen ervan (rechten en plichten van de echtgenoten, wettigheid van de kinderen). Alleen de materiële consequenties van het huwelijk (huwelijksvermogenrecht en erfrecht) werden door de wereldlijke rechtbanken behandeld.

Daar waar de officialiteiten in de Middeleeuwen grote armslag hadden *ratione loci* - ze beschikten over de bevoegdheid om te oordelen over alle misdrijven die in kerkelijke plaatsen waren voorgevallen, en dit vanuit de veronderstelling dat door het misdrijf de plaats ontheiligd was geworden - zouden de officialiteiten in de loop van de XVIe eeuw ook dit verliezen ten voordele van de wereldlijke rechtbanken. Ook het kerkelijk asielrecht werd in de XVIe eeuw verder ingeperkt. Dit kerkelijk schuilrecht verbood de wereldlijke justitieofficiëren een verdachte die in een klooster of in een kerk of op een kerkhof was gevlucht, zonder toelating van de kerkelijke overheid te arresteren. Dit werd stelselmatig ingeperkt. Zware delinquenten werden per definitie van het asielrecht uitgesloten, en de hele Vroegmoderne Tijd door werd er door de wereldlijke overheid verder op beknibbeld.

Kapittels en kanunniken

De diocesane clerus bestond niet alleen uit de bisschop en de parochiale geestelijkheid. Een derde, eeuwenoude groep vormden de kapittels met hun kanunniken. Een kapittel is een gemeenschap van geestelijken, die als voornaamste taak heeft de plechtige goddelijke eredienst te verzorgen door het dagelijks vieren van de gemeenschapsmis en de kerkelijke getijden in een collegiale of kathedrale kerk. Het kathedraalkapittel speelt bovendien een belangrijke rol in het bestuur van het bisdom, als raadgever van de bisschop of door vervanging bij vacatie.

Dekens en pastoors

In de Vroegmoderne Tijd kwamen de dekens aan het hoofd te staan van een betrekkelijk kleine onderverdeling van het bisdom, zodat zij de tussenschakel werden tussen de bisschop en de gewone parochiepastoors. Hierdoor was de deken in staat de plaatselijke situaties tot in het kleinste detail te volgen. Elk jaar bezocht hij persoonlijk zijn parochies, en hij maakte daarover een schriftelijk verslag op dat hij naar de bisschop stuurde. In dat verslag werd o.m. melding gemaakt van het aantal communicanten, het gedrag van de pastoor, de eventuele aanwezigheid van ketters, enz.

De pastoor staat aan het hoofd van de parochie, de kleinste bestuurseenheid van het bisdom. Hij wordt soms bijgestaan door één of meerdere onderpastoors, en door een koster. In de kerkfabriek worden de stoffelijke belangen van de parochie beheerd. De pastoor wordt daarin bijgestaan door kerkmeesters (onderhoud of herstellingen van de kerk, pastorij, enz.). Daartoe wordt jaarlijks een kerkrekening opgemaakt.

BOEK II

HEURISTIEK VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE VROEGMODERNE TIJD

INLEIDING

Het Boek II is toegespitst op de heuristiek voor de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd. Dit is echter een dermate omvangrijke aangelegenheid, dat het onmogelijk is in dit korte bestek alle relevante aspecten ervan aan bod te laten komen. In dit luik van de syllabus worden daarom een aantal keuzes gemaakt en enkele accenten gelegd.

De opbouw van Boek II is vierledig.

In een *eerste deel* wordt een selectie bibliografieën voorgesteld (zowel in gedrukte als in elektronische vorm), die niet mogen ontsnappen aan de aandacht van de historici. Enkel middels de consultatie van deze werkinstrumenten kan men immers nagaan of over een bepaald onderwerp reeds onderzoek is verricht, en kan men tevens de nodige achtergrondliteratuur op het spoor komen. Omdat bibliografische overzichten wel vaker in wetenschappelijke tijdschriften worden gepubliceerd, zullen in dit deel ook kort enkele voor het onderzoek over de Vroegmoderne Tijd belangrijke tijdschriften worden voorgesteld. Onnodig te onderstrepen dat deze eerste fase in het wetenschappelijk werk van cruciaal belang is.

Het *tweede deel* is gewijd aan een systematische bespreking van bronnenmateriaal. Zowel verhalende als niet verhalende bronnen komen aan bod, maar er zal zoveel als mogelijk worden aangesloten bij de instellingen van de Habsburgse Nederlanden zoals die in Boek I werden toegelicht, en bij de bronnen die zij hebben geproduceerd. Bepaalde bronnentypes zullen aan de hand van concrete voorbeelden nader worden toegelicht. Dit materiaal zal digitaal worden ter beschikking gesteld via Minerva. De bespreking ervan maakt integraal deel uit van de leerstof voor het examen.

In *deel drie* wordt gehandeld over de bewaarplaatsen van bronnen, met aandacht voor archieven en bibliotheken in België, Frankrijk, Nederland, Groot-Brittannië, Oostenrijk, Italië en Spanje. De structuur van het archiefwezen in de desbetreffende landen wordt kort toegelicht, en voor de voornaamste instellingen volgt telkens ook een korte voorstelling van de inhoud.

In het *vierde deel* ten slotte komen enkele reeksen bronnenpublicaties aan bod, en wordt ook even stilgestaan bij de hedendaagse wetenschappelijke instituten die deze bronnenpublicaties verzorgen.

Deze syllabus heeft een digitale complement, het "Digitaal Platform Historische Praktijk", dat kan worden geconsulteerd via www.heuristiek.ugent.be. Tijdens de lessen zal regelmatig naar deze website worden verwezen.

DEEL I

**BIBLIOGRAFIEËN MET BETREKKING TOT
DE GESCHIEDENIS VAN DE VROEGMODERNE TIJD**

Hoofdstuk I

Bepaling en geschiedenis van de bibliografie

Om bestaande wetenschappelijke publicaties op te sporen en om op de hoogte te blijven van wat voortdurend verschijnt, gebruikt men bibliografieën.

Bibliografieën zijn werkinstrumenten die voor de wetenschapper van fundamenteel belang zijn. Alvorens een bepaald onderzoek aan te vatten, is het immers noodzakelijk zich grondig te informeren over wat over het onderwerp in kwestie reeds verschenen is, zodanig dat men (1) geen dubbel werk zou leveren (want het heeft uiteraard geen zin degelijke studies, die op een wetenschappelijk verantwoorde manier zijn gemaakt, te gaan overdoen), en men (2) alle nodige achtergrondinformatie kan vinden die voor het thema relevant is, opdat men deze kan consulteren en in het eigen onderzoek kan verwerken.

In zijn huidige betekenis is een "bibliografie" een overzicht van boeken, artikels en bijdragen. Doorgaans wordt dit overzicht beperkt tot een bepaalde tak van de wetenschap of zelfs een onderdeel daarvan. Soms is een bibliografie niet meer dan een loutere lijst of opsomming van titels, systematisch gerangschikt, of alfabetisch op naam van de auteur, maar ze kan ook worden uitgebreid met verdere informatie of kritische waarderings (geannoteerde en kritische bibliografieën). Bibliografieën kunnen volledigheid nastreven (volledige bibliografieën), in andere wordt op basis van een aantal criteria een selectie gemaakt onder de titels die voor opname in aanmerking komen (selectieve bibliografieën).

Traditioneel worden bibliografieën opgedeeld in drie categorieën. Door de technologische evolutie van de afgelopen jaren wordt dit onderscheid minder en minder relevant, maar pro memorie is het toch nuttig van dit even te vermelden.

Vooreerst kan men een onderscheid maken naar de inhoud: algemene bibliografieën staan tegenover gespecialiseerde bibliografieën. Een algemene bibliografie vermeldt in beginsel alle publicaties, ongeacht de discipline, verschenen binnen een geografisch omschreven gebied (een land, een deel van een land, een continent ...), terwijl een gespecialiseerde bibliografie de publicaties behandelt in een bepaalde tak van de wetenschap (bijvoorbeeld het historisch onderzoek) of een onderdeel daarvan (bijvoorbeeld kerkgeschiedenis). Bij het opstellen van gespecialiseerde bibliografieën (synoniem: vakbibliografieën) kunnen allerlei invalshoeken aangewend worden. Voor bibliografieën gespecialiseerd in geschiedenis kan bijvoorbeeld een geografisch criterium worden gekozen (bvb. publicaties m.b.t. een bepaalde regio, zoals het Land van Waas), of een chronologisch criterium (bvb. middeleeuwse geschiedenis) of een thematisch criterium (bvb. cultuurgeschiedenis).

Ten tweede kan men een onderscheid maken naar de vorm: zo zijn er retrospectieve bibliografieën en lopende bibliografieën. Retrospectieve bibliografieën vermelden alle werken die verschenen zijn hetzij sedert het ontstaan van de boekdrukkunst, hetzij sedert een andere (gekozen) datum, tot op het ogenblik van het opstellen van de bibliografie of

tot op een andere (gekozen) datum. Vanzelfsprekend kunnen er onder de retrospectieve bibliografieën zowel algemene als gespecialiseerde bibliografieën voorkomen. Lopende bibliografieën daarentegen verschijnen periodisch, en vermelden dus telkens de werken die verschenen zijn tussen de voorlaatste en de jongste aflevering. Binnen de lopende bibliografieën kan men nog een onderscheid maken tussen *actuele* lopende bibliografieën, die op regelmatige basis verschijnen (meestal in tijdschriften, en jaarlijks), en *periodieke* lopende bibliografieën (die op onregelmatige tijdstippen verschijnen, veelal ook in tijdschriften). Retrospectieve bibliografieën worden vlug voorbijgestreefd doordat steeds nieuwe publicaties het licht zien. Om na te gaan wat over een bepaald onderzoeksterrein verschenen is, raadpleegt men dus eerst retrospectieve bibliografieën - die toelaten de titels op te sporen die verschenen zijn vóór de publicatiedatum van deze bibliografieën - en vervolgens lopende bibliografieën die de onderzoeker in staat stellen titels te vinden van relevante literatuur verschenen na de publicatiedatum van de geconsulteerde retrospectieve bibliografieën.

Tenslotte kan men nog een onderscheid maken tussen nationale en internationale bibliografieën. In de eerste worden alleen werken opgenomen die gepubliceerd worden in of die in verband staan met een bepaald land; in de tweede worden werken uit meerdere (of alle) landen opgenomen. Nationale en internationale bibliografieën kunnen lopend of retrospectief, algemeen of gespecialiseerd zijn.

Tot in een recent verleden was de meest verspreide verschijningsvorm van bibliografieën, het drukwerk: boeken, of aparte secties in tijdschriften. Vandaag reeds en in de toekomst nog meer, wijkt deze vorm steeds vaker voor *online bibliografieën*, die inzake toegankelijkheid en gebruiksvriendelijkheid immense voordelen bieden. Helaas blijft het soms nog noodzakelijk de gedrukte bibliografieën in het onderzoek te betrekken. Zeker de regionale en lokale publicaties vinden maar moeilijk hun weg naar bibliografische databanken, en eigenlijk is er algemeen gesteld een probleem voor wat Belgische publicaties betreft. In tegenstelling tot bvb. Nederland staat men in België inzake elektronische dataverwerking en digitalisering nog niet ver, tenminste voor wat de humane wetenschappen betreft.

Hoofdstuk II

Bibliografieën en tijdschriften gespecialiseerd in de geschiedenis

---

§ 1. Internationale historische bibliografieën

De gedrukte bibliografie zal zoals opgemerkt steeds vaker wijken voor online bibliografieën, databanken die inzake toegankelijkheid en gebruiksvriendelijkheid immense voordelen bieden. Het zoeken op (een combinatie van) trefwoorden wordt mogelijk, de bibliografie is cumulatief en wordt voortdurend aangevuld, enz. Hieronder volgen enkele voorbeelden van online bibliografieën, waarvan de meeste via de Gentse Universiteitsbibliotheek Gent (UBG) kunnen worden geconsulteerd.

1.1 Van algemeen-historische aard en online raadpleegbaar

America: History and Life

Een bibliografische databank gespecialiseerd in de geschiedenis van Noord-Amerika en Canada van de prehistorie tot nu. Deze databank bevat ongeveer 490.000 verwijzingen naar tijdschriftartikels (ca. 1.700 gedepouilleerde tijdschriften van over de hele wereld) met telkens een *abstract* van de inhoud, een korte samenvatting van ca. 100 woorden. (Niet in de UBG beschikbaar.)

Bibliography of Medieval Civilisation - Bibliographie de Civilisation Médiévale (BMC-BCM)

Een bibliografische databank geproduceerd door de firma Brepols Publishers die verwijzingen bevat naar 45.000 monografieën (d.i. boeken) en ca. 50.000 recensies m.b.t. deze monografieën uit de periode 1957-heden over alle aspecten van de Middeleeuwen: taal, literatuur, kunst, geschiedenis, enz. De belangrijke trefwoorden in de BCM zijn gelinkt met overeenkomstige lemmata in het *Lexikon des Mittelalters*. Deze bibliografie is ook voor belang voor de overgang naar de Vroegmoderne Tijd.

International Medieval Bibliography (IMB)

Een bibliografische databank die verwijzingen bevat naar ca. 350.000 artikels in tijdschriften en verzamelwerken, vanaf 1967 tot heden, over alle aspecten van de Middeleeuwen: taal, literatuur, kunst, geschiedenis, enz... Ze wordt door de firma Brepols Publishers aangeboden in combinatie met de *Bibliographie de Civilisation Médiévale* (Brepolis Medieval Bibliographies Online) en kan via de UBG worden geconsulteerd. Net zoals in de BMC-BCM zijn de belangrijke trefwoorden gelinkt met overeenkomstige lemmata in het *Lexikon des Mittelalters*.

International Bibliography of Humanisme and the Renaissance (IBHR)

Dit is een bibliografische databank die zich toespitst op grosso modo de periode 1400-1700. Het is de opvolger van de gedrukte *Bibliographie Internationale de l'Humanisme et de la Renaissance*, die in 2013 werd overgenomen door de firma Brepols en waarvan alle referenties werden overgenomen en geïntegreerd. Brepols heeft ook het aandachtsveld verbreed, zodat de IBHR meer en meer een algemene bibliografie voor de geschiedenis van de Late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd tot 1700 aan het worden is. Jaarlijks worden ongeveer 20.000 bijkomende referenties ingevoerd.

Deze drie bibliografische databanken (BMC-BCM, IMB en IBHR) kunnen samen worden geconsulteerd via eenzelfde applicatie, waardoor de gebruiker op dit ogenblik in één beweging ca. 800.000 records kan bevragen. De databank werkt op basis van Engelse en Franse zoektermen en omvat vooral bibliografische referenties in het Engels, Frans, Duits, Spaans en Italiaans. Ook titels in andere talen worden opgenomen. Waar mogelijk worden die vergezeld van een Engelse vertaling. Deze databank betekent een enorme vooruitgang in vergelijking met het tijdperk van de gedrukte bibliografieën. Nochtans houdt men best rekening met het feit dat deze databanken noodzakelijkerwijs erg onvolledig zijn en vooralsnog slechts een klein deel omvatten van de wetenschappelijke productie m.b.t. de studie van de Vroegmoderne Tijd.

BAS - Bibliography of Asian Studies

De online versie van een voormalige gedrukte lopende bibliografie. Ze omvat vandaag ca. 520.000 verwijzingen naar wetenschappelijke literatuur in verband met alle menswetenschappen die focussen op Azië. Tot 1992 werden ook titels van monografieën opgenomen, sindsdien worden enkel nog tijdschriftartikelen ingevoerd.

Digitale Bibliografie Nederlandse Geschiedenis (DBNG)

De *Digitale Bibliografie Nederlandse Geschiedenis* is een online bibliografie (vrij toegankelijk via <http://www.dbng.nl>) verzorgd door het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (<http://www.huygens.knaw.nl>) en de Koninklijke Bibliotheek (<http://www.kb.nl>). Ze is de opvolgster van het gedrukte *Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland verschenen in .....* waarvan de laatste aflevering (over 1991) verscheen in 1995. Deze bibliografische databank wordt wekelijks geactualiseerd, en ook de titels die sinds 1940 staan opgenomen in de gedrukte afleveringen zijn ondertussen allemaal in de databank verwerkt. Jaarlijks groeit de databank aan met ca. 3.500 records; medio 2018 omvat de DBNG ruim meer dan 210.000 titels en daarmee is ze de algemene toegangspoort tot de geschiedenis van Nederland (inclusief de Zuidelijke Nederlanden tot het einde van de 16e eeuw). Hoewel ook deze databank voorlopig nog heel wat lacunes vertoont, vormt een essentiële bron voor onderzoek van de meest uiteenlopende aspecten van de Nederlandse geschiedenis.

Historical abstracts

Deze bibliografische databank bestrijkt de geschiedenis van de wereld van 1450 tot heden, maar met uitzondering van de geschiedenis van de Verenigde Staten en Canada (zie daarvoor *America: History and Life*). In totaal bevat deze databank ca. 500.000 verwijzingen naar tijdschriftartikels (ca. 1.700 gedepouilleerde tijdschriften van over de hele wereld) met telkens een *abstract* van de inhoud, een korte samenvatting van ca. 100 woorden.

STCN - Short Title Catalogue Netherlands

De STCN-database is te raadplegen via de website van de Nederlandse Koninklijke Bibliotheek (<http://www.kb.nl/stcn/>) en via Pica. De Short Title Catalogue Netherlands (STCN) is de Nederlandse retrospectieve bibliografie 1540-1800 die de beschrijvingen bevat van alle boeken die in die periode in Nederland zijn verschenen en van alle boeken die in die periode buiten Nederland in het Nederlands zijn verschenen. De STCN wordt gemaakt op basis van de collecties van grote bibliotheken in en buiten Nederland. Volledig via de STCN ontsloten zijn o.m. de collecties tot 1800 van de Koninklijke Bibliotheek, van de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Leiden en Utrecht en van het Haags Gemeentearchief, de Elsevier-collectie van de bibliotheek van de University of London, de collectie van de British Library. Tenslotte bevat de STCN summier beschrijvingen van de Nederlandse incunabelen en postincunabelen. De omvang van het bestand is medio 2018 ca. 210.000 titels in ongeveer 550.000 exemplaren en de databank wordt dagelijks uitgebreid.

STCV - Short Title Catalogus Vlaanderen

De Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV; <http://www.stcv.be>) is een online-bibliografie van in Vlaanderen en Brussel gedrukte boeken van vóór 1801, in het Nederlands en in andere talen, weliswaar met een focus op drukwerk uit de 17e eeuw. Op 31 augustus 2018 bevatte de STCV-databank ca. 25.000 editiebeschrijvingen, gebaseerd op de analyse van ca. 48.000 exemplaren uit verschillende Vlaamse erfgoedbibliotheken.

Tip ...

Zoals in de inleiding vermeld, wordt in de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent gewerkt aan de verdere uitbouw van een "Digitaal Platform Heuristiek", dat bedoeld is als digitaal complement voor de syllabi bij de opleidingsonderdelen "Inleiding tot het Historisch Onderzoek" en "Heuristiek: Vroegmoderne Tijd". Het reikt allerlei digitaal beschikbare bronnen, hulpmiddelen en werkinstrumenten aan, alsook links van uiteenlopende aard die relevant zijn in het kader van onderzoek en onderzoek in verband met geschiedenis. De website kan worden geconsulteerd via www.heuristiek.ugent.be.

1.2 Van thematische aard en niet altijd online raadpleegbaar

1.2.1 Politieke-institutionele geschiedenis en rechtsgeschiedenis

- *Bibliographie d'histoire du droit en langue française*. Parijs, vanaf 1957. Sinds enige tijd vrij online beschikbaar (medio 2018: ca. 82.000 titels): <<http://clhd.univ-lorraine.fr>>.

1.2.2 Demografie

- HÉLIN (É.) en LEBRUN (M.). *Bibliographie internationale de démographie historique - International bibliography of historical demography*. Parijs-Luik, vanaf 1978. Lopende bibliografie, gepubliceerd in het tijdschrift *Annales de Bibliographie Historique*, dat sinds enige tijd vrij beschikbaar via de website Persée: <https://www.persee.fr/collection/adh>>
- Databank Popline sinds 1970. Deze databank geeft vandaag toegang tot 380.000 geselecteerde publicaties over gezinsplanning en de daarmee gerelateerde aspecten; online vrij consulteerbaar: <<http://www.popline.org>>).

1.2.3 Sociaal-economische geschiedenis

- Zie o.m. de jaarlijkse bibliografie in *International Review of Social History* (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis - Amsterdam). De afleveringen van de bibliografie zijn online vrij raadpleegbaar via <<http://www.iisg.nl/irsh>>.

1.2.4 Stads geschiedenis

- RODGER (R.). *A Consolidated Bibliography of Urban History*. Aldershot-Brookfield, 1996. Geeft ca. 20.000 titels van werken en artikels verschenen tussen 1971 en 1991.
- De jaarlijkse bibliografie in *Urban History Review - Revue d'histoire urbaine*. Winnipeg, sinds 1971. Het tijdschrift, en dus ook de lopende bibliografie, wordt tevens online gepubliceerd maar is niet vrij raadpleegbaar (zie <http://www.urbanhistoryreview.ca>).

1.2.5 Godsdienstige aangelegenheden

- *Bibliographie de la Réforme, 1450-1648*. Leiden, 1960-1982 (Commission Internationale d'Histoire Ecclésiastique Comparée), 8 dln.
- BLOK (H.) en HERSCH (F.). *Bibliografie over het Jodendom en Israël voor het Nederlands taalgebied*. Leuven, 1992, 243 p.
- De jaarlijkse bibliografie in het tijdschrift *Church History* (<<http://www.churchhistory.org/church-history-journal/>>). Niet vrij raadpleegbaar.

- *Antisemitism. An Annotated Bibliography*. München, sinds 1987, nu *The Annotated Bibliography on Antisemitism*, verzorgd door de Hebrew University of Jerusalem. Vrij raadpleegbaar via <<https://sicsa.huji.ac.il>>.
- *The International Bibliography of the History of Religions*. Leiden, 1952-1979. Deze lopende bibliografie wordt nu door Brill (Leiden) gepubliceerd onder de titel "Science of Religion", zie de website <http://www.brill.com/publications/journals/science-religion>.
- *Index religiosus: International Bibliography of Theology, Church History and Religious Studies*. Deze bibliografische databank is de online (en sterk uitgebreide: medio 2018 meer dan 600.000 records) versie van de lopende bibliografie die eertijds werd gepubliceerd in de tijdschriften *Revue d'Histoire Ecclésiastique* (<http://www.rhe.eu.com>) en *Ephemerides Theologicae Lovanienses*. De bibliografie richt zich vnl. op de geschiedenis van de Christelijke kerk, meer bepaald de Westerse Latijnse kerk en, sinds de XVIe eeuw, vooral de katholieke kerk. Ze is toonaangevend in het vakgebied en wordt verzorgd vanuit de KU Leuven en de UC de Louvain-la-Neuve, maar het is de firma Brepols die de databank publiceert.

1.2.6 Culturele aangelegenheden

- DE KOOKER (H.W.), VAN SELM (B.) en HOFTIJZER (P.G.). *Boekcultuur in de Lage landen, 1500-1800: bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuidnederland, verschenen voor 1991*. Utrecht, 1993.
- *Annual Bibliography of the History of the Printed Books and Libraries*. Den Haag, vanaf 1970. Voor de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland is er de databank Bibliopolis (gratis raadpleegbaar): <<http://www.bibliopolis.nl/studies>>.

1.3 Bibliografieën van academische proefschriften

Het is erg belangrijk kennis te hebben van bestaande academische proefschriften, en dan in eerste instantie van de doctoraatsverhandelingen (Ph.D). Heel vaak staan hierin immers vernieuwende onderzoeksresultaten vervat. Zeker indien men een studie maakt over een onderwerp met een internationaal karakter, is een bibliografisch onderzoek in deze richting aangewezen. Het probleem daarbij is dat recente proefschriften veelal nog niet zijn gepubliceerd, wat het op het spoor komen ervan bemoeilijkt.

Voor de Engelstalige wereld wordt één en ander evenwel goed opgevolgd, met name door University Microfilm Inc. (UMI), sinds enige tijd bekend onder de naam ProQuest, zie de (betalende) website <<http://www.proquest.com/products-services/dissertations/>>. UMI houdt sinds vele decennia nauwgezet bij welke dissertaties in de V.S. en in Groot-Brittannië worden afgeleverd, zowel in de menswetenschappen als in de positieve wetenschappen. UMI werkt daarvoor structureel samen met meer dan 700 universiteiten. De proefschriften

worden niet alleen opgenomen in de bibliografie (met daarbij telkens ook een *abstract* van de inhoud), maar tevens via PDF of ingebonden fotokopie te koop aangeboden, zodanig dat ongepubliceerde studies, maar met respect voor het copyright, ook wereldwijd kunnen worden verspreid. Maandelijks groeit de lijst aan met ca. 3.000 proefschriften. Meer en meer worden ook proefschriften uit andere landen dan de V.S. of Groot-Brittannië in het systeem geïntegreerd, op voorwaarde dat ze in het Engels zijn geschreven. De databank kan tegen betaling worden geconsulteerd - in de Angelsaksische wereld is wetenschap door en door gecommmercialiseerd - en de onuitgegeven proefschriften kunnen ook worden gekocht onder de vorm van een PDF of een ingebonden kopie.

Recent ontstond een Europees initiatief waaraan wordt deelgenomen door meer dan 600 universiteiten, het *DART-Europe E-theses Portal*, dat tot doel heeft de vrije toegang te realiseren tot de eindverhandelingen die worden neergelegd in de deelnemende universiteiten. Medio 2018 biedt de databank ca. 800.000 open access thesissen aan. De databank kan worden geconsulteerd via <http://www.dart-europe.eu/basic-search.php>.

§ 2. Nationale historische bibliografieën

2.1 België

2.1.1 Van algemene aard

- PIRENNE (H.). *Bibliographie de l'histoire de Belgique. Catalogue méthodique et chronologique des sources et des ouvrages principaux relatifs à l'histoire de Belgique jusqu'en 1830*. Gent, 1893. 3de druk, Brussel, 1931, 440 p. Herzien en bijgewerkt tot 1914 door H. NOWÉ en H. OBREEN. Retrospectieve bibliografie, verouderd.
- VAN HOUTTE (J.A.). *Un quart de siècle de recherche historique en Belgique, 1944-1968*. Leuven-Parijs, 1970, 586 p. Hierin komt voor de betrokken periode eerst de Belgische literatuur aan bod betreffende de internationale en niet-Belgische geschiedenis, gerangschikt naar regio of land. Vervolgens komen de studies van Belgische historici over Zuid-Nederlandse en Belgische geschiedenis. Retrospectieve bibliografie, verouderd.
- GENICOT (L.). *Vingt ans de recherche historique en Belgique, 1969-1988*. Brussel, 1990, 572 p. (Crédit Communal, Collection Histoire, série in-8°, 82). Retrospectieve bibliografie, vervolg op Van Houtte.
- *Bibliographie de l'histoire de Belgique - Bibliografie van de geschiedenis van België*. Deze lopende bibliografie beoogt een volledige lijst te geven van alle in België verschenen historische publicaties. Van 1953 af verschijnt ze in het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*. De afleveringen van de lopende bibliografie zijn samengebracht onder de vorm van PDF-documenten die kunnen worden geconsulteerd op de website van het

tijdschrift, www.btfq.be. Sinds 2009 wordt deze bibliografie verdergezet onder de vorm van een databank verzorgd door het Algemeen Rijksarchief: <<http://biblio.arch.be/webopac/Vubis.csp?Profile=BHBBGB&OpaLanguage=dut>>. Het is de bedoeling dat deze vrij raadpleegbare databank op termijn zou uitgroeien tot de Belgische tegenhanger van de Digitale Bibliografie Nederlandse Geschiedenis.

2.1.2 Met regionaal of lokaal karakter

- Bibliografie van de geschiedenis van Gent (via <http://www.mgog.be/site/search.php>)
- BEUSEN (P.), ROMBAUT (H.) en PAULY (M.). *Bibliografie van de geschiedenis van de steden van België en van het groothertogdom Luxemburg - Bibliographie d'histoire des villes de Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg*. Brussel, 1998, 895 p.

Deze retrospectieve bibliografie omvat ca. 20.000 titels, handelend over België en het Groothertogdom Luxemburg tot 1940 (wat impliceert dat voor onderwerpen i.v.m. de Tweede Wereldoorlog of i.v.m. de meest actuele geschiedenis, men elders zijn gading zal moeten zoeken).

De bibliografie bestaat uit vier grote delen: 1. België, algemeen deel; 2. België, vroegere vorstendommen; 3. België, de steden; 4. Groothertogdom Luxemburg (met daarin achter-eenvolgens een algemeen deel en aansluitend een deel over de steden in het Groothertogdom). De in rubrieken 3. en 4. vermelde steden zijn een selectie, waarbij een combinatie van parameters als bevolkingsaantal, centrumfunctie en rechtshistorische gronden werd gehanteerd. Dit maakt dat bijvoorbeeld het West-Vlaamse Oudenburg (ca. 8.500 inwoners) wel als aparte rubriek werd opgenomen, maar het Oost-Vlaamse Temse (ca. 25.000 inwoners) niet. Voor talrijke kleinere lokaliteiten vindt men in deze bibliografie dan ook geen gegevens. Maar wél handig is dat in de bibliografie voor elke grotere stad of regio, regionale bibliografieën en regionale en lokale historische tijdschriften worden vermeld (in het geval van Temse is dat bijvoorbeeld het tijdschrift *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*). Via die kanalen kan men op het spoor komen van specifieke publicaties m.b.t. aspecten van de lokale geschiedenis.

2.1.3 Politieke-institutionele geschiedenis en rechtsgeschiedenis (retrospectief)

- VAN HEESVELDE (P.). *Overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1477-1793). Een bibliografie*. Brussel, 1993, 437 p. (Miscellanea archivistica 12). *Index op de auteursnamen* door E. AERTS en H. COPPENS, Brussel, 1993, 24 p. (Miscellanea archivistica. Manuale 12bis).
- Toegespitst op de centrale instellingen van de Habsburgse Nederlanden is het overzichtswerk (incl. telkens bibliografisch overzicht) uitgegeven door AERTS (E.), BAELDE (M.) e.a., red. *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*. Brussel, 1994.

- Voor het graafschap Vlaanderen van groot belang zijn tevens de bibliografische overzichten in PREVENIER (W.) en AUGUSTYN (B.), red. *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Brussel, 1997, 634 p. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, Studia 72).
- Voor Brabant en Mechelen: VAN UYTVEN (R.), BRUNEEL (Cl.), COPPENS (H.) en AUGUSTYN (B.), red. *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Brussel, 2000, 864 p. in 2 dln. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, Studia 82).
- Voor Henegouwen en Doornik: MARIAGE (F.), red. *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournais sous l'Ancien Régime*. Brussel, 2009, 571 p. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, Studia 119).
- Voor het Prinsbisdom Luik: DUBOIS (S.), DEMOULIN (B.) en KUPPER (J.-L.), red. *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)*. Brussel, 2012, 1294 p. in 2 dln. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, Studia 133).
- Voor het graafschap Namen: DE MOREAU DE GERBEHAY (Cl.) en HENIN (C.). *Les pouvoirs politiques du comté de Namur. Répertoire des institutions publiques centrales, régionales et locales, de l'an mil à 1795*. Brussel, 2013, 759 p. in 2 dln. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia 140).

2.1.4 Bibliografieën van academische proefschriften

Het is van het grootste belang een goede kijk te hebben op de eindverhandelingen Geschiedenis die de voorbije decennia werden neergelegd in de verschillende Belgische universiteiten. Het onderzoek dat erin wordt gepresenteerd, is altijd interessant en vaak ook van behoorlijke tot soms uitstekende kwaliteit. In de meeste gevallen leiden thesissen echter niet tot een publicatie in boek- of artikelvorm. Het is daarom zaak deze onuitgegeven verhandelingen op het spoor te komen. Aan de UGent werd voor de verhandelingen tot 2003 een retrospectieve bibliografie opgemaakt: FRANÇOIS (L.) en Leloup (G.). *Te paard op drie eeuwen: bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen aan de Vakgroepen Geschiedenis van de Universiteit Gent, 1891-2003* (Gent, 2004). De meeste thesissen die hierin staan opgenomen, kunnen worden geconsulteerd in de Gentse Universiteitsbibliotheek. Ook de verhandelingen vanaf 2004 zijn uiteraard via die weg raadpleegbaar, onder de vorm van een PDF die kan worden gedownload. Er wordt ook systematisch werk gemaakt van het inscannen en digitaal ter beschikking stellen van de oudere thesissen.

Ook aan de Katholieke Universiteit Leuven, de Vrije Universiteit Brussel, de Universiteit Antwerpen, de Université Libre de Bruxelles en de Université Catholique de Louvain-la-Neuve zijn eindverhandelingen opspoorbaar via de catalogi van de respectievelijke universiteitsbibliotheeken en meestal kunnen ze ook effectief worden

geraadpleegd en gekopieerd/gescand, al wordt er vaak een termijn van 10 jaar gehanteerd alvorens deze verhandelingen vrij kunnen circuleren, en dit om de rechten van de auteurs een tijdlang te vrijwaren.

§ 3. Wetenschappelijke tijdschriften

Elke onderzoeker maakt dagelijks gebruik van vaktijdschriften. Het zijn voor het wetenschappelijke bedrijf essentiële instrumenten, omdat daarin de meest recente ontwikkelingen binnen het vakgebied hun neerslag vinden. Het ene vaktijdschrift is natuurlijk niet het andere, er zijn grote onderlinge verschillen in kwaliteit, geografische, thematische of chronologische aandachtspunten, en ook inzake de door de redactie gehanteerde methodologie. Vooraanstaande wetenschappelijke tijdschriften hanteren zonder uitzondering het principe van de blinde peer review, d.w.z. dat een door een auteur ingestuurd artikel zonder uitzondering wordt voorgelegd aan twee of meer vakdeskundigen (de "peers" van de auteur) die het artikel op zijn waarde en originaliteit beoordelen, en dit zonder dat ze weten wie de tekst geschreven heeft, zodanig dat een objectieve beoordeling gegarandeerd is. Op basis van hun rapport wordt beslist of een artikel al dan niet door het tijdschrift zal worden opgenomen.

Vaste rubrieken in wetenschappelijke tijdschriften zijn enerzijds een reeks originele bijdragen (meestal drie à vijf per aflevering), en anderzijds boekbesprekingen. Er zijn ook tijdschriften die daarnaast lopende bibliografieën publiceren (cf. supra) of informatie allerhande m.b.t. het vakgebied (bvb. aankondiging van congressen).

Er bestaan honderden historische vaktijdschriften, het ene van algemene aard, het andere gespecialiseerd in een regio, een tijdvak of een bepaald onderwerp. Voor de meeste tijdschriften dient een papieren en/of digitaal abonnement te worden aangekocht (de Gentse Universiteitsbibliotheek heeft zo vele duizenden tijdschriften in portefeuille), maar er zijn ook tijdschriften die via het principe van een *moving wall* van bv. 3 of 5 jaar, na die periode hun afleveringen vrij ter beschikking stellen. In zo'n geval moet men blijven betalen voor het consulteren van de recentste nummers van het tijdschrift, maar de oudere jaargangen worden op die manier vrij toegankelijk.

Hieronder volgen enkele tijdschriften die deels of volledig zijn gewijd aan vroegmoderne geschiedenis.

3.1 Internationale tijdschriften zonder chronologische specialisering

Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis - Revue Belge de Philologie et d'Histoire (Brussel, sinds 1922).

Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (Den Haag, sinds 1969).

English Historical Review (Londen, sinds 1886).

Journal of medieval and early modern studies (Durham, sinds 1971).

Past & Present (Oxford, sinds 1952).

Revista de Indias (Madrid, sinds 1940).

Revue du Nord (Rijsel, sinds 1910).

Revue historique (Parijs, sinds 1876).

Tijdschrift voor Geschiedenis (Assen, sinds 1886).

3.2 Internationale tijdschriften gewijd aan (een aspect van) de vroegmoderne geschiedenis

Sixteenth Century Journal (Saint-Louis, sinds 1970).

Dix-septième Siècle (Parijs, sinds 1949).

3.3 Historische tijdschriften (algemeen) van regionaal belang

De Leiegouw (Kortrijk, sinds 1959).

Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Brugge (Brugge, sinds 1934).

Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (Gent, sinds 1894).

DEEL II**BRONNEN VOOR DE
GESCHIEDENIS VAN DE VROEGMODERNE TIJD**

Hoofdstuk I

Bepaling en indeling van de bronnen

Een bron is alles wat ons inlichtingen verschaft over het verleden. Bronnen kunnen van ongeschreven aard zijn (mondelijke overleveringen, of materiële voorwerpen zoals archeologische vondsten, schilderijen, munten en penningen ...), of van geschreven aard.

De geschreven bronnen worden doorgaans ingedeeld in *verhalende* en *niet-verhalende* bronnen, waarbij onder de niet-verhalende bronnen verder onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds *diplomatische teksten* en anderzijds *bronnen van de sociale boekhouding*.

Verhalende bronnen worden opgesteld met het doel de tijdgenoot of het nageslacht in te lichten. De motieven tot het vervaardigen van een dergelijke bron kunnen van uiteenlopende aard zijn: de medemens kennis bijbrengen (vb. wetenschappelijke literatuur), overtuigen (vb. apologetische literatuur bij katholieken en protestanten in de XVIe eeuw), ontspannen (literaire werken), iets persoonlijks meedelen (brieven), enz. De vorm van deze bronnen is vrij; ze zijn meestal van subjectieve aard.

Niet-verhalende bronnen zijn documenten van juridische, gerechtelijke, administratieve, politieke, sociaal-economische ... aard. In tegenstelling tot de verhalende bronnen vertonen ze meestal vaste vormeigenschappen, zowel externe (vb. zegels) als interne (vb. bepaalde formuleringen, of de opbouw van de tekst), die bepaald worden door de geldende juridische normen en administratieve geplogenheden, en die bijgevolg wisselend zijn in de tijd. Ze zijn ook objectief van aard. Binnen de niet-verhalende bronnen hebben *diplomatische bronnen* (of *oorkonden, akten*) tot doel het vaststellen of het scheppen van een rechtssituatie. Dit kan gaan over normatieve teksten (vorstelijke ordonnanties, voorschriften door de lokale overheden ...), vonnissen en arresten van rechtbanken, contracten ... *Bronnen van sociale boekhouding* zijn dan weer teksten die de neerslag vormen van de werking van de openbare macht, of van het beheer van openbare of private administraties, ondernemingen en verenigingen. Dit kan gaan over notulen van vergaderingen, de boekhouding van een onderneming, stadsrekeningen, verslagen over buitenlandse opdrachten, briefwisseling, fiscale bronnen, parochieregisters, enz.

Er bestaan vele honderden types bronnen met betrekking tot de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd in de Nederlanden. Het merendeel van de bronnen die we vandaag ter beschikking hebben, werd geproduceerd door instellingen van publiekrechtelijke aard, instellingen die de inrichting en de uitoefening van de openbare macht regelen. Daarom werd in Boek I van deze syllabus uitgebreide toelichting gegeven bij de structuur, de bevoegdheden en het ressort van een hele reeks instellingen op (supra-)centraal, gewestelijk, regionaal en plaatselijk vlak.

Hoofdstuk II

Verhalende bronnen

Er bestaat uiteraard een veelheid van verhalende bronnen. We beperken ons in het kader van deze lessen tot geschiedschrijving en publicistische bronnen.

§.1 De geschiedschrijving

Met "geschiedschrijving" wordt elk geschrift bedoeld dat opgesteld is om het nageslacht in te lichten over het verleden of over het eigentijdse gebeuren van de auteur. Ook op dit terrein was de Vroegmoderne Tijd schatplichtig aan de Middeleeuwen; een aantal genres bleef in de XVIe-XVIIIe eeuw immers gewoon voortleven. Dit was o.m. het geval met de *kroniek*, een analytisch-chronologische vertelling van gebeurtenissen, zonder grote samenhang, en waarin vaak kopieën van documenten en soms zelfs originelen werden opgenomen. Vooral de stedelijke kronieken bleven in trek, cf. de *Chronycke van Gent* door Jan VAN DEN VIVERE (1384-1632).

Nauw aansluitend bij de kronieken, zijn de dagboeken die niet autobiografisch bedoeld zijn, waarmee wordt bedoeld dat in het geschrift niet de persoon van de auteur centraal staat, maar wel de gebeurtenissen die hij observeert en noteert. Vaak betrof dit een zeer persoonlijke visie op eigentijdse gebeurtenissen, en dergelijke documenten zijn dan ook van groot belang voor de mentaliteitsgeschiedenis. Een voorbeeld van een dergelijke tekst is het dagboek van Marcus VAN VAERNEWIJK *Van die Beroerlicke Tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt*, dat voornamelijk handelt over Gent in de periode 1566-1568. Deze schepen van de stad Gent betoonde een intense politieke belangstelling. Bij de redactie van zijn tekst ging hij vrij methodisch te werk, hij duidde o.m. aan waar hij zijn informatie vandaan haalde. Andere belangrijke niet-autobiografische dagboeken is bijvoorbeeld dat van Godevaert VAN HAECHE (1546-1592), die de godsdiensttroebelen rond Antwerpen verhaalt in de periode 1565-1574.

De Opstand gaf, vooral in het Noorden, aanleiding tot het ontstaan van een overvloedige historische literatuur. Belangrijk was het werk van de Utrechtse notaris Pieter BOR (1559-1635), die in zijn *Oorsprongh ... der Nederlandsche Oorlogen* (1595-1634) ook tal van bronnen m.b.t. de Tachtigjarige Oorlog weergaf. Twee andere klassieke geschiedschrijvingen - geïnspireerd op Tacitus - zijn de *Nederlandsche Historiën* (1642-1654) van de hand van de historicus en literator Pieter Cornelisz. HOOFT (1581-1647) en de *Annales et historiae de rebus Belgicis* (1657) van de Staatse politicus en rechtsgeleerde Hugo DE GROOT of GROTIUS (1583-1645). Zij vonden navolging in het werk van de Friese

diplomaat Lieuwe VAN AITZEMA (1600-1669), wiens *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh* ('s-Gravenhage, 1657-1668, 12 dln.) tot op heden een belangrijke bron blijft voor de kennis van de laatste fase van de Opstand en de vredesbesprekingen te Münster.

In het Zuiden bleven soortgelijke algemene landsgeschiedenissen in de XVIIe en de XVIIIe eeuw achterwege, wat niet wegneemt dat ook daar belangrijk historisch werk werd geleverd, o.m. door de deken van het Antwerpse kathedraalkapittel Aubertus MIRAEUS (1573-1640), die zich verdienstelijk maakte met geschiedschrijving over diverse aspecten van de katholieke kerk en met de uitgave van staatkundige en diplomatieke bronnen. Maar de belangrijkste bijdrage van de Zuid-Nederlandse eruditie tot de geschiedschrijving was zonder enige twijfel het werk van de Bollandisten, ontstaan uit de aanvallen van het protestantisme op de katholieke heiligenverering. De soms spectaculaire legenden die in de loop van de Middeleeuwen waren gegroeid omtrent talrijke heiligen, waren een dankbaar doelwit voor genadeloze kritiek uit protestantse hoek, en daarom vatte de Antwerpse Jezuïet Heribert ROSWEYDE (1569-1629) het plan op een kritische uitgave voor te bereiden van de bestaande heiligenlevens. Enkel door het kaf van het koren te scheiden en de hagiografie te ontdoen van haar ongeloofwaardige bestanddelen, zou de heiligencultus overeind kunnen blijven. Na zijn dood werd het werk voortgezet door zijn orde- en streekgenoot Jean BOLLAND (1596-1665) of BOLLANDUS, wiens naam aan de onderneming verbonden is gebleven. In 1643 kwam hij samen met Godfried HENSKENS (HENSCHENIUS) en Daniël Van PAPENBROECK (PAPEBROCHIUS) tot de publicatie van de eerste twee volumes van de *Acta Sanctorum* (AA.SS.), gewijd aan de in januari gevierde heiligen. De *Acta* werden in de hele geleerde wereld, ook bij niet-katholieken, met de grootste waardering ontvangen, en dit precies omwille van hun kritische inslag en wetenschappelijkheid. Dit bezorgde de Bollandisten ook meer dan eens last met de katholieke hiërarchie; één deel van de *Acta* heeft zelfs een plaats gekregen op de *Index Librorum Prohibitorum*. In 1773, toen de Jezuïetenorde werd opgeheven, hadden ca. 50 volumes het licht gezien. De Bollandisten konden hun activiteiten evenwel verderzetten tot de Franse inval op het einde van de XVIIIe eeuw. Toen waren in totaal 53 delen van de *Acta Sanctorum* verschenen. In 1837 werd de *Societas Bollandiana* onder impuls van de Leuvense rector monseigneur De Ram heropgestart. Het genootschap is tot op heden actief.

§.2 Publicistische bronnen

2.1 Betekenis

Publicistische bronnen, zoals vlugschriften, hebben tijdens de Vroegmoderne Tijd een grote betekenis gekregen. Dit beduidt evenwel niet dat het belang van dergelijke bronnen voordien verwaarloosbaar klein zou zijn geweest. In alle tijden zijn er vormen en methodes

geweest om bepaalde groepen voor te lichten, te beïnvloeden en te overtuigen. In de meeste West-Europese landen kende men bij de aanvang van de Vroegmoderne Tijd echter een versnelling van de ontwikkelingen op politiek-institutioneel, godsdienstig en cultureel vlak. Men beleefde de doorbraak van het Humanisme, de Reformatie, de New Monarchy ..., wat geleid heeft - mede dankzij de uitvinding van de drukkunst - tot een enorme toename van communicatie en propaganda, gericht op het informeren en het conditioneren van de tijdgenoot.

2.2 De vlugschriften ("vliegende bladen")

Onder de term "vlugschrift" wordt verstaan elk algemeen verspreid geschrift dat een concreet feit (chronologisch nauwkeurig situeerbaar) bespreekt of beschrijft, of dat in verband met een dergelijk feit gedrukt of op een andere manier vermenigvuldigd is, en dat uitgegeven is in de tijd waarin het genoemde feit is voorgevallen. De voornaamste kenmerken van het vlugschrift zijn dus de actualiteit, de openbaarheid en de gerichtheid op een bepaald feit.

Dat is de definitie die de filoloog O. Giraldo heeft uitgewerkt en die algemeen wordt aanvaard¹. Hij verdeelt de vlugschriften verder in volgens de aard van hun boodschap. Zo zijn er enerzijds vlugschriften waarmee men louter iets wil bekendmaken, en anderzijds vlugschriften waarmee men wil opiniëren of overtuigen - en het is vooral voor deze tweede categorie dat de term "pamflet" wordt gebruikt. In de eerste groep kan verder nog een onderscheid worden gemaakt tussen berichten die uitgaan van de overheid (verordeningen, of mededelingen betreffende huwelijken of overlijdens in de vorstelijke familie, over oorlog en vrede, enz.) en niet-officiële nieuwsberichten (o.m. rond Blijde Intredes, over politieke, militaire en diplomatieke gebeurtenissen, met sensationeel nieuws over grote catastrofes of vreesaanjagende natuurverschijnselen, enz.). Hierbij dient meteen te worden opgemerkt dat zowel officiële als niet-officiële vlugschriften die niet expliciet als opiniërend werden voorgesteld, dat in werkelijkheid vaak toch wél waren. De overheid was in haar communicatie met de onderdanen uiteraard niet waardenvrij, en ze hield de activiteiten van private drukkers nauwlettend in het oog (met toepassing van preventieve censuur), waardoor schijnbaar objectieve informatie (bijvoorbeeld over het verloop van krijgsverrichtingen) in wezen veelal neerkwam op staatspropaganda, en/of werd ingeschakeld in de *image-building* van de vorst.

De meest bekende pamflettist in de XVIe-eeuwse Nederlanden was Filips van Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598). Voor Frankrijk zijn vooral de pamfletten uit de tijd van de Fronde (1648-1653), de zgn. *Mazarinades*, zeer bekend.

---

¹ O. Giraldo, "Van pamflet en traktaat tot vlugschrift: een oud probleem opnieuw belicht", in: *Handelingen van het Vlaams Filologencongres 26*, Gent, 1967, pp. 536-546.

2.3 De kranten

In tegenstelling tot de vlugschriften, worden de kranten niet alleen gekenmerkt door hun actualiteit, gerichtheid op feiten, en openbaarheid, maar ook - en vooral - door de periodiciteit of de regelmatigheid en de continuïteit van het verschijnen (niet noodzakelijk elke dag !).

Voorlopers van de gedrukte kranten waren, naast de hierboven besproken vlugschriften, o.m. handgeschreven nieuwsbrieven van diverse aard, en koopmansbrieven.

Handgeschreven nieuwsbrieven (news letters, feuilles à la main, avvisi, Zeitungsbriefe ...) circuleerden reeds in de XIVE eeuw. Ze werden vervaardigd door private publicisten die konden rekenen op de medewerking van correspondenten in het buitenland, en ze dankten hun ontstaan aan de steeds groter wordende nood aan informatie in hoofde van vorsten, staatslieden en handelslui. Mede door de groeiende internationalisering, was het kunnen beschikken over actuele gegevens inzake politieke, militaire en economische ontwikkelingen voor hen van essentieel belang. Deze vorm van nieuwsverspreiding bleef evenwel een kleinschalige onderneming. Door het handgeschreven karakter was de oplage van de nieuwsbrieven erg beperkt, en de prijs was navenant. Het was dan ook slechts een kapitaalcrachtige elite die zich deze informatiebron kon veroorloven.

Koopmansbrieven waren initiatieven van groothandelaars, die sedert de Late Middeleeuwen, en dan inzonderheid vanuit Noord-Italië en Zuid-Duitsland, in de voornaamste Europese handelscentra filialen uitbouwden. Deze filialen stonden onderling en met het hoofdhuis in contact door middel van handschriftelijke koopmansbrieven. Snelle en betrouwbare berichtgeving was voor de handelslui immers van fundamenteel belang. Niet alleen het economische nieuws interesseerde hen. Ook van de politieke gebeurtenissen wensten ze voortdurend op de hoogte te blijven, omdat deze vaak ook de economische situatie beïnvloedden. De meest bekende koopmansbrieven zijn de zgn. *Fuggerzeitungen*, van het handelshuis der Fuggers. Ze vestigden zich in de XIVE eeuw te Augsburg, en groeiden in de XVe eeuw uit tot het belangrijkste koopmansgeslacht in Zuid-Duitsland. Het bereikte zijn hoogtepunt onder Jacob Fugger (1459-1525), die middels royale geldelijke ondersteuning zelfs de keizerskeuze van 1519 in het voordeel van Karel V kon doen verlopen. Het huis bezat toen filialen te o.m. Antwerpen, Londen, Rome, Madrid, Lissabon en Firenze, en het was ook Jacob Fugger die startte met de organisatie van een nieuwsdienst vanuit Augsburg naar de onderscheiden filialen, en omgekeerd. De berichtenschrijvers waren meestal zelf als agent verbonden aan de filialen van de Fuggers, maar er werd ook een beroep gedaan op correspondenten van buitenaf. Er zijn twee verzamelingen *Fuggerzeitungen* bewaard gebleven, die samen meer dan 20.000 handgeschreven pagina's tellen.

Andere voorlopers van gedrukte kranten waren o.m. prognosticaties (vlugschriften waarin al dan niet onrustwekkende of spectaculaire voorspellingen stonden opgenomen), en

ook almanakken. Dit waren boeken of tabellen met een kalender van dagen, weken en maanden, aangevuld met diverse gegevens zoals de stand van zon en maan, feest- en marktdagen, tijden van eb en vloed of weersvoorspellingen.

Uit deze periodieke handschriften en drukwerken uit de late XVe en XVIe eeuw groeiden gedrukte publicaties met een frequenter verschijningsritme. Weekbladen ontstonden aan het begin van de XVIIe eeuw; dagbladen volgden meer dan een halve eeuw later. De oudste weekbladen zijn de Duitse *Aviso* en *Relation*, beide voor het eerst gepubliceerd in 1609.

In de Verenigde Provinciën ontstond in 1618 de *Courante uyt Italien, Duytslandt &c.* van Caspar van Hilten, een jaar later gevolgd door de *Tydinghen uyt verscheyde quartieren* van Broer Janszoon. Engelse en Franse vertalingen van de *Courante* en de *Tydinghen* behoren tot de oudste weekbladen in Frankrijk en Engeland. De Hollandse steden, inzonderheid Amsterdam en Leiden, bekleden een bijzondere positie in de persgeschiedenis van het Ancien Régime. De persvrijheid was er niet alleen veel groter dan in de landen met een sterk ontwikkeld centraal gezag, maar er werden ook kranten in vreemde talen gedrukt, die over heel Europa werden verspreid. Vooral de in Frankrijk verboden *Gazettes de Hollande*, Franstalige kranten die door uitgeweken Hugenoten (zeker na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685) in de Republiek werden gedrukt en clandestien Frankrijk werden binnengesmokkeld, waren daar spraakmakende voorbeelden van. De beroemdste was de *Gazette de Leyde* (1678-1814). Buitenlanders op de vlucht voor politieke vervolging in eigen land, vonden in de Republiek een veilig onderkomen, en ze maakten er ook gretig gebruik van de relatieve persvrijheid om van daaruit hun politieke strijd voort te zetten.

Tot de oudste courantiers in de Zuidelijke Nederlanden moet de Antwerpenaar Abraham Verhoeven gerekend worden. Met een octrooi van de aartshertogen legde hij zich vanaf 1605 toe op het drukken en verspreiden van losse geïllustreerde nieuwsblaadjes, vlugschriften, heiligenprenten en almanakken. In 1620 werd zijn drukkersoctrooi vernieuwd en uitgebreid tot dat van gazettier, waarop zijn nieuwsblaadjes een meer regelmatig karakter kregen, hoewel ze soms nog van benaming wisselden. Meestal droegen ze de titel *Nieuwe Tijdinghen*. In de periode 1620-1629 verschenen deze *Nieuwe Tijdinghen* gemiddeld zo'n driemaal per week. Van 1629 tot 1632 verschenen ze onder de naam *Weeklycke Tijdinghen*. Kort daarop stierf Verhoevens journalistieke onderneming een stille dood. De prijs van een *Tijdingh* beliep ca. 2 stuivers, of ongeveer een kwart van het dagloon van een ongeschoold arbeider. Het publiek van Verhoeven situeerde zich dan ook eerder onder de welgestelde burgerij van Antwerpen en omgeving. Na Verhoeven kregen ook de Antwerpse drukkers Jérôme Verdussen en Martin Binnart een octrooi om kranten uit te geven. Verdussen publiceerde sinds 1635 tweemaal per week de *Extraordinaris Post-Tydinghen*; Binnart gaf sinds 1637 een krant uit in de twee landstalen, *Den Ordinarissen Postiljoen* en *Le Postillon Ordinaire*. Brugge werd na Antwerpen de tweede stad in de Zuidelijke Nederlanden waar een door de overheid geprivilegieerde gazettier aan de slag ging, met

name Nicolaes Breyghel, die er van 1637 tot 1645 de *Nieuwe Tydinghen uyt verscheyde ghewesten* publiceerde. De eerste Brusselse gazetier waarvan het octrooi bekend is, was Pierre Hugonet, die in 1649 het eerste nummer van *Le Courrier Véritable des Pays-Bas* (in 1650 werd de titel gewijzigd in *Relations Véritables*) lanceerde. Nochtans is het niet onwaarschijnlijk dat te Brussel ook voordien reeds krantenuitgevers actief waren. Hetzelfde geldt voor Gent: drukker Maximiliaan Graet mocht er sedert 1667 de *Gendtsche Posttydinghen* uitgeven (die, onder de titel *Gazette van Gent*, tot 1940 zou blijven voortbestaan), al zijn er aanduidingen dat hij niet de eerste Gentse courantier was.

De doorbraak van de drukkunst in de tweede helft van de XVe eeuw ging gepaard met de uitbouw van censuur door de kerkelijke en wereldlijke overheid. In landen waar in de loop van de XVIe-XVIIe eeuw het vorstelijk centralisme de bovenhand kreeg, werd deze censuur zowel om religieuze maar vooral om politieke redenen geleidelijk aan nog verscherpt. De op centralisering aansturende vorsten legden de pers aan banden en ze schakelden de periodieken in voor eigen propagandistische doeleinden. Dit was zeer duidelijk het geval in Frankrijk, waar sinds 1631 *La Gazette* verscheen, gesticht door de arts Théophraste Renaudot (1586-1653), een vertrouweling van Richelieu. Renaudot bezat een monopolie voor het hele koninkrijk, en *La Gazette* fungeerde als staatskrant, als de officiële spreekbuis van het Franse hof. Er werd voornamelijk aandacht besteed aan de buitenlandse politiek, waardoor *La Gazette* een geducht wapen werd in de oorlogspropaganda tegen de Oostenrijkse en Spaanse Habsburgers. Vooral de anti-Spaanse gevoelens werden er danig in opgeklopt. Vanaf 1665 verscheen onder impuls van Colbert het *Journal des Savants*. Net zoals dat het geval was met *La Gazette*, werd ook de publicatie van dit blad gedirigeerd vanuit regeringskringen, maar het *Journal des Savants* richtte zich op de eerste plaats tot wetenschapslui. Het weekblad had onder meer een bibliografische bedoeling (melding maken van recente publicaties in binnen- en buitenland), er werden nieuwe wetenschappelijke bevindingen in toegelicht, enz. Vóór alles steunde het *Journal des Savants* de Colbertistische politiek, die erop gericht was Frankrijk economisch te versterken door middel van een strakke en volgehouden staatsinterventie. Er werd ook nogal wat aandacht besteed aan het literaire leven van de tijd, en veel belangrijke personaliteiten uit de culturele wereld (o.a. Voltaire) verleenden er hun medewerking aan. Het blad is dus niet zonder belang voor de cultuurgeschiedenis van de XVIIe-XVIIIe eeuw. Het verschijnt tot op vandaag de dag.

Hoofdstuk III

Niet-verhalende bronnen

---

§.1 Classificatie

De niet-verhalende bronnen bestaan, zoals hierboven aangeduid, enerzijds uit *diplomatische bronnen*, die een rechtssituatie scheppen of vaststellen, en anderzijds uit *bronnen van sociale boekhouding*, die de neerslag vormen van de werking van de openbare macht, of van het beheer van openbare of private administraties, ondernemingen en verenigingen.

De diplomatische bronnen (of oorkonden, of akten) kunnen, naargelang de criteria, op verschillende manieren worden beschreven en geklasseerd.

In de genetische aktenleer worden de verschillende ontwikkelingsvormen van de akte apart beschouwd. De vier belangrijke stadia zijn het ontwerp, de minuut, het origineel en de afschriften.

De eerste redactie van een akte noemt men ontwerp of concept (Fr. brouillon). Het wordt opgesteld aan de hand van aantekeningen of mondelinge aanwijzingen; vaak is er meer dan één versie. Het ontwerp wordt dan verder uitgewerkt tot de minuut. Dit is het stuk met de definitieve inhoud, op basis waarvan het net-exemplaar wordt vervaardigd. Het wordt door de opsteller of het secretariaat van de uitvaardigende instantie bewaard. Het net-exemplaar van de akte noemt men het origineel. Het is bestemd om overgemaakt te worden aan de belanghebbende, en daarom draagt het alle elementen die aan de akte rechtskracht verlenen (handtekening, zegel ...). Deze akte wordt ook *grosse* of *expeditio* genoemd omdat de beginletters van de akte oorspronkelijk in grotere letters werden geschreven, en omdat ze door de expeditiediensten of de secretaris van de instelling moest worden verstuurd. De kopieën van de minuut of van het origineel noemt men afschriften. Deze worden authentieke afschriften genoemd wanneer ze op één of andere manier wettelijk zijn gemaakt of gelegaliseerd zijn. Anders spreekt men van eenvoudige afschriften. Slechts gedeeltelijk afgeschreven akten noemt men uittreksels; ook deze kunnen eenvoudig of authentiek zijn. De minuten werden veelal in registers opgetekend; deze noemt men protocollen of protocolboeken.

In de analytische aktenleer onderzoekt men de bestanddelen van de akte, zowel intern als extern. Dit gebeurt bij voorkeur op basis van het origineel.

Onder externe bestanddelen of vormeigenschappen verstaat men o.a. formaat, schrift, beschreven materiaal (papiersoort, perkament), schrijfstof, schrijfmateriaal, stempel of zegel, watermerk, enz.

Intern kan men drie grote delen onderscheiden: het protocol, de inhoud, en het eschatocol. Het protocol of de inleiding bevat meestal de invocatie, de intitulatie (de opsteller maakt zich kenbaar, meestal met zijn titels), het adres (naam van diegene voor wie de akte is bestemd) en de groet. De eigenlijke tekst of inhoud bevat de preambule (d.i. de uiteenzetting van de beweeg-redenen die aanleiding hebben gegeven tot de rechtshandeling), de narratio of het verhaal (met ruimere situering van het probleem of het feit), de dispositie (die de eigenlijke handeling uitdrukt) en de sanctie (de maatregelen die voorzien zijn bij de niet-naleving van het gestipuleerde). Het slot of eschatocol bevat meestal de datering (plaats- en tijdsbepaling), de ondertekening en vaak nog een heilswens.

Naast de opdeling in enerzijds akten en anderzijds bronnen van sociale boekhouding, kunnen de niet-verhalende bronnen kunnen ook worden onderscheiden naar hun aard of inhoud: zo zijn er bronnen van normatieve, bestuurlijk-administratieve, sociale of gerechtelijke aard, bronnen van militaire, kerkelijke of internationaal-politieke (diplomatieke) aard, enz.

§.2 Bronnen van normatieve aard

Ook de vroegmoderne maatschappij werd ingericht aan de hand van vele regels en voorschriften. Deze normen konden van oudsher bestaan, of ze waren van recentere makelij en uitgevaardigd door een instantie die daartoe de bevoegdheid had. Het gros van de regelgeving gebeurde van overheidswege, d.w.z. dat deze regels werden uitgevaardigd door een overheidsorgaan (dat daarmee een normerende rechtshandeling stelde) en dat ze algemeen van toepassing waren op (een categorie van) personen binnen een bepaalde gebiedsomschrijving.

2.1 Bronnen van het recht in de Late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd

2.1.1 Inleiding

De ongeschreven gewoonten (costuimen, coutumes) waren in de Middeleeuwen, en ook later nog, de belangrijkste rechtsbron, zeker op het gebied van het privaatrecht en het strafrecht. Onder invloed van de drang naar rechtszekerheid begon men echter hier en daar de plaatselijke gewoontes op te tekenen. Eerst ging het om niet-officiële optekeningen, later werden deze soms officieel erkend. De stelselmatige optekening van de gewoonten op bevel van de overheid, nam in de Nederlanden een aanvang in de eerste helft van de XVIe eeuw.

Het canoniek recht was een tweede belangrijke rechtsbron. Het bereikte het hoogtepunt van zijn gezag in de XIIe en XIIIe eeuw. Het werd toen min of meer systematisch gecodificeerd, en het werd het voorwerp van belangrijke studies van aan de universiteit opgeleide juristen. Het oefende een grote invloed uit op bepaalde delen van het gewoonterecht, o.m. op het vlak van het huwelijk. Met de verzwakking van de katholieke kerk ten gevolge van het groot Westers Schisma in de XIVe eeuw, en vooral van de Hervorming in de XVIe eeuw, liep de invloed van het canoniek recht terug. In deze syllabus wordt daar niet verder op ingegaan.

Terwijl de invloed van het canoniek recht taande, won het wederoplevende Romeinse recht aan belang. In Italië vanaf de XIIe eeuw, en in andere delen van Europa vanaf de XIIIe eeuw, werden de verzamelingen van het Romeins recht opgesteld onder keizer Justinianus voorwerp van grondig studiewerk. Het sijpelde langzaam binnen in het geschreven inheemse recht (XIVe-XVe eeuw), en werd in de XVe en XVIe eeuw officieel gerecipieerd of weder-opgenomen. Door deze receptie werd het Romeinse recht in de meeste Europese landen meer en meer een aanvullend recht, waarop de vorst een beroep kon doen wanneer de plaatselijke gewoontes of andersoortige normen niet voldeden om de rechtsproblemen op te lossen.

Wetgeving vanwege de lokale overheid, vanwege de heer en vooral vanwege de vorst, rukte vanaf de Late Middeleeuwen meer en meer op. Het openbaar gezag werd een steeds belangrijker wordende bron van recht. Begrippen als Staat - garant van vrede en rust, behoeder van de maatschappelijke *ordo* - en vorstelijke soevereiniteit verwierven een vaste plaats in het rechtskundig denken. Bij rechtsschepping door de vorst zal deze er wel moeten op toezien dat hij in zijn wetgeving bepaalde rechten en gewoonten van de onderdanen, respecteert. Daarom maakt hij slechts weinig wetten op het gebied van het privaatrecht, en zelfs van het strafrecht. De meeste wetten uitgaande van de vorst hadden dan ook betrekking op staatsrecht en administratief recht.

2.1.2 Het gewoonterecht of costumier recht (*consuetudo, costuyme, coutume*)

2.1.2.1 Bepaling

Het gewoonterecht handelde in hoofdzaak over het privaatrecht, leenrecht en strafrecht. Het privaatrecht regelt de verhoudingen tussen de burgers onderling. In de Vroegmoderne Tijd betrof dit voornamelijk het burgerlijk recht (dat regelt o.m. het huwelijk, de verhouding tussen ouders en kinderen, de erfenissen, het statuut van goederen zoals eigendom of hypotheek ..., de overeenkomsten zoals koop en huur ...) en het handelsrecht (dat regelt het statuut van de handelaren en de commerciële activiteiten).

Privaatrecht staat tegenover publiekrecht. Publiekrecht omvat de regels m.b.t. de bevoegdheid en de samenstelling van de overheidsorganen en de regels m.b.t. de verhouding tussen burger en overheid. In de Vroegmoderne Tijd betrof dit vnl. het administratief recht (dat de inrichting en de werking van de overheidsorganen regelt), het fiscaal recht (dat bepaalt hoe de overheidsinkomsten worden gevormd en geïnd), het strafrecht (dat bepaalt welke handelingen strafbaar zijn en welke straffen daarop van toepassing zijn), en het strafprocesrecht (dat de inrichting en de bevoegdheden van de strafrechtcolleges regelt, evenals de procedure in de strafzaken).

Het feodale recht of leenrecht hield zowel privaatrechtelijke als publiekrechtelijke elementen in. Het was het geheel van regels m.b.t. lenen, leenheren en vazallen. Hoewel het sinds de XIIIe eeuw sterk aan belang had ingeboet, bleef het een rol spelen voor het regime van de feodale gronden en met leengrond verbonden rechten en inkomsten.

De XVIe-eeuwse Zuid-Nederlandse jurist Philippe Wielant omschreef in zijn bekend rechtskundig werk *Practijcke Civile* (1519), de gewoonte als volgt: "Costume es recht niet gescreven, inbrocht by usantiën ende continuele acten van auderlingen ofte practesienen, openbaerlijk geüseeert sonder wederseggen vander meeste menichte van volcke, soe langen tijt als om costume te mogen prescriberen."

Uit deze bepaling kunnen een aantal kenmerken van de gewoonte worden afgeleid.

Ten eerste: het betreft niet-geschreven recht. Na de vormingsfase van de gewoonte, vanaf het ogenblik dat de gemeenschap zich bewust wordt van het bestaan van een

geleidelijk aan gegroeide gewoonterechtelijke norm, wordt die norm in een mondelinge formulering gegoten. Eens die mondelinge formulering vastligt, kan de gewoonterechtelijke norm worden overgedragen van de ouderen op de jongeren, en verder worden toegepast. De gewoonte is dus ongeschreven recht, wat niet wegneemt dat in latere tijden, gewoonten op schrift werden gesteld, eerst door de mensen die met die gewoonterechtelijke normen moesten werken (voorbeeld: in de lokale rechtbanken), later ook op last van de overheid.

Ten tweede: gewoonten zijn ingebracht, zijn er gekomen door *usantiën* (gebruiken) en herhaaldelijke handelingen. Een gewoonte ontstaat door het herhaaldelijk handelen op dezelfde wijze in een bepaalde context. Een afzonderlijke handeling volstaat niet: de herhaling van diezelfde handeling is fundamenteel. Alleen de vrijwillige herhaling van vrijwillige handelingen kan een gewoonte doen ontstaan. Het is nochtans niet vereist dat al deze handelingen zonder onderbreking zouden geschieden, en ze hoeven ook niet steeds op dezelfde wijze te geschieden. Er kan zich immers een ontwikkeling in het gebruik voordoen, er kunnen aanpassingen worden doorgevoerd naargelang van de wijzigende vereisten en belangen van de maatschappij.

Ten derde: in het openbaar geüeserd of in de praktijk gebracht. Verdoken handelingen, zelfs wanneer zij worden herhaald, kunnen geen gewoonterechtelijke norm uitmaken. Verdoken handelingen mogen echter niet worden verward met niet gekende handelingen: een gewoonte die zich publiek heeft laten kennen, zelfs al heeft één of ander lid van de gemeenschap er geen weet van, dient als van toepassing te worden beschouwd voor elk lid van die gemeenschap.

Ten vierde: de gewoonte kan slechts bestaan zonder tegenspraak (sonder wederseggen) van de grote meerderheid van de groep, van de gemeenschap. De aanvaarding van de gewoonterechtelijke norm door de grote meerderheid van de groep waarop die norm van toepassing is, is een noodzakelijke voorwaarde. De gewoonte vereist (al dan niet stilzwijgende) consensus of goedkeuring van de meerderheid. De gewoonte moet dus redelijk zijn, en overeenstemmen met de natuurlijke houding van de mensen in de desbetreffende samenleving, niet in strijd zijn met het algemeen belang (de gewoonte mag niet "abominabilis" zijn).

Ten vijfde: de gewoonte moet geprescribeerd, moet verjaard zijn. Wielant bedoelt hiermee dat de gewoonte van toepassing moet zijn geweest gedurende een bepaalde tijd, lang genoeg opdat aan haar bestaan niet meer zou kunnen worden getwijfeld. Voor bepaalde gewoonten, ontstaan uit dikwijls herhaalde handelingen, is die tijdspanne kort. Voor andere, die niet vaak voorkomen (bijvoorbeeld de regeling van de troonsopvolging wanneer de vorst kinderloos overlijdt), is die tijdsspanne betrekkelijk lang.

2.1.2.2 Gewoonterechtsgebieden

Toen de gewoonten vanaf het begin van de XVIe eeuw werden opgetekend, stelde men vast dat er in de Nederlanden ca. 700 naar plaats verschillende (dorp, stad streek...)

gewoonterechten bestonden. Dat was evenveel als in Frankrijk in dezelfde periode, maar verhoudingsgewijs dus veel méér, aangezien het grondgebied van de Nederlanden kleiner was dan dat van Frankrijk.

2.1.2.3 Het bewijs van de gewoonte

Wanneer een rechtsregel in een wet geformuleerd is, zijn er geen grote moeilijkheden om zijn bestaan te bewijzen. In België bestaat er een officiële publicatie (het Belgisch Staatsblad) waarin de wetten worden afgekondigd (en pas dan hebben ze kracht van wet), en er mag dus worden van uitgegaan dat iedereen de wet kent (*nemo ius ignorare censetur*). Eén van de nadelen van de gewoonte, was evenwel haar onzeker karakter, omdat ze niet (althans aanvankelijk), op schrift was gesteld. Het bestaan van een gewoonterechtsregel, of sommige bepalingen ervan, konden bijgevolg worden betwist. In geval van betwisting van een gewoonte, bijvoorbeeld n.a.v. een rechtsgeding, moesten de partijen het bestaan van de ingeroepen gewoonte bewijzen. Dit gaf aanleiding tot bijzondere bewijsmiddelen, zoals het turbe-onderzoek, de wijsdommen, of de hoofdvaart.

Het turbeonderzoek of de *inquisitio per turbam* was een onderzoek dat tot doel had het bewijzen van een bepaalde gewoonterechtsregel, op verzoek van één der partijen, of ambtshalve door de rechter, door middel van de ondervraging van een aantal personen, de *turba*, die verondersteld werden het gewoonterecht goed te kennen. Indien deze personen eensluidend het bestaan van de regel bevestigden, werd hij als bewezen beschouwd. In de XIIIe en de XIVe eeuw was het advies van de *turbiërs* echter niet volstrekt bindend voor de rechters. Later werd in sommige streken de rechtsspreuk "testis unus, testis nullus" (één getuige is geen getuige") op de turben toegepast; een turbe werd beschouwd als de getuigenis van één persoon en was dus niet bindend. Twee gelijkkluidende turben waren echter wél bindend. In de XVe en de XVIe eeuw werden de resultaten van het turbeonderzoek meer en meer opgetekend, hetgeen leidde tot meer rechtszekerheid, vooral toen men ertoe overging rechtsboeken op te stellen aan de hand van turben. Het turbeonderzoek verdween nadat de gewoonterechten officieel waren opgetekend en afgekondigd; in de Nederlanden werd het na de optekening en de homologatie van de gewoonterechten meestal verboden nog turbeonderzoeken in te stellen.

Wijsdommen (Fr. *record de coutume*; recordare = in herinnering brengen) waren periodieke afkondigingen van gewoonterechtsregels, vooral dan van de regels die de verhouding tussen de heer en de inwoners van een heerlijkheid bepaalden. Deze afkondigingen gebeurden tijdens de *placita generalia*, d.w.z. de jaargedingen waarop de inwoners van een dorp of van een heerlijkheid moesten aanwezig zijn om die gewoonterechtelijke regels in herinnering gebracht te krijgen. Naast de heerlijke rechten werd langzamerhand ook al wat verband hield met de landelijke gewoonten, zoals m.bt. de gebruiksrechten op de gemene gronden en bossen of m.b.t. het onderhoud van wegen e.d.m., vastgesteld. Soms werd er zelfs herinnerd aan regels van strafrecht, huwelijksrecht

en erfrecht. Oorspronkelijk waren de wijsdommen mondelinge afkondigingen van gewoonten. Vanaf de XVe eeuw werden ze in talrijke gewesten schriftelijk opgesteld, waardoor aan het bestaan van de gewoonterechtelijke regels in kwestie niet meer kon worden getwijfeld.

De hoofdvaart was het raadplegen van een rechtbank door een andere rechtbank (i.e. een bepaalde rechtbank wint advies in bij een andere) om te weten welke rechtsregel in een bepaald geval moest worden toegepast. Dergelijke raadpleging kon plaats hebben zonder dat er een band van ondergeschiktheid was tussen de twee rechtbanken. Vanaf het begin van de XIIIe eeuw ontstonden er echter wel dergelijke blijvende banden: de ene rechtbank werd ondergeschikt aan de andere, die haar *caput* of hoofd werd. In de Late Middeleeuwen had elke stad, en vaak elk dorp en elke heerlijkheid, een eigen rechtbank. Lokale rechters hadden vaak echter niet de minste juridische opleiding. Het was dan ook begrijpelijk dat de schepenen van de kleinere rechtbanken soms raad gingen vragen aan deze van meer belangrijke rechtbanken, die een grotere ervaring hadden, of die wel recht hadden gestudeerd. Dit werd geleidelijk aan een goed ingeburgerd gebruik, waarbij het advies van de rechters van de meer belangrijke rechtbank (de hoofdbank) bindend werd geacht. Hoofdvaart mag niet worden verward met hoger beroep. Door het hoger beroep werd een reeds geveld vonnis aan de beoordeling door een hogere rechtbank onderworpen. Maar in het geval van hoofdvaart is er nog geen vonnis geveld, daar de lagere rechtbank zich immers niet in staat acht om het rechtsvraagstuk op te lossen, en juist om die reden de hogere rechtbank om advies verzoekt alvorens een uitspraak te doen.

2.1.2.4 De optekening van de gewoonterechten

In de Late Middeleeuwen hebben rechtsbeoefenaars, op eigen initiatief, getracht bepaalde gewoonterechten op te tekenen en te beschrijven. Deze private teksten zijn de eerste Europese rechtsboeken of *coutumiers*. Vanaf de XVe eeuw begon een nieuwe fase in de geschiedenis van het Europese gewoonterecht, toen de landsheer het bevel gaf tot een officiële optekening van de gewoonten. In de Nederlanden nam dit een echte aanvang onder keizer Karel.

* Rechtsboeken

Vanaf de XIIe-XIIIe eeuw werden in heel West-Europa overzichten opgesteld met de bedoeling het gewoonterecht van een bepaalde streek te beschrijven; deze teksten werden rechtsboeken of *coutumiers* genoemd. De auteurs van deze rechtsboeken waren mensen uit de praktijk, meestal ambtenaren die met rechtspleging te maken hadden: baljuws, klerken, schepenen enz. Ze beschikten over een ruime ervaring op juridisch gebied, maar het waren geen legisten, geen juristen met een universitaire opleiding. Op een enkele uitzondering na waren deze rechtsboeken nog geen echte rechtsgelerde werken: de schrijver beperkte er zich toe de bestaande gewoonten op te tekenen, zonder commentaar noch ontleding, zonder systematisering of interpretatie. Pas in de XVIe eeuw, ten gevolge

van de officiële optekening van de gewoonten, ontstaat een werkelijke gewoonterechtelijke rechtsleer.

* De officiële optekening van de gewoonterechten

Op 7 oktober 1531 gaf Karel V opdracht tot de officiële optekening van de gewoonterechten in de Nederlanden. Dit diende te geschieden binnen de zes maanden na afkondiging van de ordonnantie waarin deze opdracht stond vervat. Door deze codificatie wou de vorst de rechtsonzekerheid wegnemen die het gevolg was van het mondelinge karakter van dat gewoonterecht en van de grote verscheidenheid ervan. Reeds voordien waren er door het centrale gezag pogingen in die zin ondernomen, maar het was pas in 1531 dat de systematische codificatie echt goed van start ging. De opdracht was gericht aan de magistraten, baljuws en andere gerechtsofficieren. Zij moesten het in hun ressort van toepassing zijnde gewoonterecht optekenen, en het dan doorsturen naar de provinciale raad. Daar werd de voorliggende tekst onderzocht, van eventuele tegenstrijdigheden gezuiverd, en waar mogelijk geüniformeerd of gelijkgeschakeld met het gewoonterecht van omliggende gebieden. De uniformering kon maar in zekere mate gebeuren, daar de vorst het lokale recht en de lokale gebruiken diende te respecteren. Toch kon een groot aantal diverse gewoonterechtelijke systemen met mekaar worden versmolten en van toepassing worden verklaard voor een groter geheel. In Luxemburg bijvoorbeeld werden honderd verschillende gewoonterechten vervangen door één algemeen gewoonterecht voor het hele hertogdom.

Het was de Geheime Raad, die de teksten vanwege de gewestelijke raden kreeg doorgestuurd, die het laatste woord had: deze Collaterale Raad zorgde namelijk voor de homologatie van de opgetekende costuimen. Door de homologatie en herafkondiging door de vorst kregen de opgetekende en uitgezuiverde costuimen officieel kracht van wet, waarbij de vorst zich voor de toekomst het recht voorbehield ze te interpreteren en desgevallend ook te wijzigen.

De ca. 700 opgetekende gewoonterechten resulteerden uiteindelijk in slechts een honderdtal gehomologeerde gewoonterechten. Er vond dus wel degelijk een eenmaking plaats, hoewel ook een heel aantal niet gehomologeerde gewoonterechten verder van kracht bleef. Vele ontwerpen raakten immers niet voorbij het tussenstadium van de provinciale raad en bleven dan ook gelden als voorheen, want hoewel Karel V had bepaald dat één van ander binnen de zes maand diende te geschieden, was het werk meer dan twee eeuwen later nog steeds niet afgerond. De opgelegde algemene codificatie bleef dus onafgewerkt, wat niet wegneemt dat de doelstellingen van 1531 grotendeels werden gerealiseerd: het gewoonterecht werd overal te lande opgetekend (waardoor de onzekerheid verdween), en een aantal gewoonterechten werd gerationaliseerd, geüniformeerd, gehomologeerd en herafgekondigd, waardoor ze werden opgenomen in het vorstelijk recht.

Zowel door de rechtsboeken, en door de schriftelijke neerslag van wijsdommen, van de hoofdvaart en van het turbeonderzoek, maar vooral door de overheid opgelegde codificatie desgevallend gevolgd door een homologatie, ging het gewoonterecht over van een mondeling recht naar een opgetekend recht. Dit zorgde voor meer rechtszekerheid, duidelijkheid en eenmaking, en het gaf ook aanleiding tot een rechtsleer, want ook het gewoonterecht zou voortaan het voorwerp uitmaken van onderzoek door rechtsgeleerden, die zich voorheen enkel bezig hadden gehouden met canoniek en Romeins recht.

2.1.3 Het Romeins recht

In de VIe eeuw bracht de Oost-Romeinse keizer Justinianus in een grootse verzameling van tekstuittreksels, de eeuwenoude juridische wijsheid en wetgeving van de Romeinen bijeen. Deze verzameling, die sinds de XIIe eeuw bekend staat als het *Corpus Iuris Civilis*, bestond uit vier delen:

- de *Instituten* (een beginnersleerboek voor het rechtsonderwijs);
- de *Digesten* (teksten van de grote Romeinse rechtsgeleerden, erg belangrijk voor het privaatrecht);
- de *Codex* (die bestond uit teksten van de keizerlijke wetgeving, en die vooral belangrijk was voor het publiekrecht);
- de *Novellen* (d.i. de recente keizerlijke wetgeving van Justinianus zelf).

Deze officiële verzameling van Justinianus had in het Westen van het Romeinse Rijk, dat door de Germanen was veroverd, slechts een beperkte gelding gekend en was er praktisch zonder invloed gebleven. In de late XIe eeuw werd de verzameling in Italië herontdekt, en ze werd er, vooral aan de universiteit van Bologna, het voorwerp van studie. Eeuwenlang stroomden er vanuit heel Europa studenten naar Bologna om er het Romeinse recht te bestuderen (samen met het canoniek recht; men werd dan *doctor utriusque iuris*, doctor in de beide rechten, nl. Romeins recht en canoniek recht), en na hun rechtenstudies vervulden ze dan in hun eigen land belangrijke functies in kerk, staat en stad. Ook aan andere universiteiten is later Romeins recht bestudeerd en onderwezen geworden.

Het Romeinse recht van het *Corpus Iuris Civilis* genoot een groot gezag, maar het was een dood en afgesloten geheel, dat in het Westen op geen enkele grond van geldigheid kon bogen, aangezien het niet door een eigentijdse Westerse heerser of een andere wetgevende instantie was uitgevaardigd. Het essentiële gezag van het Romeinse recht sproot voort uit zijn intrinsieke kwaliteit, uit het technische meesterschap en uit de formele perfectie van het Romeinse genie. Langs de middeleeuwse bewerkers van dit Romeins recht om, heeft het Europa langs meerdere wegen beïnvloed:

- het heeft een grote formele en conceptuele invloed uitgeoefend op het kerkelijk recht, dat ook een geschreven recht was;

- het heeft een juridische vorming gegeven aan gezagsdragers in kerk en staat, langs wie Romeinsrechtelijke ideeën over gezag en bestuur zijn doorgedrongen en een grote invloed hebben gehad;
- het is de gemeenschappelijke basis geworden, het *ius commune* van de Europese rechtsgeleerden;
- het heeft de werking van de staatsinstellingen beïnvloed, en het is door de wetgever erkend geworden als subsidiair recht, m.a.w. als recht dat moest worden gevolgd wanneer de bepalingen van het gewoonterecht in gebreke bleven;
- het heeft ervoor gezorgd dat bepaalde staatsrechtelijke ideeën vlotter ingang vonden, o.m. inzake de positie van de vorst: "Quod principi placuit, legis habet vigorem", en "Princeps legibus solutus".

2.1.4 Wetgeving

Vorstelijke ordonnanties hadden een algemene draagwijdte, en waren, naargelang de materie, van toepassing op het geheel van het grondgebied of een gedeelte ervan.

Vóór de vorst overging tot het uitvaardigen van wetgeving met een meer algemene draagwijdte, verleende hij privileges en keuren. Privileges, of *privatae leges*, kunnen, tenminste diegene die een blijvend karakter hadden, worden beschouwd als wetgeving. Het waren concrete beschikkingen opgelegd door lokale heren of de vorsten aan gemeenschappen als kloosters, ambachten, dorpen en steden, en ze hielden veelal een bepaald voordeel in voor de groep die het privilege kreeg verleend. Ze waren de weerspiegeling van de concrete machtsverhouding tussen vorst en onderdanen, want er waren (1) repressieve vorstelijke privileges (bijvoorbeeld na het neerslaan door de vorst van een opstand), die door de onderdanen werden betiteld als "slechte" of "kwade" privileges, er waren (2) privileges die de uitdrukking waren van de onmacht van de vorst en die de machtspositie van de onderdanen versterkte (bijvoorbeeld bij opvolgingsproblemen e.d.m.), en er waren (3) ook privileges die het resultaat waren van een compromis tussen beide machtsgroepen. Soms waren privileges bekrachtigingen van bestaande toestanden, soms was er sprake van schepping van nieuw recht.

Keuren, dit is "gekoren" of gekozen recht (gekozen recht staat tegenover bevolen recht), waren evenzeer wetten die door de vorst werden uitgevaardigd, hoewel het meestal een optekening betrof van bestaand gewoonterecht. Keuren, of statuten, waren reglementen waarin het openbaar leven in een stad of een plattelandsgemeenschap werd geregeld. Hoewel keuren door de vorst werden uitgevaardigd, impliceerde het een akkoord, een consensus van de gemeenschap waarop het reglement van toepassing was. De keuren situeren zich bijgevolg in de overgang van een vorm van consensus, van zelfgekozen recht, naar een vorm van voorschrift, naar recht dat van hogerhand werd opgelegd.

Naast de vorst of de heer, konden ook lokale of regionale magistraten (schepenenbanken) in hun rechtsgebied normerende teksten uitvaardigen. In Gent vaardigde de stadsmagistraat *Voorgeboden* uit; in Brugge waren dat *Hallegeboden*. Al deze verordeningen die waren in principe onderworpen aan de goedkeuring van de plaatselijke vertegenwoordiger van de vorst, maar deze voorwaarde werd lang niet altijd vervuld. Steden en kasselrijen konden veelal autonoom optreden.

De voortschrijdende centralisering zal ertoe leiden dat de vorst meer en meer algemeen geldende wetgeving gaat uitvaardigen. In de Vroegmoderne Tijd komt men inderdaad tot een systematisch vorstelijk wettenrecht. Bovendien zal het centrale gezag knagen aan de lokale autonomie, en zullen baljuws en andere vorstelijke vertegenwoordigers het opstellen van magistraatsverordeningen nauwlettend gaan controleren, opdat deze beschikkingen niet in tegenspraak zouden zijn met het vorstelijk belang. Zodoende krijgt de wetgeving een systematisch karakter en wordt ze inhoudelijk gestroomlijnd in centralistische zin.

2.2 Vorstelijke wetgeving: de ordonnanties

2.2.1 Definitie

Onder "vorstelijke wetgeving" kan worden verstaan alle voorschriften die uitgaan van de landsheer (of zijn centrale of provinciale raden), en die gedurende langere tijd van toepassing zijn en een algemene draagwijdte hebben. Ze mogen hun rechtskracht dus niet beperken tot een bijzonder geval, maar ze moeten betrekking hebben op een "generaliteit van personen". Octrooien, adelsbrieven, benoemingspatenten e.d.m. kunnen bijgevolg niet beschouwd worden als deel uitmakend van de vorstelijke wetgeving.

2.2.2 Terminologie

Zowel in de Vroegmoderne Tijd zelf als in de hedendaagse wetenschappelijke literatuur werd/wordt meestal de term "ordonnantie" ("ordonnance") gebruikt wanneer men het had/heeft over vorstelijke wetgeving. Nochtans hanteerden de uitvaardigende instanties in de XVe-XVIIIe eeuw voor wetgevende teksten, naast "ordonnantie", ook nog andere termen, zoals edict (édit), statuut (statut), open brief (lettre patente), gebod (mandement), verbod (défense), placcaet (placard), enz.

Lange tijd heeft men gemeend dat "placcaeten" de specifieke term was om de wetten van Karel V tegen de ketters (waaronder het zgn. "bloedplakkaat" van 1550) aan te duiden, die overal duidelijk werden geafficheerd. (In het hedendaagse Frans is "placarder" overigens een synoniem voor "afficher".) De naamgeving zouden dus iets specifiek voor deze wetgeving tegen de ketterij geweest zijn, en die naamgeving zou alles te maken

hebben met de "affichage", met het feit dat die wetgeving tegen de ketterij publiek werd geafficheerd. Een eenvoudige blik in de *Recueil des Ordonnances* leert evenwel dat het niet zo is dat de term enkel van toepassing was op wetgeving tegen de ketterij: ook normatieve teksten over andere onderwerpen hebben van de uitvaardigende instantie de omschrijving "placcaet" of "placard" meegekregen. In werkelijkheid had de term alles te maken met een bijzonder vormkenmerk, met name de aanwezigheid van een zegel ("contrezeghele" of "contrescel") rechts onderaan op het document gekleefd ("soubz notre contrescel cy mis en placart" of "onder onsen contrezeghele hierop gedrukt in placcate"), en dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld andere wetgevende teksten, waarbij het zegel d.m.v. een korte, smalle strook perkament aan de akte vasthing.

De "placards" van Karel V (en dus ook die tegen de kettters) werden, opdat ze goed zouden gekend zijn, en net zoals zoveel andere verordeningen, geafficheerd op publieke plaatsen, maar in de loop van de tweede helft van de XVIe eeuw is de naam "placcaet" dan geleidelijk aan ook gebruikt voor ordonnanties die niet aan de vormvereisten van een plakkaat voldeden. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze evolutie zich heeft voorgedaan precies omwille van de grote bekendheid van de plakaten tegen de ketterij; een in die periode frequent gebruikte term heeft zich dus veralgemeend (cf. ook de titel van de XVIIe-XVIIIe-eeuwse uitgaven van de vorstelijke wetgeving: de *Placcaerten, Ordonnantien ende Edicten van Brabant* en de *Placcaerten van Vlaenderen*). De omschrijvingen "ordonnantie" en "placcaet" werden na verloop van tijd door mekaar gebruikt, en de term "placcaet" heeft geleidelijk aan zijn specifieke inhoud (nl. bepaalde vormkenmerken) verloren.

2.2.3 Uitvaardiging

De vorstelijke wetgeving werd uitgevaardigd door de daartoe bevoegde instanties, met name de Geheime Raad, en, in mindere mate voor bijzondere ordonnanties enkel bestemd voor de provincie in kwestie, ook de provinciale Raden. In Brabant was een specifieke regeling van kracht: daar kon geen enkele vorstelijke ordonnantie kracht van wet hebben, indien de Raad van Brabant niet op zijn beurt de ordonnantie had uitgevaardigd, d.w.z. met daarop aangebracht het zegel van het hertogdom, samen met de handtekening van de kanselier en van een secretaris van de Raad van Brabant.

2.2.4 Totstandkoming

Voor de totstandkoming van de wetgeving was er veelal intensief overleg met de lagere niveaus in het besluitvormingsproces. Alvorens een ordonnantie uit te vaardigen, won de Geheime Raad vaak advies in van andere centrale regeringsinstanties (Raad van State, Raad van Financiën, Rekenkamers...), van de Vliesridders, van de provinciale raden, van de Staten-Generaal, van provinciale Staten, lokale overheden, enz.

2.2.5 Publicatie

De ordonnanties verkregen eerst rechtskracht na hun publicatie of afkondiging. De meeste ordonnanties bevatten op het einde dan ook bepaalde clausules waarin aan de bevoegde overheden bevolen werd de ordonnantie binnen hun ambtsgebied bekend te maken en na te leven. Gewoonlijk stuurde de voorzitter van de Geheime Raad afschriften naar de provinciale raad; aldaar werd door de procureur-generaal (het officie-fiscaal in een provinciale raad, of het Openbaar Ministerie, was belast met de behartiging van de belangen van de landsheer in de desbetreffende provincie; de procureur-generaal was het hoofd van dat officie-fiscaal) de publicatie of publieke voorlezing gevorderd, waardoor ze in dat gebied kracht van wet kreeg. Vanaf de XVIe eeuw was het in de Nederlanden de gewoonte dat ordonnanties met een breed karakter gedrukt werden, dit om veelvuldig afschrijven te vermijden. De publieke voorlezing ervan verliep hierdoor vlotter. Daarop werden afschriften (of exemplaren van de gedrukte tekst) doorgestuurd naar de kasselrijschepenbanken en de stedelijke schepenbanken, die ze op hun beurt moesten afkondigen of publiceren.

2.2.6 Interpretatie

De interpretatie, de uitleg over bepaalde twistpunten of minder duidelijke bepalingen in de ordonnantie, was aan de vorst voorbehouden. De facto gebeurde dit door de Geheime Raad, die dan ook de interpretatieve ordonnantie opstelde (*une ordonnance interprétative*), ofwel een uitvoerige verklaring opmaakte (*une déclaration interprétative*). Dergelijke stukken hadden voor de onderdanen eveneens kracht van wet.

2.2.7 Geldigheidsduur

In principe waren de bepalingen vervat in een ordonnantie eeuwigdurend van toepassing; ze vervielen pas na de publicatie van nieuwe beschikkingen (*lex posterior derogat legibus prioribus*). Aan sommige ordonnanties werd het adjectief "eeuwig" toegevoegd, dit om er speciaal de aandacht op te vestigen (bijvoorbeeld het *Eeuwig Edict* van 1611). Dit betekende echter niet dat de gewone ordonnanties aan een bepaalde tijdsduur gebonden zouden zijn, en evenmin dat de vorst er zich toe engageerde om de bepalingen vervat in de "eeuwige" ordonnanties nooit meer te wijzigen (*princeps legibus solutus*).

2.2.8 Naleving

Uiteraard was het naleven van de ordonnantie een *conditio sine qua non* voor een efficiënt bestuur en een doorgedreven centralisatie. De controle op de naleving van ordonnanties liet echter vaak te wensen over. Het feit dat bepaalde ordonnanties meermaals werden afgekondigd, herhaald werden, had alles van doen met het in de vergetelheid raken van de bepalingen ervan, en dus met de niet-naleving ervan. Het grote gevaar bij het bestuderen van wetgevende teksten ligt in het feit dat men zich zou beperken tot de studie van de ordonnanties zelf. De werkelijke praktische toepassing kon namelijk nogal eens verschillen van de wettelijke theorie. Het is niet omdat iets in een wet gestipuleerd stond, dat het er in de realiteit ook zo aan toeging. Ook in de Vroegmoderne Tijd kon het wettelijke land wel eens verschillen van het werkelijke land.

2.2.9 Aanleiding tot het uitvaardigen van bepaalde ordonnanties

De vorstelijke wetgeving ging uiteraard uit van de vorst (of zijn plaatsvervanger, de landvoogd of gouverneur-generaal), maar van de algemene ordonnanties en plakkatens, uitgevaardigd door de regeringen van Karel V en Filips II, is naar schatting 2/3 tot stand gekomen op verzoek van natuurlijke personen of van steden, van de geestelijke overheid, van ambachten, van de provinciale raden, van de provinciale Staten of van de Staten-Generaal. Het overige 1/3 waren *motu proprio*-ordonnanties, verordeningen die de vorst uit eigen beweging uitvaardigde en die niet gevolg waren van een rekwes.

2.2.10 Themata

Naar schatting iets meer dan de helft van de vorstelijke wetgeving in de Vroegmoderne Tijd handelde over institutionele en administratief-bestuurlijke aangelegenheden. Ongeveer 10 à 15% handelde over fiscale aangelegenheden, eveneens 10 à 15% over commerciële en economische materies, en een kleine 10% over strafrecht. Het privaatrecht kwam slechts in heel beperkte mate voor, nl. 1 à 5%.

2.2.11 Gebruikte taal

De onderdanen hadden het recht bestuurd te worden in hun eigen taal. Dat maakt dat ordonnanties die van toepassing waren voor het geheel van het grondgebied, in de beide landstalen werden opgesteld (Nederlands - Diets, thiois - en Frans). Ordonnanties bedoeld voor een bepaald gewest (of een deel ervan), waren in de taal van dat gewest (of een deel ervan) gesteld. In tweetalige gewesten, zoals Brabant, werd de ordonnantie in beide talen opgesteld.

2.3 Waar vindt men welke normerende bronnen?

Voor het efficiënt organiseren van de zoektocht naar bronnenmateriaal, is het in eerste instantie van belang correct te bepalen naar welk type normen men op zoek is. Indien het lokale regelgeving betreft, m.a.w. voorschriften die enkel in een bepaalde gebiedsomschrijving van toepassing zijn, zal het meestal ook gaan over regels die door een plaatselijke instantie zijn uitgevaardigd, zoals bv. een stadsmagistraat. Het ligt dan ook voor de hand dat men gaat zoeken in het lokale stads- of gemeentearchief of, indien die archiefinstelling geen oud archief bewaart (d.i. archivalia van vóór ca. 1800), in het Rijksarchief waar het oud archief van die stad of gemeente gedeponereerd is - meer toelichting daarbij in deel III. Zo kennen we voor Gent de Voorgeboden, en voor Brugge de Hallegeboden. Het zijn regels en voorschriften die van toepassing waren in resp. Gent en Brugge, en die uitgevaardigd werden door de lokale stadsmagistraat.

Het gewoonterecht was weliswaar ongeschreven recht, maar door het proces van codificatie en homologatie werd het voor vele gewoonterechtsgebieden naderhand toch opgetekend en vervolgens herafgekondigd door de bevoegde gewestelijke Raad. Deze herafkondiging gebeurde altijd onder de vorm van een gedrukt exemplaar van de costuimen. Deze oude drukken kunnen in sommige gevallen worden aangetroffen in het oud archief van de stad of de heerlijkheid in kwestie, maar ook in het archief van de gewestelijke raad, en zelfs in wetenschappelijke bibliotheken (bv. de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, of de Universiteitsbibliotheek van Gent, of de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience te Antwerpen ...). Maar lang niet alle costuimen hebben het homologatieproces doorlopen. Heel vaak is het gebleven bij een eerste kladversie of ontwerp, die men soms kan terugvinden in het ancien regimearchief van de desbetreffende plaats. Zoals daarnet opgemerkt, is het dan zaak uit te vissen waar dat oud archief zich vandaag zou kunnen bevinden. Maar dankzij de werkzaamheden sinds de 19e eeuw van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave van Oude Wetten en Verordeningen van België, zijn heel wat costuimen in hedendaagse wetenschappelijke edities beschikbaar. Het overzicht hiervan volgt in het vierde deel van deze syllabus.

Het proces van vorstelijke wetgeving werd in de Habsburgse Nederlanden aangestuurd door de Geheime Raad. Het is dan ook in het archief van deze instelling dat men allerlei voorbereidende stukken zal vinden, alsook een exemplaar van de meeste wetten die werden uitgevaardigd en overgemaakt aan de gewestelijke raden. (Helaas bleef lang niet alles bewaard.) Tot ca. het laatste kwart van de XVIe eeuw gebeurde alles in handschrift, nadien werden alle uit te vaardigen wetten meteen gedrukt. Men vindt hiervan exemplaren in het archief van de gewestelijke raden en van vele plaatselijke bestuursinstellingen, want alles werd verspreid tot op het laagste échelon. Ook in collecties van wetenschappelijke bibliotheken kan men deze oude drukken soms aantreffen.

§.3 Bronnen van bestuurlijk-administratieve aard

3.1 Bestuur op supra-centraal niveau

Aangezien de (Zuidelijke) Nederlanden gedurende het grootste deel van de XVIe en XVIIe eeuw werden bestuurd vanuit Spanje, en in de XVIIIe eeuw vanuit Oostenrijk, ligt het voor de hand dat ook in de Madrileense en Weense instellingen bronnen werden geproduceerd die voor de geschiedenis van deze gewesten van groot belang zijn.

In de archivalia van de Spaanse Raad van State (Consejo de Estado) vindt men talrijke consulten gericht aan de vorst. Het zijn bronnen van kapitaal belang, aangezien hierin (de voorbereiding van) de besluitvorming op het allerhoogste staatkundig niveau kan worden gevolgd. In de marge van zo'n consult plaatste de vorst vaak een apostille, een marginale noot, waarin hij zijn beslissing kenbaar maakte. Naast consulten vindt men er tevens rapporten allerhande (over de militaire, diplomatieke of economische situatie ...), talrijke brieven van diplomaten, militairen, gouverneurs-generaal en hun directe medewerkers, van hooggeplaatste figuren of vertegenwoordigende instellingen uit de (Zuidelijke) Nederlanden. Men treft er ook de minuten aan van brieven die vanuit Madrid naar Brussel werden verstuurd. De bestanden gevormd door de Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië te Madrid bevatten eveneens talrijke consulten en brieven m.b.t. de meest diverse aangelegenheden, al is de Hoge Raad in de XVIIe eeuw vooral actief geweest op het vlak van de toekenning van adellijke titels. Van groot belang zijn ook de archiefbestanden gevormd door de financiële instellingen die aan het Spaanse hof werkzaam waren, de Raad van Financiën (Consejo de Hacienda) en de Rekenkamer (Contaduría Mayor de Cuentas). Men vindt er o.m. uitgebreide gegevens over de kost van de oorlogvoering in de Nederlanden, enz.

Hetzelfde stramien geldt voor de Oostenrijkse instellingen. De Geheime Conferenz en de Staatsrat adviseerden de keizer bij het regeringswerk, en ook in de archiefbestanden die door deze instellingen zijn geproduceerd, vindt men bijgevolg consulten, briefwisseling, rapporten ... m.b.t. het algemeen beleid. De Hoge Raad voor de Nederlanden te Wenen, opgevolgd door het Departement voor de Nederlanden, was de institutionele verbinding tussen soeverein en onderdanen. In het archief van deze instellingen, alsmede in dat van de Hof- und Staatskanzlei (die instond voor het buitenlands beleid van de Oostenrijkse Habsburgers) treft men o.a. *Berichte* (uit de centrale regeringsdiensten in Brussel aan de kanselier in Wenen), *Weisungen* (onderrichtingen van de kanselier e.a. aan de Brusselse instanties) en *Vorträge* (consulten van de Hoge Raad) aan. De Hofkammer had het grootste deel van de XVIIIe eeuw de financiën van de Oostenrijkse erflanden onder controle; rechtstreekse zeggenschap over de Zuid-Nederlandse financiën kreeg ze pas op het einde van de regeerperiode van Jozef II.

3.2 Bestuur op centraal niveau

Sinds 1531 was Brussel officieel, door de oprichting en de vestiging aldaar van de drie Collaterale Raden, de hoofdstad en het bestuurlijk centrum van de Nederlanden. Aan het Hof waren talrijke centrale bestuursinstellingen werkzaam, zoals gezien elk met eigen opdrachten en competenties. Hieronder volgt een summiere bespreking van het bronnenmateriaal van enkele van deze centrale overheidsinstellingen. Op te merken valt dat de landvoogdij als zodanig geen eigen archief heeft gevormd. De bescheiden m.b.t. de landvoogd en zijn opdrachten zitten verspreid over de bestanden van diverse centrale instellingen.

3.2.1 De Raad van State

De Raad van State had, naargelang van de tijd in meerdere of mindere mate, adviesrecht inzake oorlog en vrede, contacten met buitenlandse hoven, verhouding tussen kerk en staat, belangrijke beslissingen i.v.m. het kroondomein, benoemingen, enz. Voor elk van zaken die werden besproken, vindt men in het archief van de Raad van State heel wat materiaal, zoals briefwisseling, consulten, verslagen van vergaderingen, vooral voor de XVIIIe eeuw, maar in mindere mate toch ook voor de XVIIe en de XVIe eeuw (zie voor de turbulente jaren 1560-1566 de niet-officiële notulen van de secretaris van State Berty), en de eindbeslissingen van vorst of landvoogd, al dan niet in vorm van een (minuut van een) zendbrief aan de betrokken partij(en).

Allerhande kwesties en problemen konden aan de Raad van State ter kennis worden gebracht in de vorm van een rekwes of remonstrantie (d.i. een verzoek), geformuleerd door particulieren of lagere openbare instanties. Deze bronnen bevatten, naast het eigenlijke verzoek, vaak ook de identiteit van de aanvragende persoon of van de betrokken instelling, en de supplicant deelde er steeds ook zijn beweegredenen in mee.

3.2.2 De Geheime Raad

De Geheime Raad was zowat het bureaucratisch zenuwcentrum van het centrale bestuur. Deze instelling was actief op het terrein van zowel wetgeving, bestuur als (in bepaalde gevallen) rechtspraak. Belangrijke bronnenreeksen geproduceerd door de Geheime Raad zijn bijvoorbeeld:

- registers van beraadslagingen (vooral vanaf het midden van de XVIIIe eeuw);
- consulten aan de landvoogd over de meest diverse politieke en administratieve kwesties, en ook gerechtelijke aangelegenheden zoals de verlening van remissie en pardon;
- dossiers i.v.m. voorbereiding van wetgeving en homologatie van het gewoonterecht;

- bescheiden i.v.m. de organisatie van het bestuur en van de administratie van kasselrijen, steden en dorpen (toezicht op ondergeschikte besturen, wetsvernieuwingen of aanstellingen van schepenen);
- stukken i.v.m. benoemingen in bepaalde beroepscategorieën, zoals notarissen, deurwaarders, landmeters, professoren ...;
- archivalia i.v.m. handhaving van de openbare orde;
- procesdossiers en vonnissen door de Geheime Raad (civiele en criminele rechtspraak);
- dossiers i.v.m. de rechtspraak in de verschillende provincies en op lokaal niveau;
- bescheiden i.v.m. de controle op kloosters, abdijen en de seculiere geestelijkheid (o.m. benoeming van abten en bisschoppen) en i.v.m. het uitreiken van placetbrieven;
- octrooien aan o.m. drukkers en industriëlen, ...;
- ...

Het belang van deze instelling voor de geschiedenis van de Habsburgse Nederlanden kan niet genoeg worden onderstreept. Helaas de inventarisatie van het immense archiefbestand "Geheime Raad" in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (zie deel III) nog niet heel ver gevorderd, wat het werken met de archivalia van deze instelling soms bemoeilijkt.

3.2.3 De Secretarie van State en Oorlog

De taken van de Secretaris van State en Oorlog situeerden zich, zoals eerder aangeduid, op twee terreinen: het militaire en het staatkundige, zowel binnen- als buitenlands. Alle belangrijke en vertrouwelijke briefwisseling van de landvoogd en zijn topmedewerkers, onder wie de Grootmeester van het Hof en de Gevolmachtigd Minister, passeerden via de Secretarie van State en Oorlog, wat maakt dat de originelen van de brieven die werden ontvangen en de minuten van de brieven die werden verstuurd, in het archiefbestand van deze instelling bewaard worden. Men vindt er inderdaad de correspondentie van de landvoogd e.a. met de soeverein in Madrid en Wenen, correspondentie met buitenlandse vorsten, met Spaanse en Oostenrijkse zaakgelastigden in de Europese hoofdsteden, met leidinggevende figuren in andere delen van het Habsburgse imperium ... In grotere mate dan voor de XVIIe eeuw, treft men er voor de XVIIIe eeuw archivalia aan m.b.t. het binnenlands bestuur, omdat de Secretaris van State en Oorlog toen veel meer dan voorheen op bestuurlijk vlak een coördinerende rol vervulde én de centrale overheid zich meer en meer met het lokale bestuur ging bemoeien. Bronnen i.v.m. magistraatsvernieuwingen, lokale financiën, bedoeonderhandelingen met de Staten, handelsactiviteiten e.d.m. zijn in het bestand Secretarie van State en Oorlog dan ook in ruime mate aanwezig.

3.2.4 De Raad van Financiën

De Raad van Financiën, de derde Collaterale Raad, stond in voor het financieel beleid, wat grosso modo neerkwam op het beheer van de domeingoederen, het leiden van de bede- en subsidie-inningen, het afsluiten van leningen om de budgettaire tekorten op te vangen, het voeren van een economische politiek (met o.m. supervisie over de licenthandel en de heffing van douanerechten), het controleren van de financiën van de lagere bestuurséchelons, en het verrichten van de centrale staatsuitgaven (met o.a. de uitbetaling van de centrale ambtenarij en de financiering van bepaalde openbare werken). Vooral in de XVIIIe eeuw heeft de Raad van Financiën zich op de voorgrond weten te dringen en speelde hij een vooraanstaande economische rol. Het spreekt voor zich dat de bronnen die worden bewaard in het bestand Raad van Financiën, van cruciaal belang zijn. Aan de hand hiervan kan men diep doordringen in de raderwerken van het staatsapparaat; centen kwamen immers overal om de hoek kijken. De bronnen geproduceerd door de Raad van Financiën dienen evenwel samen te worden bekeken met deze van de Rekenkamers.

3.2.5 De Rekenkamers

De Rekenkamers (de belangrijkste waren deze van Vlaanderen en Brabant) kregen zeer veel uitvoerend werk inzake staatsfinanciën naar zich toegeschoven. Hun uitgebreid pakket bevoegdheden omvatte zowel bestuurlijke, financieel-controlerende als gerechtelijke taken.

- In het verlengde van hun bestuurlijke opdracht vinden we in de archieven van de verschillende Rekenkamers o.m. stukken i.v.m. de registratie van bepaalde vorstelijke beslissingen. Benoemingen, handelsverdragen, octrooien ... werden door de Rekenkamers geregistreerd, omdat dit allerlei financiële implicaties had voor de overheid. Deze instellingen stonden in de verschillende gewesten ook zelf in voor het beheer van het kroondomein, wat maakt dat hun archieven bijzonder veel bescheiden bevat i.v.m. bosbeheer, landbouwbedrijven, het beheer van allerlei molens in vorstelijk bezit, enz. Via deze wegen laten de archieven van de Rekenkamers dus heel wat studies toe over de evolutie van het landbouw- of bosareaal, hout- en graanprijzen, enz.

- Vanuit hun financieel-controlerend competenties keken de Rekenkamers minutieus na of de personen die in opdracht van de overheid gelden hadden ontvangen of uitgegeven, daartoe de nodige verantwoording konden voorleggen. Vandaar dat men in het archief van de Rekenkamers bv. heel wat baljuwsrekeningen aantreft, overzichten van hun inkomsten en uitgaven. Ook de plaatselijke finances (overzichtsrekeningen van steden en heerlijkheden) werden door de Rekenkamers gecontroleerd. Naast deze eigenlijke overzichten werden vaak ook nog aparte bewijsstukken ingediend. Voor de controle van de centrale staatsuitgaven was de Rekenkamer van Vlaanderen bevoegd, en vandaar dat men

in dit archiefbestand de rekeningen terugvindt van de ontvanger-generaal van financiën. Dat was de persoon die voor de regering in Brussel, instond voor de centrale ontvangsten en de centrale uitgaven. Zijn inkomsten bestonden in gelden die hem werden overgemaakt door plaatselijke gerechtsofficieren (die instonden voor confiscaties, voor het innen van boetes ...), en door plaatselijke en gewestelijke ontvangers van het kroondomein, door inners van tolleren, door de ontvangers van beden en subsidies, enz. Zijn uitgaven betroffen vnl. de lonen en werkingskosten van het staatsapparaat, militaire uitgaven, en uitgaven voortvloeiend uit de openbare schuld. Van al deze in- en uitgaven werd per jaar (1 januari - 31 december) ten behoeve van de Rekenkamer een gedetailleerd overzicht opgemaakt, dat meestal vele honderden folio's telde. Via deze bron krijgt men derhalve een algemene kijk op de centrale overheidsfinanciën, al omvatten deze rekeningen lang niet alle verrichtingen, omdat de vroegmoderne centrale overheidsfinanciën eindeloos complex waren, met vele aparte kassen en kanalen langswaar uitgaven werden gedaan en inkomsten werden gerealiseerd. Belangrijk om weten is dat dergelijke rekeningen vaak veel meer zijn dan louter cijfers, omdat bij heel wat bedragen een korte toelichting vermeld staat die de inkomst of uitgave verantwoordt.

- De gerechtelijke opdracht hing nauw samen met de financieel-controlerende opdracht van de Rekenkamer: als iemand verdacht werd van fraude, was het ook deze instelling die verder onderzoek instelde en desgevallend tot veroordeling van de betrokkenen overging. In uitvloeisel hiervan kon een procesdossier worden opgesteld.

Het bestand Rekenkamers in het Algemeen Rijksarchief is ongeveer 4,4 strekkende km. lang, en is grotendeels het bestand zoals dat door de in 1795 afgeschafte Geünificeerde Rekenkamer werd nagelaten. Deze Geünificeerde Rekenkamer erfde bij haar oprichting in 1735 het archief van haar onmiddellijke rechtsvoorgangers, de Rekenkamer van Vlaanderen, de Rekenkamer van Brabant, de Rekenkamer van Gelre en de Anjouaanse Rekenkamer. Opgelet: de Rekenkamer van Vlaanderen was tot kort na het midden van de XVIIe eeuw, tot op het ogenblik dat Lodewijk XIV de stad annexeerde bij Frankrijk, gevestigd in Rijsel. Een heel groot deel van de archivalia van de instelling is naderhand ook in Rijsel gebleven, en bevindt zich nu in de Rijselse *Archives Départementales du Nord* (ADN).

3.2.6 De Jointe voor Besturen en Subsidiezaken

Deze jointe of commissie werd in 1764 te Brussel opgericht. Ze moest door het organiseren van inspectiereizen, de centrale regering inzicht verschaffen in het beheer van de ondergeschikte besturen, en ze diende zo ook misbruiken op te sporen, de gelijkheid in de verdeling van de belastingen te bevorderen, en de financiële gezondmaking van de lagere bestuursechelons te sturen, enz. Het archief van deze jointe bevat daarom bijzonder veel gedetailleerde rapporten en aanbevelingen m.b.t. de financiën van heerlijkheden, steden, kasselrijen en gewestelijke Staten in de tweede helft van de XVIIIe eeuw.

3.3 Bestuur op gewestelijk niveau

3.3.1 De gewestelijke raden

Hoewel het grootste gedeelte van de tijd werd besteed aan rechtspraak, waren de gewestelijke raden ook zeer bedrijvig op bestuurlijk vlak. Het is het bronnenmateriaal dat in het kader van de bestuurlijke opdracht werd geproduceerd, dat in deze paragraaf even kort wordt toegelicht.

De gewestelijke raad was vaak betrokken bij de totstandkoming en de uitvaardiging van publiekrechtelijke normen, en hij waakte ook over de naleving ervan. Men vindt in het archief van deze instelling dan ook adviezen en briefwisseling met de Geheime Raad i.v.m. de inhoud en de redactie van ordonnanties en de toepassing ervan. Ook treft men er uiteraard heel wat bescheiden aan die betrekking hebben op de homologatie van het gewoonterecht. Daarnaast hield de Raad toezicht op de vorstelijke ambtenaren in het gewest, en op de magistraten van kasselrijen, steden en heerlijkheden. In het archief van de gewestelijke raden treft men daarom talrijke bescheiden aan i.v.m. de organisatie van en de controle op de ondergeschikte besturen (zoals stukken aangaande wetsvernieuwingen of briefwisseling met de instanties in Brussel rond politieke aangelegenheden. De raden hielden ook toezicht op openbare werken (infrastructuurwerken en nazicht van de toestand van wegen, dijken en rivieren), wat maakt dat ook hiervoor een veelheid van bronnenmateriaal te vinden is in het archief van de gewestelijke raden. Net als de Geheime Raad verleenden zij octrooien aan drukkers en ondernemers, specifiek dan voor het eigen gewest. In de XVIIIe eeuw ontwikkelden de raden ook een beleid inzake volksgezondheid, en meer naar het einde van de Vroegmoderne Tijd toe zijn ze voor de centrale regering een belangrijk instrument in haar krachtmeting met de katholieke Kerk. De archieven van de gewestelijke jaren zijn bijzonder rijk aan materiaal in verband met amortisaties en goederen in dode hand, de novicen, de Jezuïeten en de afgeschafte kloosters, kortom, in hun archieven vindt men de weerslag van de confrontatie tussen Kerk en Staat ten tijde van Jozef II.

3.3.2 De gewestelijke Staten

Vanuit archivalisch oogpunt is het niet zonder belang te weten wie vertegenwoordigd was in de Statenvergaderingen. Het archief van de Staten van Brabant bijvoorbeeld is in 1695 door brand grotendeels verloren gegaan, maar via de stadsarchieven van de hoofdsteden of van de vertegenwoordigde Brabantse abdijen, kunnen veel gegevens rond de werking van de Staten van Brabant worden verzameld. Wat geldt voor Brabant, geldt ook voor de andere gewesten: het archief gevormd door de constituerende delen van de Staten, is complementair aan dat van de Staten zelf.

De competenties en activiteiten van de Staten waren velerlei, wat wordt weerspiegeld in het Statenarchief: toestaan of weigeren van vorstelijke beden en subsidies, organisatie van de belastinginning, beheer van de eigen financiën, uitvoering van bepaalde openbare werken, inkwartieringen van en leveringen aan troepen, zorg voor de volksgezondheid, stimulering van de handel en de industrie, enz.

Het initiatief tot de beden en subsidies ging uit van de landsheer of zijn vertegenwoordiger, de gouverneur-generaal. In *brieven van instructie* aan de Staten zette hij uiteen waarom het gevraagde geld nodig was, en waartoe het zou dienen. Na het aanhoren van dit verzoek, ging de Statenvergadering uiteen opdat elk lid hierover afzonderlijk zou kunnen delibereren; dit werd gevolgd door een nieuwe gezamenlijke zitting, waarop men al dan niet kwam tot een onderling akkoord. Deze procedure werd herhaald zo vaak als nodig. Eens de Statenvergadering een eensluidend standpunt had bereikt, werd dit middels een *akte van presentatie* aan de vorst meegedeeld. In deze *akte van presentatie* boden de Staten de vorst een bedrag aan (meestal lager dan het gevraagde), en formuleerden ze ook een aantal voorwaarden, een aantal eisen die ze in ruil voor de bede wensten ingewilligd te zien. De *akte van presentatie* was dan ook een belangrijk politiek document, waaruit men veel kan opmaken aangaande de verhouding tussen de standenvertegenwoordiging en het centraal gezag. De vorst ging daarop wel of niet met het aanbod akkoord. Wanneer hij het bod niet aanvaardde, begon alles van vooraf aan; wanneer hij het bod wel aanvaardde, vaardigde hij een *akte van acceptatie* uit, waaruit zijn instemming bleek met zowel het voorgestelde bedrag als met de condities. Het verloop en het besluit van de discussies over, bijvoorbeeld, de bedetoekenningen, is te vinden in de *resolutieboeken*, die niet alleen de eindbeslissingen bevatten, maar vaak ook allerhande briefwisseling en andere akten.

Eens het totaalbedrag van de bede was vastgesteld, werd het verdeeld (of omgeslagen) over de steden en plattelandsgemeenschappen, en vervolgens naar alle belastingplichtigen.

In het graafschap Vlaanderen werd voor de verdeling van de bede gebruik gemaakt van een repartitieschaal, de *Transport van Vlaanderen* (daterend uit 1312, en herzien in 1408, 1517 en 1631). Zo kregen de kasselrijen, de zelfstandige open steden (niet ommuurde steden die niet samen met de kasselrij contribueerden) en de zelfstandige besloten steden (ommuurde steden die niet samen met de kasselrij contribueerden) een te betalen aandeel, een *quote* toegewezen. Niet zelfstandige ommuurde en niet ommuurde steden en ook de meeste heerlijkheden ressorteerden op fiscaal vlak rechtstreeks onder de kasselrij, en kregen dus geen aparte *quote* toegewezen. Heerlijkheden die wel een eigen aandeel hadden in het Transport, noemt men *transportheerlijkheden*.

In de gesloten steden werd de quote rechtstreeks uit de stadskas betaald, die voortdurend werd gespijst door de inkomsten uit accijnzen, indirecte belastingen op voornamelijk wijn, bier, vlees en graan. Op het platteland en in de niet ommuurde steden

gebeurde de betaling via directe belastingen, de quote werd er *ghepoint* of *gheset*. De *pointinghe* of de *settinghe* was het individuele aandeel van elke belastingplichtige in de quote. Het bedrag werd vastgesteld door *pointers* of *zitters* en dit volgens een aantal criteria.

Het waren niet alleen de (in principe halfjaarlijkse) bedes die werden omgeslagen. Geregeld werden nog uitzonderlijke lasten opgelegd, vooral in oorlogstijd (onderhoud en inkwartiering van troepen, proviandering, leveringen van paarden ...). De kasselrijen kochten dergelijke lasten vaak af, en ook die sommen werden verdeeld over de steden en plattelandsgemeenschappen. Aanvankelijk werd elke belasting afzonderlijk *gheset* of *omghestelt*, wat maakte dat er binnen een parochie soms tien en zelfs meer *ommestellinghen* per jaar waren, waarvan telkens afzonderlijke rekeningen werden gemaakt. Sinds het einde van de XVIIe eeuw probeerde men het daarom te houden bij één *ommestellinghe* en één eindafrekening per jaar.

In de loop van de XVIe eeuw werd voortdurend aan het Vlaamse belastingsysteem gesleuteld. Pas omstreeks 1620 nam het een definitieve vorm aan. De *lopende bedes* werden sindsdien betaald door de "lopende middelen" of de "nieuwe impositiën" die permanent door de Staten werden geïnd, met name tollens bij de invoer van wijn, brandewijn, zout, vis en haring, accijsrechten op het verbruik van bier, wijn en brandewijn, en persoonlijke belastingen, gevestigd op het bezitten, slachten of uitvoeren van vee. De *buitengewone bedes* werden verder omgezet volgens de Transport, waarvan in 1631 een nieuwe versie werd opgemaakt. De *afbetaling van oude schulden van de Staten* (voor de betaling van de leningen die voor 1584 waren aangegaan om bedequotes te kunnen volstorten) gebeurde middels de opbrengsten van de "ouden impost" of "ouden dubbelen impost", eveneens een reeks van indirecte belastingen die permanent door de Staten werden geïnd. De financiering van *openbare werken* uitgevoerd in opdracht van de Staten gebeurde aan de hand van de opbrengsten van het maalderijrecht (dat inhield dat eenieder die graan bracht naar een molen om het er te laten malen of om het er zelf te malen, daartoe een belasting moest betalen). Na verloop van tijd gingen de Staten ook nog over andere inkomstenbronnen beschikken, zoals bijvoorbeeld de inkomsten van de *bargie* of provinciale boottendienst (de oudste rekening dateert van 1672), *barrièrerechten* op een aantal steenwegen (bijvoorbeeld Gent-Kortrijk, Brugge-Blankenberge ...), *sasgeld* (bestemd voor het onderhoud van de sluizen), enz.

Zoals hoger reeds aangestipt, bevat het archief van de Vlaamse en de Brabantse Staten uiteraard nog veel meer dan enkel fiscale bronnen. Ook voor de studie van de uitvoering van bepaalde openbare werken (Coupires te Gent en Brugge, de kanalen Gent-Brugge en Brugge-Oostende ..., aanleg van de steenweg van Lier naar Antwerpen, van Brussel naar Leuven ..., havenwerken, sluizen, dijken ...), van bepaalde aspecten rond volksgezondheid, nijverheid, handel, provinciale correctiehuizen en dies meer, bevat het Statenarchief eersterangsmateriaal.

3.4 Bestuur op plaatselijk niveau

Lokale instellingen stonden in voor alle aspecten van het bestuur op het plaatselijke vlak: handhaven van de openbare orde, garanderen van de veiligheid, beheren van de goederen en financiën van de stad of het dorp, laten uitvoeren van openbare werken en het onderhouden van de gemeenschapsvoorzieningen, reglementeren van markten en jaarmarkten, voeren van een prijzenpolitiek, organiseren van de inning van de belastingen, uitvoeren van bestuursmaatregelen opgelegd van hogerhand, leveren van logistieke ondersteuning voor de landsverdediging, onderhouden van contacten en het voeren van onderhandelingen met de hogere overheid, enz.

De verscheidenheid aan instellingen en structuren in de steden en op het platteland en hun veelheid aan competenties, heeft geleid tot een even grote verscheidenheid aan bronnenreeksen. Toch kunnen een aantal constanten worden aangeduid, bronnentypes die overal terugkomen: *resoluties* van magistraten, hoofdcollages, kwartiersvergaderingen (al dan niet verzameld in *resolutieboeken*); *briefwisseling* met de instellingen op hoger niveau; overzichten van inkomsten en uitgaven en de weerslag van het plaatselijk financieel beheer: *stads-, kasselrij- en kwartiers- en baljuwsrekeningen* (cruciale bronnen, want bestuurshandelingen lieten steevast financiële sporen na; het komt er dan ook op aan achter de cijfers de bestuurlijke praktijk te kunnen zien); *verordeningen* (bijvoorbeeld de Gentse Voorgeboden of de Brugse Hallegeboden, zie hoger), enz.

Alvorens het eigen onderzoek m.b.t. het graafschap Vlaanderen of het hertogdom Brabant aan te vatten, informeert de historicus zich best over de complexe instellingen en bestuursprocedures in de steden en dorpen die het voorwerp zijn van het onderzoek. Hiervoor neemt men de twee reeds vermelde standaardwerken ter hand. Voor het graafschap Vlaanderen: PREVENIER (W.) en AUGUSTYN (B.), eds., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997. Voor het hertogdom Brabant: VAN UYTVEN (R.), BRUNEEL (Cl.), COPPENS (H.) en AUGUSTYN (B.), eds., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, Brussel, 2000.

§.4 Bronnen van gerechtelijke aard

4.1 Rechtspraak op centraal niveau

Het bronnenmateriaal dat door de Grote Raad van Mechelen geproduceerd werd, weerspiegelt het verloop van de rechtsgang: rekwesten, dagvaardingen, rolregisters, pleitstukken, bewijsstukken, verslagen van enkwesten (verslag van onderzoeksdaden gesteld door raadsheren), vonnissen (dicta, of vonnissen in verkorte vorm, en geëxtendeerde sententiën, of vonnissen met uitvoerig relaas van de hele rechtsgang). Het archief van de instelling herbergt ook heel wat bescheiden in verband met vrijwillige rechtspraak (openbare verkopen, huwelijkscontracten, testamenten, ...). Ook in het archief van de Geheime Raad vindt men soortgelijke bescheiden, weze het uiteraard, gezien het feit dat rechtspraak niet de eerste opdracht was van de Geheime Raad, en geringer was in omvang. Een bijzondere vermelding verdienen de vele dossiers in verband met remissieverlening (een vorm van gratie) door de Geheime Raad. In bepaalde gevallen kon een beklaagde bij de Geheime Raad inderdaad een verzoek indienen om een lopend onderzoek of proces stop te zetten. Indien de Geheime Raad van oordeel was dat er grond was om bepaalde feiten niet verder strafrechtelijk te onderzoeken of vervolgen, maar de beklaagde te verplichten het slachtoffer of zijn familie schadeloos te stellen, en voorts de beklaagde enkel een boete op te leggen, dan kon de Geheime Raad op basis van het hele dossier de landvoogd adviseren een beslissing in die zin te nemen. De archivalische sporen van zo'n procedure omvatten consulten aan de landvoogd, een kopie van het onderzoek indien dat al was opgestart, briefwisseling met de gewestelijke raad bevoegd voor de plaats waar de feiten zich hadden voorgedaan, briefwisseling met de vervolgende rechtbank, enz.

4.2 Rechtspraak op gewestelijk niveau

De gewestelijke raden waren in hoofdzaak actief op het terrein van de rechtspraak, zowel in eerste aanleg als in beroep (dit laatste enkel in burgerlijke procedures).

Aangezien rechtspraak de voornaamste bezigheid was van de gewestelijke raden, ligt het voor de hand dat in de archiefbestanden van deze instellingen vooral bescheiden van gerechtelijke aard te vinden zijn. Het is echter, onder meer gezien de huidige stand van inventarisering en ontsluiting, absoluut geen sinecure om in het gerechtelijk archief van de gewestelijke justitieraden onderzoek te verrichten. Men moet bovendien goed op de hoogte zijn van de organisatiestructuur, de procedures en de concrete werking van de instellingen, en ook van de wijze waarop het archief is gestructureerd.

Zowel in het archiefbestand *Raad van Vlaanderen* als in het archiefbestand *Raad van Brabant* worden een paar tienduizend procesdossiers bewaard. Dit betreft echter dossiers met stukken die door de procederende partijen werden ingediend, maar die na de

afhandeling van het proces om welke reden dan ook, niet door de partijen werden gelicht of afgehaald - want dat was de bedoeling: procespartijen werden geacht na afloop de stukken die zij in het kader van hun zaak hadden ingediend, terug op te halen. Beide reeksen procesdossiers zijn deels (Brabant) of zo goed als volledig (Vlaanderen) toegankelijk, en derhalve maken beide reeksen wel eens meer het voorwerp uit van (thematisch of geografisch gestuurd) onderzoek. Maar men mag echter niet vergeten dat deze beschikbare dossiers, slechts een fractie weerspiegelen van de gerechtelijke activiteiten van de gewestelijke justitieraden. Erg veel procesmateriaal zit immers verspreid over de talrijke maar moeilijk toegankelijke reeksen briefwisseling, rekwesten (verzoeken), informaties preparatoire (vooronderzoeken om uit te maken of er sprake is van een misdrijf en of er voldoende informatie beschikbaar is om stappen te ondernemen tegen een verdachte), enkwesten (het eigenlijke gerechtelijk onderzoek, met daarin getuigenverhoren, lijkschouwingen ...), verbalen (registers met het verslag van proceshandelingen, zoals verslagen van zittingen, of pleitstukken), sententies of vonnissen, ... Een illustratie van de immense hoeveelheden materiaal die nog op verdere inventarisatie wachten, zijn bijvoorbeeld de ca. 1.000 bundels verbalen en de ca. 3.000 bundels enkwesten uit de XVIe-XVIIIe eeuw bewaard in het archiefbestand Raad van Vlaanderen. Belangrijk hulpmiddel bij de consultatie van dit bestand, en voor het goede begrip van de procedures die werden gevolgd: VERFAILLIE (J.). *Het archief van de Raad van Vlaanderen (1386-1795). Gids voor de gebruiker*. Brussel, 2014.

Voor verdere inlichtingen betreffende de geschiedenis, organisatie en bevoegdheden van de Raad van Brabant en de Raad van Vlaanderen en de inventarisatie van de respectievelijke bestanden, kan opnieuw worden verwezen naar de reeds vermelde werken betreffende de gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Vlaanderen. Goed om weten is dat Eddy PUT in zijn inventarissen van het archief van de Raad van Brabant - deel 1, *Archief van de griffies* (Brussel, 1995); deel 2: *Archief van de secretariaten* (Brussel, 1999) - handige zoekstrategieën suggereert, een aantal circuits waarlangs het onderzoek in de archiefbestanden van de Raad van Brabant op een gerichte en efficiënte manier kan verlopen.

4.3 Rechtspraak op lokaal niveau

De meeste stads- en plattelandsschepenenbanken bezaten volledige rechtsmacht: zowel de hoge justitie (volledige rechtspraak, alle burgerlijke en strafrechtelijke vorderingen, waaronder zware misdrijven zoals moord, brandstichting, roof, verkrachting enz. waarop de doodstraf van toepassing kon zijn, behalve dan de *casus reservati* en de berechting van geestelijken, edelen en militairen), de middelbare justitie (misdrijven waarvoor enkel lichtere straffen konden worden uitgesproken, zoals verbanning, lijfstraffen, strafbedevaarten, schandstraffen, boetes ...), als de lage justitie (burgerlijke vorderingen in

verband met onroerende goederen gelegen in het rechtsgebied, zoals eigendomskwesties, schuldvorderingen, het opleggen van boeten voor delicten betreffende onroerende goederen zoals het ongeoorloofd kappen van bomen, diefstal of beschadiging van veldvruchten ...). Net zoals dat het geval was in bestuurlijke aangelegenheden, werden in sommige grotere steden minder belangrijke aspecten van zowel de civiele als de criminele rechtspraak, gedelegeerd aan lagere rechtsinstanties (bijvoorbeeld de *vinderijen* te Gent).

In zowat alle Ancien Regime-bestanden van steden en plattelandsgemeenschappen vindt men bronnenreeksen in verband met strafrechtelijke en burgerlijke rechtspraak: verzoekschriften, klachten, dagvaardingen, verslagen van getuigenverhoren en ondervragingen van verdachten, verslagen van onderzoeken, processen-verbaal van lijkschouwingen, registers met sententies (al dan niet vergezeld van een overzicht van het verloop van het proces), enz. De naamgeving van deze bronnenreeksen kon van schepenbank tot schepenbank verschillen.

Naast de criminele en civiele rechtspraak, behoorde ook de willige rechtspraak tot de bevoegdheid van de lokale schepenbanken. Allerlei private rechtshandelingen, zowel van eenzijdige aard (testamenten, schuldbekentenissen, erkenning van natuurlijke kinderen ...) als van wederkerige aard (koopcontracten, huwelijkscontracten, eigendomsoverdrachten ...), konden door de schepenen worden bekrachtigd, waardoor aan deze handelingen of contracten een grote rechtszekerheid werd verstrekt. Vaak werden deze *wettelijke passeringen* opgetekend in aparte schepenregisters.

§.5 Bronnen m.b.t. de diplomatie

5.1 Bepaling

Met de omschrijving "diplomatieke bron" worden in deze syllabus alle geschriften bedoeld die ontstaan zijn i.v.m. de diplomatie en de diplomatieke opdrachten in de Vroegmoderne Tijd. Zo zijn er gezantschapsberichten *stricto sensu* (bijvoorbeeld de Venetiaanse *relazioni*), teksten allerhande van de hand van diplomaten (rapporten, brieven ...), nuntiatuurberichten ...

5.2 Historische achtergrond

Algemeen wordt aangenomen dat de moderne diplomatie haar oorsprong vindt in Venetië, dit omwille van het feit dat deze stad reeds sinds het midden van de XIIIe eeuw, met het oog op het veiligstellen van haar handelsbelangen, een uitgebreid netwerk van vertegenwoordigers had uitgebouwd dat reikte tot buiten Europa. Deze gezanten kregen bij hun vertrek uitvoerige instructies mee, en ze dienden op geregelde tijdstippen hun bevindingen aan de Venetiaanse senaat over te maken.

De Europese vorsten onderhielden tot het midden van de XVe eeuw enkel onderlinge betrekkingen door middel van buitengewone gezanten, die belast waren met een welbepaalde en veelal kortstondige opdracht. De toenemende internationalisering noopte echter tot meer contacten, en omdat het heen en weer reizen duur, gevaarlijk en tijdrovend was, bleven de gezanten steeds langer in het buitenland en volgden ze elkaar ten slotte zonder onderbreking op. Het permanent gezantschap, dat uit vrees voor mogelijke spionage door de gastheer aanvankelijk met enig wantrouwen werd bekeken, verwierf in de XVIe eeuw officiële erkenning, toen de idee ingang vond dat de zending van vastbenoemde agenten voor het ontvangende staatshoofd een eer betekende. In de XVIIe eeuw kende men een ware *boom* van diplomatiek verkeer, wat grotendeels te wijten was aan de permanente oorlogssituatie waarin het Europese continent zich toen bevond. Het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog in 1618, de herneming van de Tachtigjarige Oorlog in 1621, en het losbreken van de oorlog tussen Frankrijk en Spanje in 1635, zorgden voor een quasi algemene oorlogstoestand waarin zowat alle staten en staatjes van de toenmalige Westerse wereld betrokken waren, en leidden tot een vermenigvuldiging van de diplomatieke contacten. Centra in dit verkeer waren Madrid, Wenen, Venetië, Londen, Parijs, en niet in het minst Brussel. De hoofdstad van de Habsburgse Nederlanden fungeerde zowat als de vooruitgeschoven post van Madrid in het noordwesten van Europa. De gouverneurs-generaal van de Nederlanden stonden voortdurend in contact met de ambassadeurs en speciale gezanten die door de Spaanse koning over het hele continent op missie werden gestuurd.

Het Vaticaan was eveneens een belangrijke diplomatieke speler, die bovendien al lang vóór de Vroegmoderne Tijd goed toezag op de kwaliteit en de scholing van de gezanten of *legati*. Al in de XVe eeuw, maar vooral na het Concilie van Trente ging het Vaticaan over tot de oprichting van permanente diplomatieke vertegenwoordigingen (nuntiaturen) in bepaalde hoofdsteden. Karakteristiek voor de nuntiaturen was het feit dat de titularissen een echte diplomatieke carrière doorliepen, en ook dat de nuntiaturen werden ontwikkeld tot zeer stabiele diplomatieke vertegenwoordigingen. Bovendien waren de opdrachten van de *nuntii* erg breed, ze moesten zich inlaten met alle zaken die de H. Stoel konden aanbelangen, en dat was veel meer dan louter de godsdienstige aangelegenheden. Sedert het begin van de XVIIe eeuw ontwikkelden de nuntiaturen zich bovendien als speerpunten van de Contrareformatie.

De oprichting van de Brusselse nuntiatuur dateert van ca. 1596. Ze was overigens van uitzonderlijk belang, gezien de congregatie *De Propaganda Fide* aan deze standplaats niet alleen de zorg had toegewezen over de katholieke kerk in de Zuidelijke Nederlanden, maar tevens *in partibus infidelium*, met name in de Verenigde Provinciën, Engeland, Schotland, Denemarken en Noorwegen. Naast de nuntiatuur van Brussel waren, om politieke redenen, ook deze van Madrid, Parijs en Wenen van groot belang.

5.3 Bronnen

Bij hun aanstelling kregen alle gezanten en diplomaten *instructies* mee, waarin gestipuleerd stond hoe ze zich moesten gedragen, wat ze moesten zeggen, hoe ze het moesten zeggen, wat ze vooral niet mochten zeggen, enz. Meestal waren die strikt geheim. En indien ze publiek waren, en de vorm van open brieven aannamen, dan werden er toch altijd geheime, confidentiële richtlijnen aan toegevoegd.

Iedere gezant of diplomaat had essentieel tot taak zijn opdrachtgever in te lichten over de situatie van het land naar hetwelke hij werd gezonden. Deze inlichtingen konden in diverse vormen worden doorgestuurd. De Venetiaanse diplomatie kende bijvoorbeeld *dépêches* (*dispacci*) en *relazioni*. De *dépêches* waren eerder korte berichten, die wekelijks, of om de paar dagen, naar Venetië werden gestuurd. Hierin werd een beeld gegeven van de toestand waarin het desbetreffende land zich op dat ogenblik bevond. Dit werd gedaan door alle Venetiaanse ambassadeurs, en zodoende had men in Venetië permanent een goed beeld van de internationale politieke situatie. De *relazioni* waren gedetailleerde rapporten, verslagen die de ambassadeurs opstelden over hun verblijf op een bepaalde post. Ze moesten die binnen de 14 dagen na hun terugkomst in de Venetiaanse Senaat komen voorlezen. Aansluitend werd zo'n *relazione* in het geheim diplomatiek archief opgeborgen. De *relazioni* werden opgesteld volgens een vast schema, met steeds terugkerende rubrieken. Zo werd er altijd een uitgebreide beschrijving gegeven van de vorst en van de vooraanstaanden, van de bevolking, van de financiële en militaire sterkte van het land enz.

De *brief* (meestal gecodeerd, en indien nodig overgebracht door een ijlode) was het communicatiemiddel bij uitstek. Alle diplomaten hielden er per definitie een drukke correspondentie op na. Dit was zeker het geval in de zeer goed uitgebouwde Spaanse diplomatieke kanalen van de XVIe-XVIIe eeuw. De ambassadeurs en gezanten van Filips II, Filips III en Filips IV stonden permanent in contact met zowel het hof in Madrid als met hun collega's-vertegenwoordigers van de Spaanse kroon in de meest diverse windstreken.

In het Vaticaanse archief bewaart men vele *nuntiatuurberichten*. Het zijn de documenten van de nuntius waarin hij verslag uitbrengt over zijn zending. Zolang de houding van de paus veel invloed had op de politieke ontwikkelingen, hadden deze pauselijke *nuntii* een belangrijke rol te spelen. De nuntiatuurberichten zijn dan ook een interessante bron voor de algemene geschiedenis van de XVIe-XVIIIe eeuw. Ze lichten ons in over de diplomatieke betrekkingen tussen Rome en de desbetreffende staten, maar ook over de politieke, militaire en economische toestand van het land in kwestie. Een groot aantal van de nuntiatuurberichten m.b.t. de Nederlandse gewesten, werd gepubliceerd in hedendaagse wetenschappelijke edities (zie deel vier).

§.6 Bronnen m.b.t. sociaal-economische geschiedenis

Dit is andermaal een vlag die een brede lading dekt. Want enerzijds kunnen onder *sociale geschiedschrijving* tal van onderwerpen worden gevat, zoals onderzoek naar opleidingsniveau en scholingsgraad, naar de samenstelling en de rol van bepaalde maatschappelijke groepen, naar bezitsstructuren en de verdeling van de welvaart, naar de armenzorg, de opvang van zieken ..., studies over bevolkingsverloop, arbeid en tewerkstelling enz., en anderzijds kan voor het bestuderen van deze themata zeer uiteenlopend bronnenmateriaal worden aangewend.

Vanuit meer dan één oogpunt belangrijke bronnen voor sociaal historisch onderzoek, zijn de *staten van goed*. Dit zijn inventarissen van de nalatenschap van personen die één of meerdere minderjarige kinderen nalieten. Als minderjarigen werden beschouwd alle personen jonger dan 25 jaar, tenzij ze waren gehuwd of waren toegetreden tot de geestelijke stand; ook zwakzinnigen (ongeacht hun leeftijd) werden als minderjarigen beschouwd. In het geval één of beide ouders was of waren overleden, werden minderjarigen beschouwd als wees en onder de voogdij geplaatst van meestal twee voogden, gekozen door de schepenen uit de lijst van de naaste mannelijke bloedverwanten, met name één van vaderszijde (paterneel) en één van moederszijde (materneel). Voor het veilig stellen van het erfenisdeel van de minderjarigen, werd onder toezicht van de schepenen en met medewerking van een beëdigd prijzer, een nauwkeurige beschrijving en schatting opgemaakt van het vermogen van de overleden ouder(s). Voor de volledigheid moet worden opgemerkt dat soms ook boedelbeschrijvingen werden opgemaakt zonder dat er zich minderjarigen (of personen als dusdanig beschouwd) onder de erfgenamen bevonden; in bepaalde steden was het opmaken van een boedelbeschrijving bijvoorbeeld verplicht wanneer zich onder de erfgenamen niet-poorters bevonden. Ook wanneer er onder de erfgenamen twist ontstond met betrekking tot de verdeling van de nalatenschap, kon er op vraag van de partijen een boedelbeschrijving worden opgesteld.

Er is voorts een essentieel onderscheid te maken tussen de losse staten van goederen, en de delen van staten van goederen die werden geregistreerd in de *weesboeken*. De losse staten zijn boedelbeschrijvingen of inventarissen van sterfhuizen op basis waarvan de verdeling tussen alle erfgenamen gebeurde. Het zijn beschrijvingen van de volledige boedel, en ze zijn bijgevolg interessanter dan de deelstaten geregistreerd in de *wezerijregisters*. Want deze staten hadden enkel betrekking op de goederen die aan de wezen toekwamen nadat de genoemde verdeling was gebeurd.

De *staten van goed* zijn erg veelzijdige bronnen, die een seriële verwerking toelaten omdat ze werden opgesteld volgens een vast stramen. Vooraan in een boedelbeschrijving vindt men meestal de voornaam, de naam en het beroep van de afdijvige, de plaats en datum van het overlijden, de namen van de huwelijkspartner en van de voogden en

personen die de inventaris hadden ingediend, de namen van de schepenen die de staat hadden ontvangen, en de namen van de erfgenamen (veelal met aanduiding van de leeftijd van de wezen). Daarna volgt een nauwkeurige opsomming van het vermogen van de afgestorvene, verdeeld over enerzijds de activa ("baten") zoals liggend geld, onroerende goederen (met omschrijving van de aard, de omvang en de ligging), huisraad (veelal voorwerp per voorwerp opgesomd), kledij, schuldvorderingen, vee, gewassen die nog op het veld stonden (met raming van hun waarde), en anderzijds de passiva of schulden ("kommeren"), nog te betalen pachtsommen, huishuren .... Het is dus een bron die erg geschikt is voor geschiedkundig onderzoek, niet alleen naar de bezitsstructuur, maar ook voor de historische demografie (gezinssamenstelling, overlijdens ...), de evolutie van de materiële cultuur (woonomstandigheden, verspreiding van bepaalde types huisraad ...), en de landbouw. Dankzij de vermelding van de op de landerijen groeiende gewassen, kan men immers ook de evolutie van de teelten volgen en de verspreiding van nieuwe gewassen (tabak, aardappelen, koolzaad ...) nagaan.

Maar, zoals Thijs Lambrecht dat heeft aangestipt ("Sociaal-economische geschiedenis van het platteland", in: J. Art en M. Boone, eds., *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw*, Gent, 2004, p. 139-140), kent deze bron natuurlijk ook haar beperkingen: voor de armere lagen van de bevolking werd meestal geen staten van goed opgesteld omdat de waarde van de nalatenschap te gering was, waardoor het zeer moeilijk is om op basis van deze bron een beeld te krijgen van de materiële levensomstandigheden van deze bevolkingsgroep. Daarnaast is het zo dat staten van goed slechts werden opgemaakt na het overlijden van de erflaters én wanneer er zich onder de erfgenamen minderjarigen bevonden, wat maakt dat staten van goed vooral betrekking hebben op het bezit van gegoede, oudere personen.

Andere bescheiden die van belang zijn voor onder meer de reconstructie van de sociaal-economische achtergrond van personen, zijn de reeds vermelde *volontaire condemnationen* of *wettelijke passeringen*. Men vindt ze zowel in de archieven van de Grote Raad van Mechelen, van de Geheime Raad, van de gewestelijke raden als van de schepenbanken. Het zijn overeenkomsten van zeer uiteenlopende aard (pacht-, verkoop- en huwelijkscontracten, borgstellingen, handelsovereenkomsten, schuldvorderingen, enz.), die "verleden" werden voor de bovengenoemde instellingen. Het "verlijden" of "passeren" van dergelijke overeenkomsten bood de waarborg dat ze zouden nageleefd worden en dat ze omzeggens door de overheid gegarandeerd werden.

Via de veelheid van fiscale bronnen kan men een idee krijgen van een deel van het bezit en de inkomsten van natuurlijke personen en in bepaalde gevallen van ook geestelijke instellingen.

Sinds de jaren 1540 probeerde de centrale regering het zeer omslachtige belastingstelsel in de Nederlanden te moderniseren, o.m. door de invoering van penningheffingen, d.i. een procentuele belasting op bv. eigendommen, verkoop van

goederen, winsten, of de handel met het buitenland. Deze pogingen werden ondernomen om de staat een gegarandeerde en permanente bron van inkomsten te bezorgen, en ook om in de mate van het mogelijke komaf te maken met de traditionele fiscale vrijstellingen voor de adel en de geestelijkheid. In het midden van de XVIe eeuw werden dergelijke belastingen, onregelmatig en met wisselend succes, een aantal keer geïnd, tot de hertog van Alva in 1569 voor de dag kwam met een plan tot veralgemening van zo'n systeem. Hij stelde voor dat eenmalig een honderdste penning (1%) zou worden geïnd op alle bezittingen van roerende en onroerende aard, dat op permanente basis een twintigste penning (5%) zou worden geheven op de verkoop van onroerende goederen, ten laste van de verkoper, en dat eveneens permanent een tiende penning (10%) zou worden betaald op de verkoop van alle roerende goederen, ook deze bedoeld voor de export. Deze nieuwe belastingen zijn slechts tijdelijk en in aangepaste vorm opgelegd en geïnd, maar de zgn. penningkohieren die in functie van Alva's belastingen (en ook in functie van de eerdere pogingen om een nieuw stelsel in te voeren) werden opgesteld, zijn voor historici een rijke bron, omdat ze toelaten om eigendomsstructuren te reconstrueren en een onderscheid te maken tussen eigenaars en pachters. Aan de hand van de berekening van de perceelgroottes kunnen allerlei agrarische gegevens worden bepaald, zoals de aard en de omvang van landbouwexploitaties. Op basis van een telling van het aantal woningen, kunnen ook demografische gegevens worden afgeleid. Ook gelijkaardige fiscale bronnen zoals haardtellingen, laten dit toe. In haardtellingen werd het aantal huizen (en daardoor meteen het aantal huishoudens) opgelijst, om op basis hiervan een belastingaanslag vast te stellen. Uit onderzoek weet men dat op het platteland een huishouden gemiddeld 4,5 à 5,5 leden telden, terwijl een huishouden in de stad bestond uit ca. 4 à 4,5 leden. Mits de nodige bronnenkritiek - edelen en geestelijken duiken in deze tellingen bv. niet op - kan aan de hand van deze bron het bevolkingsaantal worden berekend.

Voor de studie van de demografische evolutie kunnen ook kerkelijke bronnen worden aangewend, m.n. parochieregisters en communicantenlijsten (lijsten van personen die in een parochie de paasplicht moesten volbrengen), maar daarover meer in de volgende paragraaf.

In de *poortersboeken* werden de namen opgetekend van de personen die nieuw tot het poorterschap werden toegelaten. Een poorter was een stadsbewoner die zekere rechten bezat die aan een niet-poorter werden ontzegd, zoals het bekleden van stedelijke ambten, rechtsbijstand van schepenen, recht om bepaalde beroepen uit te oefenen ... Ook personen die buiten de stad verbleven, konden het poorterschap verwerven, met alle voordelen die daaraan verbonden waren; het waren de zogenaamde *buitenpoorters*. De namen van poorters en buitenpoorters werden opgetekend in registers. Die vermelden onder meer de herkomst en het beroep van de betrokkene, en zijn hierdoor een belangrijke bron voor de sociale geschiedenis. Ze geven ook de mate aan waarin een bepaalde stad aantrekkingskracht uitoefende op het platteland of op andere steden.

De *eedboeken* zijn van belang voor de studie van de vorstelijke en stedelijke ambtenaren in het Ancien Régime, want vooraleer hun ambt op te nemen waren de stedelijke functionarissen verplicht een eed af te leggen. In die eedboeken treft men de namen van de personen aan die de eed aflegden, en de formules van de eed. Ze bevatten ook gegevens over de verkiezings- en benoemingsprocedures.

Lijsten van magistraten werden onder andere opgesteld omwille van de rivaliteit tussen de belangrijke families in de steden. Deze stonden er namelijk op vertegenwoordigd te zijn in het bestuur (de magistraat), en om enige spreiding mogelijk te maken werd nauwgezet bijgehouden wie reeds gezeteld had. De lijsten, waarin gegevens over huwelijken, familie en overlijden vervat staan, vormen een eersterangsbron voor de studie van het stadspatriciaat. Er bestonden tevens gelijkaardige lijsten van andere stedelijke personaliteiten, zoals de trossiers en de ontvangers. Op te merken valt dat ook in de stadsrekeningen meestal melding wordt gemaakt van de namen van de schepenen en van de voornaamste ambtenaren in de stad.

In de stads- en OCMW-archieven (veelal aan te vullen met bescheiden uit de centrale instellingen, en dan vooral de Geheime Raad) vindt men overvloedig veel archiefmateriaal met betrekking tot:

- de diverse ambachten (cartularia, gildereglementen, resolutieboeken, leden- en inschrijvingsboeken, ambachtsrekeningen, ...);
- het verenigingsleven (rederijderskamers, schuttersgilden zoals de voetboogschutters van Sint-Joris, de handboogschutters van Sint-Michiel, en de kolverniers of busschietters van Sint-Antonius, schermers van de Sint-Michielsgilde);
- allerlei sociale instellingen zoals *hospitalen, godshuizen, Bergen van Barmhartigheid* (pandjeshuis en bank), *weeshuizen*;
- de armenzorg, via de parochiale *armendissen* of *tafels van de Heilige Geest*, geleid door armenmeesters. Armenmeesters beheerden de goederen die in de loop der jaren waren geschonken ten behoeve van de armen, en ze stonden in voor het uitdelen van steun aan behoeftigen, zieken en bejaarden. De *tafels van de Heilige Geest* zorgden ook voor de uitbesteding van wezen, voor het schoolgeld voor kinderen uit onbemiddelde gezinnen, voor de begrafenis van armen ... De archivalia van de instellingen die zich toededen op de armenzorg, laten de onderzoekers toe een zicht te krijgen op de aantallen structurele en conjuncturele armen die ondersteund werden. Dit cijfermateriaal kan vaak ook gelden als een barometer voor de economische conjunctuur. Daarnaast kan aan de hand van deze bescheiden onderzocht worden op welke wijze een plaatselijke gemeenschap omging met de armen en minderbedeelden, wat er aan steun werd verleend, en welke voorwaarden aan de ondersteuning werden gekoppeld.

§.7 Bronnen inzake kerkgeschiedenis

7.1 Bepaling

De Contrareformatie, die zich in het zog van het Concilie van Trente (1545-1563) doorzette, heeft zich in de Habsburgse Nederlanden sterk doen gelden. Eén van de gevolgen van deze binnenkerkelijke restauratie- en centraliseringsbeweging was dat vanaf 1559 (oprichting van de nieuwe bisdommen) m.b.t. diocesane, decanale en parochiale kerktoestanden steeds meer bronnen werden geproduceerd. Bisschoppen dienden hun diocees stevig in de hand te houden en werden op tijd en stond naar Rome geroepen om er verslag uit te brengen; de dekens waakten over de werkzaamheden en het gedrag van de pastoors; van de pastoors werd verwacht dat ze de gelovigen nauwgezet zouden controleren. Dit alles resulteerde in homogene reeksen bronnen van groot belang, vooral voor de lokale geschiedenis.

7.2 Soorten bronnen

7.2.1 De Romeinse Curie en de kerkprovincies: de *Relationes ad limina*

Vanaf 1585 waren de bisschoppen verplicht om de vier jaar naar Rome te trekken om er verslag uit te brengen over de toestand van hun bisdom. Dit verslag werd *relatio ad limina* of *status episcopatus* genoemd. Het bezoek van de bisschop aan Rome heette de *visitatio ad limina*. Deze verplichting werd evenwel niet erg stipt opgevolgd, want de lange reis naar Rome was niet zonder gevaar, vereiste een goede gezondheid, en kostte veel geld. Veelal ging de bisschop dan ook niet zelf, maar stuurde hij een vertegenwoordiger naar de Eeuwige Stad. Voor het bisdom Gent zijn er voor de hele XVIIe eeuw veertien *relationes* bekend².

In een *relatio* kunnen drie delen worden onderscheiden. Vooreerst een inleiding, waarin de bisschop zich vaak verontschuldigde voor het feit dat hij niet zelf was komen opdagen; meestal werden hiervoor oorlogsomstandigheden of de hoge leeftijd aangehaald. Daarna volgt een bespreking van de religieuze toestand in elke dekenij afzonderlijk. De belangrijkste dekenij van het bisdom komt eerst aan de beurt, en wordt ook het uitvoerigst besproken. Ongeveer driekwart van dit onderdeel heeft betrekking op het kloosterwezen. Over de godsdienstige gedragingen van het volk of de priesters wordt relatief weinig gezegd. Na de behandeling van de dekenijen besluit de bisschop meestal zijn overzicht met

---

² De *Relationes ad limina* worden bewaard in het Vaticaanse archief; kopieën van deze verslagen bevinden zich meestal in de bisschoppelijke archieven. Om te weten welke *Relationes* door een bepaalde bisschop van de Mechelse kerkprovincie werden opgesteld, consultere men M. Cloet, N. Bostyn en K. De Vreese, *Repertorium van dekanale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven, 1989.

enkele beschouwingen over de religieuze toestand van het bisdom in zijn geheel. Ook hier veel aandacht voor de reguliere clerus, in het bijzonder voor de wrijvingen tussen de reguliere en seculiere clerus (waarbij de bisschop dan meestal partij koos voor de seculieren).

De verslagen zijn niet alle even breed uitgewerkt. In sommige wordt expliciet verwezen naar het voorgaande rapport en zegt de auteur niet te zullen herhalen wat reeds eerder beschreven werd, dit om Zijne Heiligheid niet onnodig te belasten. Vergelijking met andere bronnen zoals de verslagen van bisschoppelijke of dekanale bezoeken (cf. infra) leert bovendien dat de gegevens vervat in de *relationes* niet altijd even correct en objectief waren. Zowel de vele onderbrekingen in de *relationes* als een zekere onnauwkeurigheid en oppervlakkigheid in de uitgebrachte rapporten, schijnen erop te wijzen dat sommige bisschoppen niet overtuigd waren van het praktische nut ervan, en stelden ze de *relationes* louter op om te voldoen aan een verplichting. Anderen zagen in dit rapport dan weer een uitgelezen middel om indruk te maken op de paus, en stelden de zaken rooskleuriger voor dan ze in werkelijkheid wel waren.

7.2.2 De bisschop en zijn diocees

De selectie van bisschoppen was geen zaak van de kerkelijke overheid. Dit recht was door de paus per indult overgedragen aan de landsheer der Nederlanden. Gegevens inzake *bisschopsbenoemingen* vindt men dan ook in de bestanden van de centrale overheidsinstellingen (vnl. Raad van State en Geheime Raad).

De *Acta episcopatus* doen het relaas van de activiteiten van de bisschop. Ze bevatten gegevens van zeer uiteenlopende aard, en werden bijgehouden in de vorm van registers. Men vindt er o.a. aantekeningen over de bezoeken van de bisschop aan parochies, kloosters ..., toelatingen tot godsdienstige stichtingen, kopieën van brieven en verordeningen, gegevens over de verkoop van kerkelijke goederen, benoemingen van priesters, enz. Dit soort bronnen is dus niet alleen van belang voor de studie van de bisschoppen zelf, maar ook voor vele aspecten van het kerkleven in het bisdom.

Elk bisdom had een eigen kerkelijke rechtbank, de officialiteit, met volledige jurisdictie over de clerici, *ratione personae*, d.w.z. omwille van hun staat als lid van de clerus, maar *ratione materiae* ook over alle leken, ongeacht hun stand of maatschappelijke status, die zich hadden schuldig gemaakt aan het verzuimen van de paasplicht, het ongeoorloofd verlaten van het echtelijk dak, overspel, e.d.m. De archieven van de officialiteiten zijn helaas dikwijls erg onvolledig.

Het Concilie van Trente schreef voor dat de bisschop of zijn plaatsvervanger ten minste om de twee jaar alle parochies van zijn bisdom zou bezoeken, dit om zich daadwerkelijk op de hoogte te stellen van het reilen en zeilen in de parochies en om de opgang van het katholicisme te stimuleren. Van deze visitaties werd steeds een rapport

opgesteld (de *bisschoppelijke visitatieverslagen*), dat naderhand werd opgetekend in de *Acta episcopatus*. Telkens weerkerende thema's in deze verslagen zijn de staat van het kerkgebouw en de uitrusting voor de eredienst, het privaat leven en het apostolaat van de pastoor, en het gedrag van de gelovigen. Om van dit alles een goed beeld te krijgen ondervroeg de bisschop steevast meerdere personen.

De *Acta vicariatus* zijn het verslag van de activiteiten van het vicariaat, i.e. van het lichaam dat de bisschop bijstond in het bestuur van zijn bisdom. De vicarissen voerden de taken uit die de bisschop aan hen gedelegeerd had, wat vaak neerkwam op het afhandelen van minder belangrijke of administratieve aangelegenheden. Met betrekking tot de benoeming van parochiepriesters verstrekken de *Acta vicariatus* vaak meer gegevens dan de *Acta episcopatus*, zeker wanneer die benoeming werd voorafgegaan door een vergelijkend examen, een *concursum*.

Daar waar in de laatstgenoemden meestal enkel de formele benoeming werd genoteerd, vermelden de *Acta vicariatus* ook wanneer een examen werd uitgeschreven, op welke dag en uur het plaatsvond, welke personen zich hadden aangemeld en welke de uitslag was die zij hadden behaald. Tijdens de vacature van een bisschoppelijke stoel - en dat duurde soms wel een aantal jaren - namen de vicarissen het bestuur van het bisdom voorlopig in handen. Vandaar dat voor die periodes hun *Acta* van groter belang zijn.

7.2.3 Dekens en pastoors

De dekens waren verplicht jaarlijks, tussen Pasen en Pinksteren, alle parochies van hun dekenij te bezoeken, en over elk daarvan een geschreven verslag aan de bisschop door te sturen. Deze *dekanale visitatieverslagen* zijn eersterangsbronnen voor de studie van het kerkelijk - maar ook breder: van het algemeen maatschappelijk - leven in de parochies, omdat ze zeer concreet zijn en erg dicht bij de werkelijkheid staan.

De dekens dienden hun verslag op te maken op basis van een lange vragen- en opdrachtenlijst die hen door de bisschop ter beschikking was gesteld. Op de eerste plaats dienden zij zich te vergewissen van de staat van de materiële uitrusting voor de eredienst. De deken moest vaststellen of de vereiste rituele boeken voorhanden waren, of er relieken bewaard werden en of ze authentiek waren, of de kerk in goede staat was en of er geen onbehoorlijke schilderijen waren opgehangen, of de registers van de doopsels, huwelijken en sterfgevallen regelmatig bijgehouden werden ..., kortom, hij mocht niets uit het oog verliezen wat het kerkgebouw, de sacristie en de inboedel betrof. Daarnaast deed de bisschoppelijke instructie hem aan de pastoor een hele reeks vragen stellen over de parochianen: hij diende te onderzoeken of alle parochianen in de paastijd te biecht gingen en communiceerden, of er geen publieke gevallen waren van echtbreuk, ketterij, concubinaat, bloedschande, schending van de feestdagen, enz. De deken diende zich tevens op de hoogte te stellen van het persoonlijk leven van de pastoor en van de wijze

waarop hij zijn ambt uitoefende: leidde hij een voorbeeldig godsdienstig en zedelijk leven? Wat was het gevraagde honorarium bij huwelijken en begrafenissen? Leefde hij in goede verstandhouding met de parochianen? Hetzelfde gebeurde met de medewerkers van de pastoor: de deken deed navraag of ze de pastoor gehoorzaamden, of ze hun ambt op stipte wijze uitvoerden ... Ten slotte moest de deken in zijn verslag nog een reeks andere vragen van zeer diverse aard beantwoorden: of de processieweg niet te lang was, of de processies geen aanleiding gaven tot wangedrag, of er bedevaarten gehouden werden en of ze wel vrij waren van superstitie, enz. enz.

Uit het bovenstaande blijkt dat de controlerende taak van de deken erg veelzijdig was, en dat het opmaken van een dergelijk verslag geen kleinigheid was. Volledigheid werd echter slechts zelden benaderd. Het dekanaal verslag werd doorgestuurd naar de bisschop. Het werd door hem of door een medewerker aandachtig gelezen en van commentaar voorzien. Gewoonlijk werd het daarna aan de deken terugbezorgd om hem in kennis te stellen van de verbeteringen die hij moest betrachten; deze aanbevelingen vormden dan het uitgangspunt voor zijn volgend dekanaal verslag.

Ook van de pastoor werd verwacht dat hij zich ontpopte als een gedegen administrator. *Parochieregisters* zijn de registers waarin de parochiepastoor (of de koster) de doopsels, huwelijken en begrafenissen die in hun parochie plaatsgrepen, inschreven. Hun belang voor de sociale en vooral de demografische geschiedenis en de geschiedenis van epidemieën en hongersnoden, is evident. Ze bestonden reeds in de Middeleeuwen, maar het is echter pas in de Vroegmoderne Tijd - voornamelijk door de besluiten van het Concilie van Trente - dat ze systematisch zijn bijgehouden geworden.

Een andere kerkelijke bron die van belang is voor het demografisch onderzoek vormen de zgn. *communicantenlijsten*, de lijsten met aanduiding van het aantal communicanten in de parochie, opgenomen in de dekanale en bisschoppelijke visitatieverslagen. Soms lagen dergelijke aanduidingen ook vervat in de parochieregisters. Met "communicanten" werden al de inwoners bedoeld van wie verwacht werd dat ze jaarlijks de paasplicht zouden naleven (biecht en communie). Wanneer ook de totale bevolking bekend is, kan de vertegenwoordiging van de communicanten er makkelijk uit afgeleid worden, en krijgt men een eerste inzicht in de leeftijdsopbouw. Een probleem is echter het feit dat geen enkel kerkelijk voorschrift de preciese leeftijd vastlegde waarop men tot de jaarlijkse biecht en communie verplicht werd. Alleen werd als norm een leeftijd tussen de 10 en de 15 jaar voorgeschreven.

Ook de *liber status animarum* is in demografisch opzicht zeker het vermelden waard. Dergelijke "staat van zielen" is een lijst van alle inwoners van een parochie, per huisgezin of woonhuis geordend, met vermelding van een reeks inlichtingen van familiaal-demografische, kerkelijke en soms ook sociaal-economische aard. Familiaal-demografische gegevens zijn o.a. de onderlinge relaties tussen huisbewoners (man, vrouw, kinderen, bijwonende familieleden en andere inwonenden) en de leeftijd van ieder van hen. De

kerkelijke gegevens betreffen vooral het nakomen van de paasplicht en, daarbij aansluitend, eventueel de verdenking van ketterse gezindheid. M.b.t. de jongeren wordt meegedeeld of ze catechismusonderricht volgen, of ze gebiecht hebben, of ze gevormd zijn en vooral of ze al tot de communie toegelaten zijn en hun paasplicht vervullen. De sociaal-economische gegevens zijn beperkt tot inlichtingen i.v.m. het bewonen van een eigen huis of een huurhuis, het inwonen van knechten en/of meiden en, hoewel slechts zelden, het beroep van de kostwinner. Gegevens van geografische, toponymische en genealogische aard zijn zeer uitzonderlijk. Dit is wel een ideaalbeeld. Een *status* kan al deze gegevens bevatten, maar meestal is dit niet het geval; doorgaans zijn ze veel minder volledig. Het ligt voor de hand dat de *status* werd opgemaakt met de evidente bedoeling de zielezorg te bevorderen. Ze kunnen dan ook best beschouwd worden als een soort *zielenboekhouding*. Deze kerkelijke bron is één van de vele uitvloeisels van het Concilie van Trente (1545-1563). Toch zou het nog tot in de XVIIe eeuw duren alvorens het opstellen (uiteraard door de parochiepriester) van een *liber status animarum* gemeengoed werd.

Van de kerkelijke *tienden* was sinds de Vroege Middeleeuwen een derde bestemd voor de pastoor (de pastorale tienden); de overige twee derden waren voor de kerkfabriek en de armenzorg. Er werd een onderscheid gemaakt tussen de "grote" of "groeve" tienden (de "*decimae maiores*"), geheven op gewassen als tarwe, rogge, haver, gerst en vlas, en de "kleine" of "smalle" tienden (de "*decimae minores*"), geheven op mindere gewassen als erwten, bonen en andere groenten. De "krijtende" tienden of "vleestienden" was de naam van de tienden geheven op stal- en neerhofproducten. Het zou verkeerd zijn de tienden te beschouwen als een vaste taks van 10%. De hoeveelheid die moest worden afgestaan, was afhankelijk van de plaatselijke gewoonten. Het kon gaan van "volle tienden", wat inderdaad neerkwam op ca. 10%, tot "lichte tienden", die slechts ca. 3% beliepen. Het kerkelijk recht verbood de pastoors hun tienden zelf te innen. Het innen van taksen ging immers stevast gepaard met discussies, en om conflicten tussen pastoor en parochianen te vermijden, werden de tienden voor een aantal jaar verpacht aan een tiendpachter.

Het beheer van de goederen van de kerk was toevertrouwd aan een *kerkfabriek*, die bestond uit een aantal leken, meestal "kerkmeesters" of "gezworenen" genoemd. Hun aantal hing af van de plaatselijke gewoonten, en ze werden, door de dorpsheer of door de magistraat, bijna allemaal gekozen uit de notabelen van de plaatselijke gemeenschap. De kerkfabrieken hadden, vooral tijdens de troebele XVIe eeuw, veel macht verworven over het kerkgebeuren in de parochie, en ze stelden zich vaak onafhankelijk van de pastoor op. De Contrareformatie heeft met succes geprobeerd deze tendens te keren, terwijl in de XVIIIe eeuw ook de wereldlijke overheid zich met het functioneren van de kerkfabriek is gaan moeien. De autonomie van de kerkfabriek is daardoor sterk afgenomen. De kerkmeesters beheerden de goederen en zorgden voor het onderhoud van het kerkgebouw, zowel het dagelijks onderhoud als de herstellingen, verfraaiingen en verbouwingen. Ze gingen meestal ook rond met de offerschaal tijdens de hoogmis. Het kerkmeesterschap was

een onbezoldigde functie, maar toch zeer gegeerd omwille van het aanzien en de eerbewijzen die eraan verbonden waren. De kerkrekeningen opgesteld als gevolg van dit beheer, bleven meestal goed bewaard en zijn te vinden in het kerkarchief. Ze vertonen veelal een stereotiepe indeling, doordat de opsteller zich placht te baseren op de vorige rekeningen. De meeste posten komen jaarlijks terug, vertonen dus een continu karakter, wat een seriële verwerking toelaat. Omdat de rekening een document was ter verantwoording van het beheer, vindt men er niet alleen droge cijfers in, maar ook de redenen of omstandigheden die hebben geleid tot deze of gene uitgave. De inkomsten worden meestal verdeeld in de "ordinairen ontfanck" (vaste inkomsten, zoals renten, pachten en tienden) en de "extraordinairen ontfanck" (wisselende inkomsten, zoals betalingen voor plechtige missen, opbrengsten van collectes en van de offerblok ...). In de uitgaven voorzag men eveneens de gewone uitgaven (diensten, vergoedingen voor de koster, aankoop wijn ...) en de buitengewone uitgaven (verbouwingen, aankoop van ornamenten ...). De rekeningen van de kerkfabriek zijn dan ook een uitstekende bron voor de studie van de kerkbouw, van volksgebruiken, en veelal ook voor de economische aspecten van de kunstproductie.

7.2.4 Reguliere clerus

De archieven van kloosters, abdijen, priorijen ..., zijn niet alleen van belang voor de kerk-geschiedenis, maar ook voor de economische geschiedenis (omwille van hun grootgrondbezit) en de politieke geschiedenis (omwille van hun rol, bijvoorbeeld in het hertogdom Brabant, in de provinciale Staten). Vele van deze kerkelijke instellingen werden op het einde van de XVIIIe eeuw afgeschaft, en hun archivalia berusten in de Rijksarchieven. Abdijen en kloosters die tot op de dag van vandaag nog bestaan, beschikken veelal over een eigen archief. Bij onderzoek naar één of andere van deze kerkelijke instellingen, loont het ook de moeite een kijkje te nemen in het bisschoppelijk archief en in de archieven van de stad of gemeente op wiens grondgebied de desbetreffende kerkelijke instelling gelegen was. Abten van belangrijke abdijen werden in een aantal gevallen benoemd door de centrale overheid. Voor hun benoemingsdossiers, zie de bestanden van de centrale instellingen, voornamelijk dan de Raad van State en de Geheime Raad.

§.8 Bronnen inzake militaire geschiedenis

Er zijn bijzonder veel bronnen die ons informeren over de werking en de samenstelling van het leger (infanterie, ruitery, artillerie, genie, vloot, medische dienst, aalmoezeniersdienst, militaire justitie ...) en over de oorlogvoering. Om maar enkele reeksen te noemen: monsterrollen; schouwingslijsten; overzichten van beschikbare troepen; rekeningen i.v.m. soldij, bevoorrading, munitie, wapenuitrusting, logistieke ondersteuning en militaire vestingbouw; procesdossiers en vonnissen van het auditoraat-generaal en de surintendantie van de militaire justitie; bescheiden van de militaire hospitalen in Mechelen en Gent ...

Bronnen inzake de financiële aspecten betreffende leger en oorlogvoering vindt men niet alleen in de bestanden van de Raad van Financiën, Rekenkamers, en de Contadorie en Pagadorie (XVIe-XVIIe eeuw) en de Krijgskas (XVIIIe eeuw), maar ook in de Staten- en kasselrijarchieven. Staten en kasselrijen namen immers heel wat lasten inzake huisvesting en bevoorrading voor hun rekening. Rechtspraak over militairen was *ratione personae* voorbehouden aan de auditeur-generaal en de *superintendente de la justicia militar*, maar ook de stads- en kasselrijscopenbanken poogden zich op dit terrein te doen gelden. De coördinatie van alle militaire aspecten van het beleid gebeurde sinds het begin van de XVIIe eeuw door de Secretaris van State en Oorlog. Bescheiden inzake troepenmonsteringen, overleg op het vlak van de strategie, marsorders, benoemingen, begrotingen ... e.d.m. zal men dan ook vinden in het bestand Secretarie van State en Oorlog.

DEEL III

ARCHIEVEN EN BIBLIOTHEKEN

Hoofdstuk I

Inleidende begrippen

Als algemeen principe geldt dat handschriftelijke verhalende bronnen worden bewaard in bibliotheken, en handschriftelijke niet-verhalende bronnen worden bewaard in archieven. Dit neemt niet weg dat in de handschriftenverzamelingen van bibliotheken vaak ook niet-verhalende bronnen worden aangetroffen.

Het woord "archief" is een vlag die meerdere ladingen dekt. Het is de algemene term waarmee zowel *archiefbescheiden*, een *archiefbestand*, een *archiefdienst* als een *archiefbewaarplaats* worden aangeduid. Een "archiefvormer" is een zelfstandig handelend orgaan, persoon of groep personen, die archiefbescheiden opmaakt, ontvangt en (voor ze eventueel naar een archiefinstelling worden overgebracht) deze ook bewaart.

"Archiefbescheiden" zijn archivalia, archiefstukken. Ongeacht hun ouderdom, vorm en drager (perkament, papier, diskette) zijn ze, naar hun aard, bestemd om te berusten onder de instelling, persoon of groep personen die deze heeft ontvangen of heeft opgemaakt uit hoofde van zijn/haar activiteiten of vervulling van zijn/haar taken. Na verloop van tijd worden ze meestal overgedragen aan een archiefinstelling om er bewaard te worden.

De archiefbescheiden worden bij voorkeur bewaard volgens het "herkomstbeginsel", dat zegt dat elk archiefbescheid onderdeel dient te zijn van het archief van de archiefvormer die het heeft voortgebracht. Het "herkomstbeginsel" moet evenwel worden gecombineerd met het "bestemmingsbeginsel", dat stelt dat ieder archiefbescheid onderdeel behoort te zijn van het archief van de archiefvormer voor wie het archiefstuk in kwestie was bestemd. In concreto betekent dit dat, bijvoorbeeld, een resolutieboek van de Staten van Vlaanderen dient bewaard te worden in het archief van de Staten van Vlaanderen, maar dat een brief uitgaande van de Staten van Vlaanderen en gericht aan de Staten van Brabant, in het archief van de Staten van Brabant behoort te worden bewaard, en dit ondanks het feit dat die brief werd voortgebracht door de Staten van Vlaanderen.

Een "archiefbestand" is een organisch gegroeid geheel van archiefbescheiden, ontvangen of opgemaakt door een instelling, administratie, familie, persoon of groep personen, dat is overgedragen aan een archiefinstelling en er wordt bewaard. Een "archieffonds" daarentegen, is een in dezelfde archiefbewaarplaats berustende groep soortgelijke of verwante archiefbestanden. Bijvoorbeeld: het fonds van de notariële archieven, het fonds van de bedrijfsarchieven ..., in een bepaalde archiefinstelling. Een "archiefbestanddeel" is de algemene term voor alles wat als een eenheid in een archiefbestand kan voorkomen. Dat kan een "lias" zijn (een aantal bij elkaar horende bescheiden die met een touw aaneengeregen zijn), een "pak" (een omvangrijk aantal bescheiden, bijeengehouden door een daaromheen gevouwen blad papier), een "deel" (een

aantal in boekvorm genaaide of gebonden bladen of katernen, die in samenhang met elkaar zijn ontstaan), een "band" (hetzelfde als een "deel", maar dan bestaande uit bescheiden die afzonderlijk van elkaar zijn ontstaan) ... Het archiefbestanddeel, dat telkens wordt aangeduid met een afzonderlijk nummer in de archiefinventaris, is de eenheid van ordening en beschrijving van een archiefbestand. Een "verzameling" is een geheel van archiefbescheiden die kunstmatig zijn bijeengebracht.

Een "archieftoegang" is elk hulpmiddel (steekkaarten, archiefinventaris ...) tot ontsluiting van een archiefbestand. Een "archiefinventaris" is, in de enge zin, een systematisch ingedeeld geheel van beschrijvingen van de inhoud van een archiefbestand. In ruimere zin omvat de archiefinventaris bovendien nog een inleiding op het bestand, met daarin de beknopte geschiedenis van de archiefvormer, een overzicht van zijn bevoegdheden en organisatie, de geschiedenis van het archief, de verantwoording van de inventarisatie, aanwijzingen voor de gebruiker ... Een "nadere toegang" is een verzamelnaam voor alle hulpmiddelen waarmee een afzonderlijk archiefbestanddeel of een aantal gelijksoortige archiefbestanddelen wordt (worden) ontsloten. Bijvoorbeeld: een index op een schepenregister, een gedetailleerde inhoudsopgave van een pak, een "klapper" (d.i. een alfabetische trefwoorden- en/of naamindex) ... Een "catalogus" is een toegang waarin een bepaalde soort archiefbescheiden, zoals kaarten en tekeningen, worden beschreven; "catalogus" is ook de benaming van een lijst of een opsomming van voorwerpen die tot een verzameling behoren (bijvoorbeeld de handschriftenverzameling van een bibliotheek).

De meest voorkomende of best bewaarde archieven uit de Vroegmoderne Tijd, zijn de publiekrechtelijke archieven. Ze bevatten bescheiden die door een instelling zijn opgemaakt of ontvangen, en die in het archief van de instelling werden bewaard. Het waren op dat ogenblik "dynamische archiefbescheiden" (men zegt ook "levend archief"), d.w.z. archiefbescheiden die nog aangroeiden, en die de archiefvormer permanent nodig had voor de uitvoering van zijn opdrachten, zodat ze binnen handbereik dienden te worden bewaard. Maar eens zo'n instelling ophield te bestaan (bijvoorbeeld door de afschaffing van tal van Ancien Régime-instellingen op het einde van de XVIIIe eeuw), verloor het archief zijn utilitair karakter, groeide het niet meer aan, en werd het een "statisch archief" (ook "dood archief").

Hoofdstuk II

De belangrijkste archiefdepots in België

---

§.1 De Rijksarchieven van België

Het Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, kortweg het Rijksarchief genoemd (<http://www.arch.be>), is een wetenschappelijke instelling van de Belgische Federale Overheid, die deel uitmaakt van de Programmatorische Federale Overheidsdienst (POD) Wetenschapsbeleid. De instelling bestaat uit het Algemeen Rijksarchief te Brussel en uit de 19 Rijksarchieven verspreid over het gehele land.

Het Rijksarchief oefent toezicht uit op de goede bewaring van de archieven die door een overheid werden tot stand gebracht en beheerd. Het geeft in dit verband richtlijnen en aanbevelingen, verricht controlebezoeken, organiseert cursussen voor ambtenaren en treedt op als raadgever voor de bouw en de inrichting van archiefbewaarplaatsen en voor de organisatie van het archiefbeheer binnen een overheidsbestuur.

Het Rijksarchief verwerft en bewaart (na selectie) archieven van minstens 30 jaar oud van hoven en rechtbanken, openbare besturen en notarissen, alsook van de private sector en particulieren (bedrijven, politici, verenigingen en genootschappen, notarissen, grote families, enz. die een belangrijke rol hebben gespeeld in het maatschappelijk leven). Het ziet erop toe dat overheidsarchieven volgens de archivalische normen worden overgedragen.

Het beschikbaar stellen van deze archiefbescheiden aan het publiek, met bescherming van de privacy van bepaalde gegevens, behoort tot de hoofdopdrachten het Rijksarchief. Het stelt in zijn 19 studiezalen infrastructuur ter beschikking van een ruim en gevarieerd publiek. De rechtstreekse dienstverlening via het internet (de digitale leeszaal) is één van de prioriteiten voor de instellingen.

Eén van de hoofdtaken van het wetenschappelijk personeel bestaat in het toegankelijk maken van de immense hoeveelheid nauwelijks ontsloten archief die zich in de rijksarchieven bevindt. Dat gebeurt via de realisatie van een wetenschappelijk instrumentarium (weg- en zoekwijzers, archievenoverzichten en gidsen, inventarissen, institutionele studies) dat de onderzoeker moet toelaten de gewenste informatie vrij trefzeker en binnen redelijke tijd op te sporen.

Het Rijksarchief is een kenniscentrum inzake historische informatie en archiefbeheer. Het wetenschappelijk personeel van het Rijksarchief verricht permanent wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de archivaliek, de conservering en de institutionele geschiedenis van de archiefvormende instellingen, en dit ter ondersteuning van een verantwoorde vervulling van de bovengenoemde opdrachten op het stuk van verwerving, bewaring, ontsluiting en beschikbaarstelling.

Het Rijksarchief coördineert tenslotte het archiefbeleid op nationaal niveau en streeft naar een doeltreffende samenwerking in internationaal verband.

Het Belgisch Rijksarchiefwezen bestaat uit drie grote departementen. Het Departement I omvat de archiefbewaarplaatsen in Brussel (Algemeen Rijksarchief, Rijksarchief Vorst en Archief van het Koninklijk Paleis); het Departement II omvat de Rijksarchieven in het Vlaams Gewest (Antwerpen, Beveren, Brugge, Gent, Hasselt, Kortrijk, Leuven en Ronse); het Departement III omvat de Rijksarchieven in Wallonië en in de Duitstalige Gemeenschap (Aarlen, Bergen, Doornik, Eupen, Hoei, Luik, Louvain-la-Neuve, Namen en Saint-Hubert).

§.2 Het Algemeen Rijksarchief en het Rijksarchief in Vorst

2.1 Het Algemeen Rijksarchief (ARA)

In het Algemeen Rijksarchief (Ruisbroekstraat 2, 1000 Brussel) bevinden zich de archieven van de centrale instellingen van de Bourgondische, Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden tot 1795, van sommige centrale overheidsorganen uit de Franse periode (1795-1815) en uit de tijd van het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830). Vanaf de stichting van België (1830) tot nu worden er ook alle archieven bewaard van de centrale instellingen van de nationale/federale regering, met uitzondering van de ministeries van Defensie en van Buitenlandse Zaken. De archieven van het hertogdom Brabant, het Dijledepartement en de voormalige provincie Brabant (tot 1995), van het gewest Brussel en van de provincie Vlaams-Brabant, die tot in 2001 bewaard werden in de Ruisbroekstraat, zijn overgebracht naar het Rijksarchief in Vorst en naar de Rijksarchieven in Leuven en Louvain-la-Neuve. Naast de archieven van overheidsorganen worden in het ARA tevens particuliere archieven bewaard, onder meer vele, vaak omvangrijke, archieven van de belangrijkste families uit de (Zuidelijke) Nederlanden en België. Ten slotte worden er ook diverse collecties bewaard, voornamelijk kaarten en plannen, en prenten en handschriften van zeer diverse herkomst.

Sinds het begin van de XVIe eeuw is Brussel - inzonderheid vanaf 1531, toen Karel V er de Collaterale Raden oprichtte - een bestuurlijk-administratief centrum van eerste rang. Ook andere instellingen hadden er hun zetel - meestal in het paleis op de Coudenberg - wat maakt dat alle regeringsbescheiden gecentraliseerd bewaard konden worden. Door omstandigheden is het vaak gebeurd dat delen van de archieven vernietigd of verplaatst werden. Zo ging er veel materiaal verloren in 1695, toen Brussel door troepen van Lodewijk XIV gebombardeerd werd en het stadhuis afbrandde; het archief van de Staten van Brabant ging toen mee in de vlammen op. In 1731 werd het paleis geteisterd door een brand, waardoor onder andere het archief van de Raad van Financiën grotendeels werd vernietigd. In 1746 capituleerde Brussel voor de Franse troepen, en na een zeer oppervlakkige schifting werden toen belangrijke archivalia naar Rijsel overgebracht. Ten gevolge van de slag van Fleurus in 1794 beslisten de Oostenrijkers de meeste Brusselse archiefbestanden naar Wenen over te brengen. Na veel tribulaties belandden 468 kisten archiefmateriaal in de Oostenrijkse hoofdstad. Deze archiefstukken werden in 1809 en 1815 gedeeltelijk naar

Brussel teruggebracht; vooral in de periode 1857-1875 werd het gros ervan gerestitueerd, een verdienste van toenmalig Algemeen Rijksarchivaris L.P. Gachard.

Omdat de bescheiden er worden bewaard volgens het herkomstprincipe, is het, zoals in Boek I uitgebreid toegelicht, van belang goed op de hoogte te zijn van de structuur van de overheidsinstellingen in de Nederlanden. Voor verdere literatuur hieromtrent kan men terecht bij de reeds aangehaalde bibliografie van VAN HEESVELDE (P.). *Overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1477-1793). Een bibliografie*. Brussel, 1993 (Miscellanea archivistica 12). Hoger in deze syllabus werden een aantal belangrijke werken vermeld i.v.m. de vroegmoderne institutionele geschiedenis. Ze worden hier nogmaals opgesomd.

- Een degelijk overzicht van de centrale instellingen in de Habsburgse Nederlanden vindt men in AERTS (E.), BAELDE (M.) e.a., red. *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*. Brussel, 1994. De centrale instellingen in Brussel werkten in nauw overleg met de gewestelijke, regionale en lokale instellingen in Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, enz.

- Voor een grondige inleiding voor de instellingen in het graafschap Vlaanderen, zie PREVENIER (W.) en AUGUSTYN (B.), red. *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Brussel, 1997.

- Voor Brabant: VAN UYTVEN (R.), BRUNEEL (Cl.), COPPENS (H.) en AUGUSTYN (B.), red. *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Brussel, 2000.

- Voor Henegouwen en Doornik: MARIAGE (F.), red. *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournaisis sous l'Ancien Régime*. Brussel, 2009, 571 p. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, Studia 119).

- Voor het Prinsbisdom Luik: DUBOIS (S.), DEMOULIN (B.) en KUPPER (J.-L.), red. *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)*. Brussel, 2012, 1294 p. in 2 dln. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, Studia 133).

- Voor het graafschap Namen: DE MOREAU DE GERBEHAY (Cl.) en HENIN (C.). *Les pouvoirs politiques du comté de Namur. Répertoire des institutions publiques centrales, régionales et locales, de l'an mil à 1795*. Brussel, 2013, 759 p. in 2 dln. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia 140).

Hierna volgt een korte vermelding van een selectie archiefbestanden bewaard in het Algemeen Rijksarchief die van belang zijn voor de geschiedschrijving met betrekking tot het Ancien Régime. Terloops: handige hulpmiddelen om te ontdekken welke inventarissen beschikbaar zijn voor welke in het ARA bewaarde archiefbestanden, zijn NIJSSEN (R.) en HOUSIAU (J.). *Overzicht van de archieftoegangen in de leeszaal van het Algemeen Rijksarchief, toestand op 1 september 1999* (Brussel, 1999), en SOENEN (M.). *Guide des fonds et collections des Archives Générales du Royaume. Archives des institutions centrales des Pays-Bas sous l'Ancien Régime* (Brussel, 1994).

- *De Raad van State*

Instelling van groot politiek belang voor vooral de XVIe eeuw (cf. supra). Het bestand bevat enkel de bescheiden voor de XVIIe en XVIIIe eeuw. De XVIe eeuwse bestanden bevinden zich grotendeels in de *Papiers d'État et de l'Audience* (zie hieronder).

- *De Audiëntie (Papiers d'État et de l'Audience)*

Een heel belangrijk bestand, dat voornamelijk bescheiden uit de XVIe eeuw bevat, meestal afkomstig uit de Raad van State, dit omwille van het feit dat de audiëntier, als eerste Secretaris van State en dus belangrijkste secretaris van de centrale instellingen, verantwoordelijk was voor de briefwisseling van de landvoogd(es) en voor de correspondentie uitgaande van de Raad van State. Hij was ook belast met het bewaren van de bescheiden van de Raad van State, en vandaar dat de archivalia van beide instellingen één bestand zijn gaan uitmaken. Sinds ca. 1630 echter werden de documenten van de Raad van State in principe niet meer aan de audiëntier overhandigd; ze vormen het huidige bestand "Raad van State"

- *De Geheime Raad*

Dé centrale bestuursinstelling bij uitstek, vooral voor de XVIIe eeuw. Het bestand is opgesplitst in drie onderdelen: (1) Conseil Privé. Registres (XVIe-XVIIIe eeuw); (2) Conseil Privé Espagnol, met als annex de erg belangrijke bescheiden van Pieter Roose en Leo-Jan de Pape (XVIe-XVIIe eeuw); (3) Conseil Privé Autrichien (XVIIIe eeuw).

- *De Raad van Financiën*

Dit bestand bevat in hoofdzaak documenten uit de XVIIIe eeuw, daar in 1731 het grootste gedeelte van het archief in de vlammen opging.

- *De Secretarie van State en Oorlog*

Dit bestand is zowel van belang voor de politieke (binnen- en buitenlands) als voor de militaire geschiedenis in de XVIIe-XVIIIe eeuw. Het is opgesplitst in *Spaanse Tijd* en *Oostenrijkse Tijd*.

- *De Grote Raad van Mechelen*

De Grote Raad van Mechelen was de hoogste gerechtelijke instelling in de Nederlanden. Hoewel pas opgericht in 1504, kende hij directe voorlopers in de juridische commissie van de Bourgondische Hofraad en in het Parlement van Mechelen (1473-1477), vandaar dat sommige delen van het archief ouder zijn dan 1504.

- *De Raad van Beroerten*

De bescheiden van deze instelling maakten vroeger deel uit van de *Papieren van State en Audiëntie*, maar nu vormen ze een apart bestand van 400 nummers. Het hele bestand werd ondertussen gedigitaliseerd en kan enkel nog onder die vorm worden geraadpleegd.

- *De Rekenkamers*

Het bestand Rekenkamers in het Algemeen Rijksarchief is, zoals hoger reeds genoteerd, grotendeels het bestand zoals dat door de in 1795 afgeschafte Geünificeerde Rekenkamer werd nagelaten. Deze Geünificeerde Rekenkamer erfde bij haar oprichting in 1735 het archief van haar onmiddellijke rechtsvoorgangers, de Rekenkamer van Vlaanderen, de Rekenkamer van Brabant, de Rekenkamer van Gelre en de Anjouwse Rekenkamer. Opgelet: de Rekenkamer van Vlaanderen was tot kort na het midden van de XVIIe eeuw, tot op het ogenblik dat Lodewijk XIV de stad annexeerde bij Frankrijk, gevestigd in Rijsel. Een heel groot deel van de archivalia van de instelling is naderhand ook in Rijsel gebleven, en bevindt zich nu in de Rijselse *Archives Départementales du Nord* (ADN).

- *De Jointe voor Besturen en Subsidiezaken*

Deze instelling oefende het toezicht uit op het financieel beheer op gewestelijk en plaatselijk vlak. Het archief van deze jointe bevat bijzonder interessante bronnen voor de (financiële) geschiedenis van zo goed als elke stad of kasselrij in de Oostenrijkse Nederlanden.

- *Families en personen*

In het Algemeen Rijksarchief worden talrijke archieven bewaard van aanzienlijke families en personen die bijvoorbeeld in het politieke en militaire leven van het Ancien Régime een belangrijke rol hebben gespeeld. Consultatie van deze archivalia vanuit dit perspectief is dan ook erg interessant, maar ook vanuit de invalshoek van de sociale geschiedenis (familiale netwerken), economische geschiedenis (geslachten van kooplieden, uitbouw van handelsimperium ...), culturele geschiedenis (mecenaat), onderwijsgeschiedenis (opvoeding van de kinderen, *Grand Tour* ...), plaatselijke geschiedenis (beheer van de onroerende bezittingen ...), enz. De omvang en inhoud van deze archieven is evenwel uiteenlopend; sommige zijn zeer uitgebreid, andere eerder beperkt. Voor een overzicht van en een inleiding op de in het Algemeen Rijksarchief bewaarde archieven van personen en families, zie VAN NIEUWENHUYSEN (A.) en LAURENT (R.). *Guide des fonds et collections des Archives Générales du Royaume. Archives de familles et de particuliers*. Brussel, 1997.

- *Handschriftenverzameling*

In de uitgebreide *Handschriftenverzameling (Manuscripts Divers)* bevinden zich de meest uiteenlopende archivalia. Het napluizen van de desbetreffende archieftoegangen levert soms onvermoede vondsten op.

2.2 Het Rijksarchief in Vorst

Als gevolg van de splitsing van de voormalige provincie Brabant (Sint-Michielsakkoord, 1993), werden er drie nieuwe Rijksarchieven opgericht: het Rijksarchief in Anderlecht (nu in Vorst), het Rijksarchief voor Vlaams-Brabant te Leuven, en het

Rijksarchief voor Waals-Brabant te Louvain-la-Neuve. Het Rijksarchief in Vorst (open voor het publiek sinds september 2017) herbergt de archivalia van instellingen met regionale of lokale bevoegdheden, die tijdens het Ancien Régime en sinds het einde van de XVIIIe eeuw functioneerden op het grondgebied van het huidig Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Tot de belangrijkste bestanden die in Vorst worden bewaard, behoren deze van de Raad van Brabant, de Staten van Brabant, en een deel (overeenkomstig het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) van het Kerkelijk Archief van Brabant, van de Schepengriffies, en van het archief van de Brabantse notarissen. Deze laatste drie bestanden zijn inderdaad opgesplitst geworden op basis van de creatie van de drie nieuwe Rijksarchieven (Vorst, Leuven, Louvain-la-Neuve).

- *De Raad van Brabant*

Het archief van deze belangrijke gewestelijke raad is bijzonder uitgebreid, zowel voor bestuurlijke als voor gerechtelijke aangelegenheden.

- *De Staten van Brabant*

Het grootste gedeelte van dit bestand heeft betrekking op de XVIIIe eeuw, aangezien er door de brand van het stadhuis van Brussel in 1695 erg veel archivalia van de Staten vernield werden. Ook in de stadsarchieven van Leuven, Antwerpen, Brussel en 's-Hertogenbosch en in archieven van grote abdijen treft men bronnenmateriaal aan met betrekking tot de Brabantse Staten.

- *Kerkelijke archieven*

Als gevolg van de afschaffing van vele kerkelijke instellingen op het einde van de XVIIIe eeuw raakten hun archieven verspreid; grote delen ervan kwamen naderhand in de Rijksarchieven terecht. De kerkelijke archieven in de Rijksarchieven omvatten enerzijds bescheiden die onder Jozef II in staatsbezit gekomen zijn en bescheiden die door de Republikeinse regering in beslag werden genomen, en anderzijds kerkarchieven die als gevolg van de archiefwet van 1955 in bewaring werden gegeven. Het bestand *Kerkelijk Archief van Brabant* in het Rijksarchief in Vorst is een deel van de vroegere verzameling *Kerkelijk Archief van Brabant* bewaard in het Algemeen Rijksarchief, en omvat onder meer archieven van kapittels, abdijen en kloosters, commanderijen, begijnhoven, dekanaten, parochies, kerkfabrieken, broederschappen, fundaties en kerkelijke liefdadige instellingen die op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk waren of zijn gevestigd.

- *Schepengriffies*

Dit bestand, een deel van de voormalige verzameling *Brabantse Schepengriffies* bewaard op het Algemeen Rijksarchief, bevat archivalia afkomstig van de schepenbanken en andere lokale instellingen gevestigd op het grondgebied van het huidig Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

- *Notariaatsarchieven*

Ook de voormalige verzameling *Notariaat-Generaal van Brabant* in het Algemeen Rijksarchief werd geografisch opgesplitst. De notariaatsarchieven die in het Rijksarchief in Vorst worden bewaard, zijn bescheiden geproduceerd door notarissen werkzaam op het grondgebied van het huidige Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

§.3 De Rijksarchieven in het Vlaams Gewest

Het Departement II van het Belgisch Rijksarchiefwezen omvat de Rijksarchieven in het Vlaams Gewest. Het zijn deze van Antwerpen, Beveren, Brugge, Gent, Hasselt, Kortrijk en Leuven (het Rijksarchief Ronse werd afgeschaft per 1 september 2009; de bescheiden die er berustten werden overgebracht naar Gent, en dit is ook het geval met het gros van de inhoud van het Rijksarchief Beveren, dat in 2015 werd overgebracht naar Gent). Het is onmogelijk in dit kort bestek een gedetailleerde beschrijving te presenteren van de inhoud van deze zeven Vlaamse Rijksarchieveninstellingen. We beperken ons daarom tot een korte aanduiding van de archivalia bewaard te Gent, Brugge en Leuven.

3.1 Publiekrechtelijke instellingen

Onder deze noemer vallen zowel de gewestelijke, regionale als de lokale instellingen. In het Gentse Rijksarchief vindt men onder meer de archieven van de Raad van Vlaanderen (telt niet minder dan 35.000 nummers) en van de Staten van Vlaanderen, van de Soeverein-Baljuw van Vlaanderen, van de kasselrij Oudburg, van de Ambachten Assenede en Boekhoute, van tal van plaatselijke bestuursinstellingen, enz. (Nota bene: het archief van de kasselrij Land van Aalst werd overgebracht naar het stadsarchief van Aalst.) In het Brugse Rijksarchief zijn vooral het vermelden waard het archief van de kasselrij Brugse Vrije, van de stad en de kasselrij Veurne, van talrijke lokale schepenbanken, van polder- en wateringbesturen, enz. In Leuven moet op publiekrechtelijk vlak zeker melding worden gemaakt van de Schepengriffies.

3.2 Kerkelijke archieven

Onder de kerkelijke archieven in het Gentse Rijksarchief bevinden zich o.m. de archieven van het bisdom Gent (opgericht in 1559; de eerste bisschop werd benoemd in 1568), van de Sint-Baafsabdij, van kapittels, van abdijen en kloosters, en van kerken, begijnhoven, enz. Vooral het archief van de Sint-Baafsabdij is van groot belang, omdat het grondbezit van de abdij erg omvangrijk was en zich uitstreekte over het hele graafschap Vlaanderen. De abdij werd in 1536 omgevormd tot een seculiere gemeenschap (de monniken werden kanunniken van de collegiale Sint-Janskerk, die werd omgedoopt tot Sint-Baafskerk); de gebouwen van de voormalige abdij werden in 1540 grotendeels gesloopt om plaats te maken voor het Spanjaardenkasteel. Het vermelden waard is uiteraard ook het archief van de Sint-Pietersabdij (ongeveer 7.000 nrs.); ook deze abdij bezat een bijzonder uitgestrekt onroerend patrimonium.

In het kerkelijk archief van het Brugse Rijksarchief bevindt zich onder meer het archief van de bisdommen Brugge en Ieper, beide opgericht in de tweede helft van de XVIe eeuw, van kapittels, abdijen, kloosters en commanderijen, kerken, begijnhoven, broederschappen, enz. Vooral te vermelden zijn de archieven van de kapittelkerk en later kathedraal van Sint-Donatiaan (961-1779) en van de collegiale kerk van Onze-Lieve-Vrouw (1075-1797).

Het *Kerkelijk Archief van Brabant* in het Rijksarchief in Leuven is een deel van de vroegere verzameling *Kerkelijk Archief van Brabant* bewaard in het Algemeen Rijksarchief, en omvat de archieven van kapittels, abdijen en kloosters, commanderijen, begijnhoven, dekanaten, parochies, kerkfabrieken, broederschappen, fundaties en kerkelijke liefdadige instellingen met zetel op het grondgebied van de huidige provincie Vlaams-Brabant.

3.3 Andere bestanden

In elk Rijksarchief bevinden zich notariële archieven, archieven van particuliere personen, families en bedrijven, kaartenverzamelingen, enz. In het Leuvense Rijksarchief bevindt zich bovendien het archief van de Oude Universiteit Leuven (1425-1797).

Uitgebreide informatie over de inhoud van de Vlaamse Rijksarchieven vindt men via de site van het Algemeen Rijksarchief (<http://www.arch.be>).

§.4 De Rijksarchieven in Wallonië en de Duitstalige Gemeenschap

Vermelding pro memorie, zie de website van het Algemeen Rijksarchief.

§.5 Andere archiefbewaarplaatsen in België

Men kan deze archieven grosso modo onderverdelen in twee groepen: enerzijds instellingen die afhangen van de overheid - waarmee in hoofdzaak stads- en OCMW-archieven worden bedoeld - en anderzijds private archieven. Onder deze laatste noemer kunnen archieven worden begrepen van kerkelijke instellingen (bijvoorbeeld van het aartsbisdom Mechelen-Brussel, van het Grootseminarie te Brugge, van bisdommen, abdijen en kloosters, enz.), van belangrijke adellijke families, van onderwijsinstellingen zoals de Katholieke Universiteit van Leuven, enz. Een interessante internetsite rond Belgische archieven andere dan de Rijksarchieven, is o.a. <http://www.familiekunde-vlaanderen.be> (de site van de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde), met telkens allerlei nuttige verwijzingen en links.

5.1 Stads- en OCMW-archieven

Niet elke stad of gemeente in België beschikt over een eigen archiefinstelling, al werden recent in heel wat steden en gemeenten betekenisvolle inspanningen geleverd,

zowel op het vlak van infrastructuur als van personeel, om de realisatie van een eigen archiefdienst waar te maken. Bij wijze van voorbeeld wordt hieronder kort de inhoud voorgesteld van enkele belangrijke lokale archieven. Het oud archief van kleinere steden en gemeenten, die geen eigen archiefdienst hadden of hebben, is in de regel ondergebracht in het dichtst bijzijnde Rijksarchief.

5.1.1 Het stadsarchief Antwerpen (SAA)

Het Antwerpse stadsarchief is wellicht de rijkste lokale archiefbewaarplaats van het land. Gezien de internationale rol van de stad en haar bijzondere uitstraling in het hertogdom Brabant, zijn de in dit stadsarchief bewaarde bescheiden niet alleen van belang voor de plaatselijke en regionale geschiedenis, maar evenzeer voor de algemene (Zuid-)Nederlandse en Europese geschiedenis. Hoewel de brand van 4 november 1576 (een gevolg van de Spaanse Furie) wat schade aanrichtte, bleven de meeste bestanden toch vrij volledig bewaard. Het Antwerpse stadsarchief beschikt over een uitstekende website (zie <http://www.felixarchief.be>). Men vindt er ruime informatie over de structuur en de werking van het archief, en men kan er ook een belangrijk aantal inventarissen in digitale vorm raadplegen.

Het archief van het SAA bestaat uit vijf grote afdelingen: (1) het Ancien Régime-archief van de stad Antwerpen (periode tot ca. 1794); (2) het modern archief van de stad Antwerpen (periode na 1794); (3) de archieven van particuliere personen, families, bedrijven of verenigingen; (4) de verzamelingen en documentaire bestanden; (5) de archieven van niet-Antwerpse instellingen en overheden.

De eerste afdeling is verder onderverdeeld in enerzijds bescheiden van algemeen-bestuurlijke aard (Privilegiekamer, Rekenkamer, Schepenregisters, Tresorij, Charters), en anderzijds bescheiden van gerechtelijke aard (Insolvente Boedelskamer, Processen, Vierschaar, Weeskamer). Het oudste bestand, en eigenlijk ook het hart van het oude stadsarchief, is de *Privilegiekamer*, dat de bescheiden omvat van de Antwerpse stadsmagistraat als bestuurlijke entiteit, en van de Brede Raad, het orgaan waarin naast de leden van de magistraat en de oud-schepenen, ook vertegenwoordigers van de poorterij en de wijkmeesters zetelden, alsmede afgevaardigden van de ambachten. De *Rekenkamer* was de stedelijke instelling die verantwoordelijk was voor de inkomsten en uitgaven van de stad. De kern van dit archief wordt gevormd door de jaarlijkse rekeningen van de verschillende stadskassen. De *Schepenregisters* (1.357 banden!) vormen het archief van de schepenen voortvloeiend uit de "willige rechtspraak" (registratie door de schepenbank van allerlei contracten, zoals eigendomsoverdrachten). De *Tresorij* is het archief dat betrekking heeft op de inkomsten afkomstig uit accijnzen, verpachtingen en tollens, en de *Charters* vormen de serie privileges die door de hogere overheid aan de stad werden toegekend. De *Insolvente Boedelskamer* is het bestand dat in hoofdzaak wordt gevormd door de archieven van de insolvent verklaarde Antwerpse bedrijven, waarvan het archief in beslag werd genomen door de amman. Er zitten ook archieven in van bedrijven die niet failliet zijn gegaan; ze werden in dit bestand ondergebracht omdat men de Insolvente Boedelskamer meer en meer is gaan beschouwen als het bedrijfseconomisch fonds van het Antwerps

stadsarchief. In de bestanden *Processen* en *Vierschaar* zitten de bescheiden van de verschillende stedelijke rechtbanken. Het bestand *Weeskamer* bevat de bescheiden die zijn tot stand gekomen in functie van het beheer van nalatenschappen aan wezen. Elke wees (dit is een persoon jonger dan 25 jaar, waarvan één of twee ouders waren overleden, maar ook zwakzinnigen) kreeg door de Weeskamer vier momboren of voogden aangesteld, die een staat van goederen opstelden en deze goederen beheerden tot de meerderjarigheid van de wees.

5.1.2 Het archief van het Antwerpse OCMW

In het Antwerpse OCMW-archief worden de archivalia bewaard van instellingen die tijdens het Ancien Régime ressorteerden onder de bevoegdheid van de Antwerpse aalmoezeniers, en die te maken hadden met alles wat liefdadigheid en armenzorg betrof. Het oud archief beslaat er ongeveer 140 meter en loopt vanaf 1226. De grote afdelingen van dit archief zijn de bescheiden van het Sint-Elisabethgasthuis, van de tafels van de Heilige Geest van de verschillende Antwerpse parochies, van de Kamer der Huisarmen, van de verschillende godshuizen, en van de Berg van Barmhartigheid. Ook bepaalde particuliere archieven hebben een onderkomen gevonden in het OCMW-archief, onder meer familiearchieven en een aantal bedrijfsarchieven.

5.1.3 Het stadsarchief Gent (SAG)

Ook het Gentse stadsarchief behoort tot de meest vooraanstaande lokale archiefbewaarplaatsen van het land. Vooral de bescheiden uit de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd zijn, zowel wegens hun omvang als wegens hun diversiteit een bijna onuitputtelijke goudmijn, die in de historische steden van de oude Lage Landen nauwelijks een gelijke kent. De redenen daarvoor zijn velerlei. Allereerst zijn er natuurlijk de omvang en de betekenis van de stad zelf in de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd, maar ook het feit dat een aantal gewestelijke en regionale instellingen er hun zetel hadden, maakte van Gent een belangrijke centrumstad. Bovendien werd het archief tijdens de talrijke oorlogen waarvan Gent in de loop der eeuwen het toneel is geweest, nooit ernstig geteisterd, en werd het evenmin ooit door een brand getroffen, zodat het tot vandaag vrij intact is gebleven. De grote bronnenreeksen zijn deze die men in alle grote vroegmoderne steden van de Nederlanden aantreft: resolutieboeken van de stadsmagistraat, poorterslijsten, voorgeboden (lokale verordeningen), stadsrekeningen, processen, wettelijke passeringen, wezerijregisters, staten van goed, kadastrale bronnen, ambachtsarchieven, familiearchieven, enz. Inleidende inventaris: DECAVELE (J.) en VANNIEUWENHUYSE (J.). *Archiefgids. Deel I: Oud Archief*. Gent, 1983. Ondertussen wordt de digitalisering ook in het Gentse stadsarchief volop doorgevoerd. Men consultere de website <http://www.gent.be/zwartedoos>. Het stadsarchief en het OCMW-archief werden in 2017 omgevormd tot één dienst ("Archief Gent") maar ze blijven voorlopig nog apart functioneren.

5.1.4 Het stadsarchief Brugge (SAB)

Het Brugse stadsarchief (<http://www.brugge.be/archief/index.htm>) biedt eveneens oneindig veel mogelijkheden tot onderzoek. Ook daar vindt men de gebruikelijke lokale bronnenreeksen (cf. supra). Archiefteogang: VANDEWALLE (A.). *Beknopte inventaris van het Stadsarchief van Brugge, I: Oud Archief*. Brugge, 1979. Een opmerkelijke archiefreeks in dit Brugse stadsarchief is het "Spaans archief", of beter het archief van het Consulaat van de Castiliaanse kooplieden te Brugge. Dit was een gemeenschap van Castiliaanse kooplieden, een "natie", die te Brugge heeft bestaan van 1428 tot 1705. Het bestand weerspiegelt voor een belangrijk deel de werking van dit consulaat. Het bevat bescheiden in verband met handelsgeschillen en wezenvoogdij, correspondentieregisters, familiedossiers, verslagen van de zittingen van het bestuur van de natie, en dies meer. Het is een uniek bestand, van groot belang voor het handelsverleden van Brugge, Vlaanderen en West-Europa.

5.2 Private archieven

De term "privaat" moet ruim geïnterpreteerd worden. Vooral adellijke familiearchieven zoals het Arenbergarchief (<http://www.arenbergfoundation.eu/nl/foundation/archives/index.html>) en archieven van religieuze instellingen, zoals het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen (<http://aartsbisschoppelijkarchiefmechelen.be/index.php/>) vallen onder deze noemer. Voor de vaak zeer rijke kloosterarchieven kan verwezen worden naar de door het Algemeen Rijksarchief gepubliceerde reeks "Bibliografische inleiding tot de Belgische kloostergeschiedenis voor 1796 - Introduction bibliographique à l'histoire des couvents antérieure à 1796", waarin naast bibliografische gegevens, ook tal van inleidingen op en besprekingen van de inhoud van Zuid-Nederlandse/Belgische kloosterarchieven te vinden zijn.

§.6 Databanken met bronnenmateriaal

Het aantal databanken en websites van wetenschappelijke instellingen waar uitgegeven en onuitgegeven bronnenmateriaal kan worden geconsulteerd, neemt dagelijks toe. Een vrij omvangrijk overzicht van wat op het net zoal te vinden is, wordt aangereikt via het Digitaal Platform Historische Praktijk van de UGent (<http://www.heuristiek.ugent.be/?q=vmt/bronnen>). Hieronder staan enkele databanken genoteerd gericht op vroegmoderne, vnl. gedrukte bronnen.

Early Dutch Books Online (gratis, <http://www.earlydutchbooksonline.nl>)

Early Dutch Books Online geeft full-text toegang tot meer dan twee miljoen bladzijden in 10.000 boeken uit het Nederlandse taalgebied uit de periode 1781-1800. Het project is het resultaat van een samenwerkingsverband van de Nederlandse Koninklijke Bibliotheek en o.m. de universiteitsbibliotheken van Amsterdam en Leiden. Boeken uit de Bijzondere

Collecties van deze bibliotheken zijn gedigitaliseerd en op woordniveau doorzoekbaar gemaakt. Alle gegevens van Early Dutch Books Online werden ondertussen geïntegreerd in de databank Delpher (<https://www.delpher.nl>), die meer dan 60 miljoen pagina's Nederlandse (of Nederlandstalige) kranten, boeken en tijdschriften telt die helemaal vrij kunnen worden doorzocht.

Early English Books online (betalend, maar gratis raadpleegbaar binnen het UGent-domein) *Early English Books Online* (EEBO) is een collectie digitale reproducties van ongeveer elk Engelstalig drukwerk dat tussen 1473 en 1700 waar ook ter wereld gepubliceerd werd. De databank EEBO omvat ca. 20 miljoen digitale beelden, en is daarmee een onmisbaar instrument voor eenieder die werkt op de geschiedenis en cultuur van de Engelstalige wereld vóór 1700.

ECCO (betalend, maar gratis raadpleegbaar binnen het UGent-domein) *Eighteenth Century Collections Online* (ECCO) is de tegenhanger van EEBO voor de 18e eeuw. Deze databank omvat meer dan 150.000 Engelstalige werken die tussen 1701-1800 werden gepubliceerd, in totaal betreft het ca 33 miljoen digitale beelden. Onmisbaar instrument voor allerlei domeinen van de menswetenschappen.

Gallica (gratis, <http://gallica.bnf.fr/>)

Deze databank is vergelijkbaar met de EEBO, ECCO en Delpher, maar dan voor het Franstalige drukwerk, en niet gelimiteerd in de tijd (gaande van de XVe tot het begin van de XXe eeuw). Ze omvat op dit ogenblik ongeveer 5 miljoen gedigitaliseerde drukwerken, kaarten en afbeeldingen.

Biblioteca

Hispánica

Digital

(<http://www.bne.es/es/Catalogos/BibliotecaDigitalHispanica/Inicio/>).

De evens vrij toegankelijke tegenhanger van Gallica voor Spaanstalige drukwerken en manuscripten. De BHD telt in 2018 ca. 200.000 gedigitaliseerde documenten.

Hoofdstuk III

De archieven in het buitenland

Voor de geschiedenis van de Nederlanden in de Vroegmoderne Tijd zijn, naast de Belgische, voornamelijk de archieven van Nederland, Spanje, Frankrijk en Oostenrijk veruit de voornaamste. Ook de archieven bewaard in Engeland en het Vaticaan zijn van belang.

§.1 Nederland

1.1 Het Nationaal Archief in Den Haag (<http://www.nationaalarchief.nl>)

Dit archief is onder meer bijzonder interessant voor de geschiedenis van de XVIe eeuwse Nederlanden, want het bevat vele bescheiden van de centrale en provinciale instellingen uit die periode. Ook de archieven van de provinciale staten van Holland en het domaniaal archief van de prinsen van Oranje worden er bewaard. Verder is het voor de Zuidelijke Nederlanden van belang voor de 1e helft van de XVIIIe eeuw, vnl. van 1706 tot 1748 (vanaf het Engels-Nederlands condominium tot de Vrede van Aken).

Van grote betekenis zijn ook de koloniale archieven die in Den Haag worden bewaard, zie bv. deze van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (1602-1796) en de archieven van de Eerste (1621-1674) en de Tweede (1674-1795) West-Indische Compagnie.

1.2 De Rijksarchieven in de provincie

In iedere provinciehoofdstad van Nederland bevindt zich een Rijksarchief, waar de archivalia worden bewaard van hertogen, graven, bisschoppen, kapittels, kloosters ..., uit de desbetreffende provincie. Men vindt er tevens de bescheiden van provinciale staten, stadhouders, prefecten, gouverneurs en commissarissen, van rechtbanken, notarissen, ambtenaren, bedrijven, dorpen, kerken enz. Voorbeeld: het Zeeuws Archief te Middelburg. Dit archief bevat vele bescheiden die van belang zijn voor de geschiedenis van de XVIe eeuwse Nederlanden (Staten van Zeeland, domeinen enz.). Voor verdere oriëntatie, zie bv. de onderstaande websites.

Rijksarchief in Brabant: <http://www.bhic.nl>

Rijksarchief in Limburg: <http://www.rhcl.nl>

Zeeuws Archief: <http://www.zeeuwsarchief.nl> (ook erg belangrijk voor de Zuidelijke Nederlanden!)

§.2 Frankrijk

Algemene oriëntatie: <http://www.archivesdefrance.culture.gouv.fr>.

2.1 Archives Nationales (<http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr>)

De *Archives Nationales* van Parijs werd in 1790 als centraal archiefdepot van Frankrijk opgericht met de bedoeling alle documenten te verzamelen die door de centrale instellingen en administratie van het Ancien Régime waren voortgebracht. Deze instelling ontvangt ook alle bescheiden die door de centrale administratie van het huidige Frankrijk worden geproduceerd. Op dit ogenblik beslaat de inhoud van *les Archives Nationales* circa 600 km. archiefmateriaal.

Deze immense verzameling archivalia is onderverdeeld in verschillende afdelingen, met o.m. de "Section ancienne", die bestaat uit bescheiden van vóór de Revolutie. Ze bevat o.m. de archieven van de centrale instellingen van het Ancien Régime, van de grote militaire ordes, van bepaalde kerkelijke instanties, van de universiteit van Parijs, ...

De gebouwen in het centrum van Parijs zijn reeds geruime tijd ontoereikend. Om dit te verhelpen zijn er op andere locaties nieuwe vestingen opgericht. Zo functioneert in Fontainebleau sinds 1986 het *Centre des archives contemporaines*, dat de meest recente stortingen van ministeries en andere nationale diensten ontvangt. In 1987 werd te Aix-en-Provence het *Centre des archives d'outre-mer* in gebruik genomen. Het bevat bescheiden uit of in verband met de Franse kolonies, en is voor de Vroegmoderne Tijd complementair aan een deel van de inhoud van de *Archives Nationales* in Parijs.

2.2 Archives Départementales

In 1792 werden de zgn. *Archives Départementales* gecreëerd (één in elk departement), die, naar analogie met de *Archives Nationales*, op departementeel niveau de archieven moesten verzamelen van de afgeschafte instellingen en die ook de bescheiden geproduceerd door de nieuw opgerichte structuren moesten ontvangen. Er zijn 101 in totaal.

Voor de geschiedenis van de Nederlanden zijn de *Archives Départementales du Nord* in Rijsel van het allergrootste belang, aangezien Rijsel tot 1668 deel uitmaakte van de Nederlanden. Erg rijk is het bestand van de Rekenkamer, die niet alleen de rekeningen van het graafschap Vlaanderen bewaarde, maar ook deze van de centrale administratie in Brussel. Website: <https://archivesdepartementales.lenord.fr>.

2.3 Andere

Uiteraard kent men in Frankrijk ook tal van stads- en gemeentearchieven, waarvan er vele ook van groot belang zijn voor de geschiedenis van de Nederlanden (o.m. van steden in het huidige Frankrijk die eertijds behoorden tot de graafschappen Vlaanderen en Artesië). Ook de archieven van bepaalde ministeries zijn erg interessant. Zo heeft bijvoorbeeld het Ministerie van Buitenlandse Zaken een eigen archiefdienst, die in 2008 werd ondergebracht in een nieuwe "pôle diplomatie" in de Parijse voorstad La Courneuve, zie <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/archives-diplomatiques/>. Te vermelden is evenzeer het archief van het Franse Ministerie van Defensie (<http://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr>), dat gezien de opeenvolgende oorlogen tussen Frankrijk en Habsburg immens veel archivalia bevat die relevant zijn voor de geschiedenis van de Lage Landen.

§.3 Spanje

In Spanje bevinden zich veel archiefinstellingen die voor de geschiedenis van de Nederlanden van groot belang zijn. De drie voornaamste zijn het Archivo Histórico Nacional (Madrid), het Archivo General de Simancas (Simancas), en het Archivo General de Indias (Sevilla). Via het platform PARES ("Portal de Archivos Españoles") kunnen heel wat inventarissen en in toenemende mate ook archivalia digitaal worden geraadpleegd. Algemene website: <http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/en/areas-cultura/archivos/portada.html>

3.1 Het Archivo Histórico Nacional (AHN)

Dit is een vrij recent archief (opgericht in 1866), met een zeer heterogene inhoud. Het bevat slechts een klein gedeelte van de archieven die door de centrale Spaanse instellingen voortgebracht zijn. Voor de geschiedenis van de Nederlanden is voornamelijk de *Sección de Estado* van belang; hierin bevinden zich o.m. bescheiden van de Spaanse Raad van State (XVII-XVIIIe eeuw) en een deel van de archieven van de Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië te Madrid.

3.2 Het Archivo General de Indias (AGI)

Dit archief werd opgericht in 1785, met de bedoeling alle documenten m.b.t. de Spaanse koloniën, die verspreid waren over Cádiz, Sevilla en Simancas, te centraliseren. De bescheiden zijn er geklasseerd per land of per instelling.

N.a.v. de *V Centenario del Descubrimiento de América* werd besloten een deel van de 43.000 liassen (die samen naar schatting ca. 80 miljoen bladzijden omvatten) die het AGI herbergt, te digitaliseren. Het project startte in 1986 en liep tot eind 1992. In die zes jaar werden ongeveer 2.800 liassen en de hele kaartenverzameling (7.000 stuks) van het Archivo General de Indias gedigitaliseerd. Hetzelfde gebeurde met de 700 liassen uit het Archivo Histórico Nacional en de 525 liassen uit het Archivo General de Simancas m.b.t. de geschiedenis van Spaans-Amerika. De motivering voor deze pioniersonderneming was tweevoudig: enerzijds wou men een verdere beschadiging (door het veelvuldig gebruik) van de documenten tegengaan, en anderzijds wou men de toegankelijkheid van de bestanden en het onderzoekscomfort verhogen. Het AGI was daarmee een voorloper inzake de digitalisering van archiefbestanden. Het project werd ook na 1992 verder gezet. Anno 2018 is naar schatting meer dan 12% van de totale inhoud van het AGI digitaal consulteerbaar.

3.3 Het Archivo General de Simancas

Dit is één van de voornaamste Europese archieven, gelegen in een dorp nabij Valladolid in Castilië. Het bevat bijzonder veel documenten aangaande de XVIe en XVIIe eeuwse Nederlanden. Het werd opgericht door Karel V, die in 1540 besloot in het versterkte kasteel van Simancas alle staatspapieren te concentreren, ten einde voor de centrale administratie van zijn rijk een algemeen archiefdepot te creëren. Het kasteel van Simancas was daartoe erg geschikt, omdat Simancas zich in de onmiddellijke nabijheid van Valladolid bevindt, één van de toenmalige hofresidenties.

De ongeveer 75.000 liassen zijn onderverdeeld in 28 bestanden; zowat de helft van aanwezige documenten zijn van financiële aard. Voor de geschiedenis van de Nederlanden zijn inzonderheid de bestanden *Secretaría de Estado* en de *Secretarías Provinciales* (met het gros van het archief van de Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië) van groot belang. Het valt dan ook niet te verwonderen dat de eerste vorser die toegang kreeg tot het archief, een Belg was, nl. L.P. Gachard in 1843; de officiële opening zou pas volgen in 1844. Een belangrijke inventaris voor de documenten m.b.t. de Nederlanden is VAN DURME (M.). *Les Archives générales de Simancas et l'histoire de la Belgique (IX-XIXe siècles)*. Brussel, 1964-1990, 4 dln.

Het Spaanse archiefwezen is zoals opgemerkt een voorloper inzake het aanbieden van archivalia via internet. Het portaal PARES is de digitale poort naar miljoenen pagina's gedigitaliseerde bronnen: <<http://pares.mcu.es>>.

§.4 Oostenrijk

Website: <http://www.oesta.gv.at>.

Naast Brussel, Simancas en Rijssel is het Oostenrijkse Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wenen) de belangrijkste archiefbewaarpplaats voor de geschiedenis van de Nederlanden, vooral dan wat de XVIe en de XVIIIe eeuw betreft.

De eerste concentratie van documenten vond plaats in het midden van de XVIIIe eeuw (1749), dit op bevel van keizerin Maria Theresia, die hierdoor haar administratie wou voorzien van een centraal archiefdepot. Tot vandaag de dag wordt het regelmatig aangevuld met bescheiden afkomstig uit de Oostenrijkse bestuursinstellingen.

Gezien het verleden van Oostenrijk is het ook voor wat de Oostenrijkse erfgebieden en erflanden betreft een archiefbewaarpplaats van eerste orde, mede omdat bepaalde reeksen van de Brusselse archieven op het einde van de XVIIIe en in het begin van de XIXe eeuw naar Wenen zijn overgebracht; grote delen hiervan zijn in de loop van de XIXe eeuw opnieuw in Brussel terechtgekomen. Voor de XVIe eeuw is het van belang te weten dat in Wenen heel wat correspondentie van Karel V, Maria van Hongarije enz. bewaard wordt.

Eén en ander bevindt zich in het bestand *Belgien, Repertorium P* en *Repertorium DD*. Algemene inventaris: BITTNER (L.). *Gesamtinventar des Wiener Haus-, hof- und Staatsarchivs*. Wenen, 1938. Belangrijke inventaris voor de documenten m.b.t. de Nederlanden: LAENEN (J.). *Les Archives de l'État à Vienne au point de vue de l'histoire de Belgique*. Brussel, 1924. Globaal overzicht van de Weense archieven en bibliotheken m.b.t. de geschiedenis van de Nederlanden: RUWET (J.). *Les archives et bibliothèques de Vienne et l'histoire de Belgique*. Brussel, 1956.

§.5 Italië

Net zoals bv. in België is het openbaar archiefwezen in Italië gestructureerd op verschillende niveau's: nationaal is er één Algemeen Staatsarchief, en daarnaast is er in elke provincie een provinciaal Staatsarchief. Afhankelijk van de omvang van de stad of gemeente in kwestie zijn er ook gemeentearchieven. Website: <http://www.acs.beniculturali.it>.

5.1. Het Archivio Centrale dello Stato

Deze instelling bevat de bescheiden van de centrale staatsorganen van ná de Italiaanse éénwording van 1861, alsmede archivalia van belangrijke personages en van de fascistische partij. Voor het Ancien Régime zal dit archief bijgevolg weinig interessants te

bieden hebben. Bovendien hebben enkele belangrijke overheidsorganen een eigen archief. Dit is o.m. het geval voor de Ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie.

5.2 Archivio Segreto Vaticano

Website: <http://www.archiviosegretovaticano.va>

Het *Archivum Secretum Vaticanum* is het uiterst rijke archief van de grootste en meest invloedrijke instelling van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd, en is zowel op kerkelijk als op wereldlijk vlak van kapitaal belang. De eerste grote concentratie van documenten vond plaats in 1565, op bevel van paus Pius IV, die daarmee één van de besluiten van het Concilie van Trente uitvoerde. Het was de bedoeling op basis van de verzamelde gegevens een kerkgeschiedenis in katholieke zin op te stellen, dit als tegenhanger van de protestantse *Ecclesiastica Historia*, uitgegeven o.l.v. Flacius ILLYRICUS (1520-1575). Paulus V voerde in 1611 een eerste reorganisatie door, waarmee de basis werd gelegd voor het archiefdepot zoals dat zich later ontwikkelde.

Pas in 1881 werd het archief door paus Leo XIII officieel opengesteld voor historisch onderzoek; aansluitend richtten verscheidene Europese landen in Rome een wetenschappelijk instituut op, dat het navorsingswerk op basis van de bescheiden van dit Vaticaanse archief moest bevorderen. Voor België was dat de tot op vandaag functionerende Academia Belgica - Institut Historique Belge de Rome, gesticht in 1902 door de Leuvense hoogleraar A. Cauchie. In principe is het archief voor alle onderzoekers van alle landen en godsdiensten toegankelijk, mits er een wetenschappelijk doel is en men een aanbeveling van een wetenschappelijke instelling kan voorleggen. De openbaarheid van de bescheiden loopt momenteel tot de jaren 1920.

Het Vaticaanse archief bevat erg veel rijke bestanden, vnl. afkomstig van de sinds het einde van de XVIIe eeuw goed georganiseerde kerkelijke centrale structuren. Bijzonder belangrijk zijn bijvoorbeeld de *Registers van het Vaticaan* (kopieën van ingekomen en verzonden brieven, van het einde van de XIIe tot het einde van de XVIe eeuw, met in totaal 2.048 registers), en de *Nuntiaturen*. Dit laatste bestand is een onderdeel van de archieven van het Staatssecretariaat, wat van zeer grote betekenis is voor de politieke geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd. In dit bestand *Nunziature e Legazioni* bevindt zich de correspondentie tussen de H. Stoel en zijn vertegenwoordigers in het buitenland (de *nuntii*). Het is onderverdeeld in evenveel secties als er nuntiaturen zijn; voor de geschiedenis van (o.m.) de Nederlandse gewesten is uiteraard vooral de Brusselse nuntiatuur erg interessant.

De relevantie van de Vaticaanse archiefbestanden voor de Nederlanden wordt uiteengezet in HALKIN (L.E.) en VAN DERVEEGHDE (D.). *Les sources de l'histoire de la Belgique aux archives et à la bibliothèque vaticanes*. Brussel-Rome, 1951.

Hoofdstuk IV

De bibliotheken

---

§.1 Belang

Naast de archiefdepots, zijn ook de grote bibliotheken oorden waar het voor mediëvisten en vroegmodernisten goed vertoeven is. Er worden namelijk vaak interessante collecties *handschriften*, bewaard, die al dan niet zijn ondergebracht in een aparte afdeling (een Handschriftenkabinet of een Handschriftenleeszaal). Daarnaast vindt men er ook heel wat *oude drukken*: wiegedrukken of incunabelen (benaming voor het tot ca. 1500 in boekvorm uitgevoerde drukwerk), postincunabelen (boekwerken gedrukt tussen 1501 en 1540) en andere oude, waardevolle werken. Onder het woord "drukken" verstaat men zowel boeken als pamfletten, aflatbrieven, enz. Dit materiaal wordt door historici wel eens verwaarloosd, wat deels te wijten is aan een gebrek aan goede catalogi. De kwaliteit en volledigheid ervan loopt sterk uiteen; als algemene regel kan men stellen dat hoe ouder de bescheiden en drukwerken zijn, hoe beter de inventarisatie ervan is verzorgd. De wereldwijde inspanningen inzake digitalisering zorgen evenwel in hoog tempo voor de online beschikbaarheid van meer en meer ouder drukwerk.

Voor de manuscripten in de stadsbibliotheken van Brugge, Kortrijk, Mechelen, Doornik, Namen en Antwerpen, is de basiscatalogus de *Catalogue Général des manuscrits des bibliothèques de Belgique*. Gembloers, 1934-1950, 6 dln. (met tal van aanvullingen). Voor de oude drukken, zie onder meer POLAIN (M.L.). *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*. Brussel, 1932, 4 dln.; NIJHOFF (W.) en KRONENBERG (M.E.). *Nederlandse bibliografie van 1500 tot 1540*. Den Haag, 1919-1934. Verscheidene aanvullingen. Katholieke drukwerken: *Bibliotheca catholica impressa 1500-1527*. Den Haag, 1954. Alle oude drukken uitgegeven tussen 1541 en 1600 in bezit van de voornaamste Belgische bibliotheken staan opgenomen in het repertorium van COCKX-INDESTEGE (E.) e.a. *Belgica Typographica, 1541-1600*. Brussel, 1968-1994, 4 dln. De hoop is dat al deze catalogi vroeg of laat via internet kunnen worden geraadpleegd.

De inventarisatie van de vóór 1801 in Vlaanderen gedrukte boeken en pamfletten is reeds goed gevorderd maar nog niet helemaal afgerond (zie hoger de info rond de "Short Title Catalogus Vlaanderen" - <http://www.stcv.be>).

§.2 Enkele instellingen

2.1 België

2.1.1 De Koninklijke Bibliotheek Albertina te Brussel (<http://www.kbr.be>)

De geschiedenis van deze bibliotheek gaat terug tot de vorstelijke librerie van de eerste Bourgondische hertog die over de Nederlandse gewesten regeerde, Filips de Stoute. Onder Filips de Goede groeide ze aan van 250 tot 870 handschriften. Dit was de kern van de Koninklijke Bibliotheek die in 1559 werd opgericht door Filips II, en die na lang verval en vele verminkingen in 1770 werd heringericht en in 1839 voor het publiek toegankelijk gesteld werd. Dankzij het Wettelijk Depot ontvangt ze thans alle in België gedrukte werken. In totaal bevat de bibliotheek meer dan 3 miljoen boeken en een groeiende collectie digitale publicaties. Van groot belang is ook de handschriftenverzameling van de Albertina, zie daarvoor de catalogus VAN DEN GHEYN (J.). *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Brussel, 1901-1948, 13 delen. Verder worden er in het Handschriftenkabinet twee speciale fondsen bewaard, nl. het fonds-Goethals (handschriften, maar ook drukwerken in verband met genealogie, heraldiek en de geschiedenis der Nederlanden), en het fonds-Merghelynck (geschiedenis en genealogie van West-Vlaanderen), die een aparte signatuur en catalogisering hebben gekregen. Naast het Handschriftenkabinet huisvest de Albertina nog andere "Speciale Afdelingen", zoals de Afdeling Kostbare Werken (35.000 drukken, waaronder 3.000 incunabelen), de Afdeling Kaarten en Plans (140.000 losbladige kaarten), de Muziekafdeling (partituren en werken over muziek), het Prentenkabinet (met 700.000 stukken) en het Penningkabinet (munten, muntweegschalen en -gewichten, medailles, kentekens allerhande ...).

2.1.2 Gentse Universiteitsbibliotheek (<http://www.lib.ugent.be>)

De Gentse Universiteitsbibliotheek bevat tal van oude handschriften en oude drukken, die in grote mate afkomstig zijn uit kloosters en abdijen uit Gent en omgeving, die op het einde van de XVIIIe eeuw werden afgeschaft. Een deel kwam ook uit de bibliotheken van enkele Ancien Régime-instellingen, zoals onder meer de Raad van Vlaanderen. Deze geconfisqueerde handschriften en drukwerken vormden aanvankelijk de bibliotheek van de door de Fransen opgerichte *École Centrale du Département de l'Escaut*, die in het begin van de negentiende eeuw de stadsbibliotheek werd. In 1818 werd deze overgedragen aan de in 1817 door koning Willem I gestichte Gentse Universiteit. Deze basiscollectie (23.100 boeken, 202 incunabelen en 234 handschriften) werd in de loop van de negentiende en twintigste eeuw sterk uitgebreid door schenkingen en aankoop van omvangrijke privéverzamelingen. Vandaag bezit de Gentse Universiteitsbibliotheek, naast talrijke handschriften, ongeveer 700 incunabelen en meer dan 12.000 drukken uit de zestiende eeuw.

Belangrijk voor de vroegmodernisten zijn ook de erg rijke verzamelingen pamfletten, zoals de verzameling Frederik Muller (1500-1702), geïnventariseerd door P.A. TIELE, en de verzameling Isaac Meulman (1500-1713), geïnventariseerd door J.K. VAN DER WULP, beide met ca. 10.000 pamfletten. Bovendien heeft de Universiteitsbibliotheek een microfichecollectie van Nederlandse pamfletten aangekocht. Deze bevat 5.815 pamfletten uit de periode 1486-1648 aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag, en werd gecatalogeerd door W.P.C. KNUITEL (*Catalogus van de pamflettenverzameling*. Den Haag, 1889-1916, 11 dln.). De digitalisering van al dit ouder drukwerk is reeds ver gevorderd maar nog steeds aan de gang.

De Universiteitsbibliotheek Gent is niet alleen de tweede rijkste bibliotheek van België inzake gedrukt materiaal (het is niet toevallig dat Google in België voor wat betreft de digitalisering van copyrightvrije boeken, in zee is gegaan met de UGent), maar er werden de voorbije jaren ook immense inspanningen geleverd om de digitale collectie uit te bouwen. Dit aanbod aanbod nu ca. 430 databanken en meer dan 23.000 wetenschappelijke tijdschriften in digitale vorm. Het aantal digitale boeken (aangekocht e-books en gescande werken van de eigen collectie) groeit exponentieel.

Naast de Universiteitsbibliotheek (Boekentoren) waar de digitale bibliotheek beheerd wordt en vooral erfgoed en passieve collecties terug te vinden zijn, bestaan er vele tientallen bibliotheken in de faculteiten, met de actieve collecties voor hun vakgebied. Sommige faculteiten hebben reeds gecentraliseerde bibliotheken, in andere faculteiten zijn kleine bibliotheken verspreid over de verschillende campussen. Er zijn fusioneringsbewegingen bezig, waarbij vakgroepbibliotheken zullen uitgroeien tot grotere entiteiten en/of campusbibliotheken, zoals dit al bijna volledig het geval is in de faculteit Letteren en Wijsbegeerte.

2.2 Frankrijk (<http://www.bnf.fr>)

De belangrijkste Franse bibliotheek is de Bibliothèque Nationale van Parijs. Deze bibliotheek gaat terug op de Bibliothèque du Roi van Charles V (1338-1380), die in 1373 een "librairie" installeerde in één van de torens van het Louvre. In 1515 werd ze door Lodewijk XII gereorganiseerd, maar dankzij Colbert werd ze vooral uitgebreid onder Lodewijk XIV. Sinds de Revolutie is ze aanzienlijk uitgebreid met tal van collecties, o.a. uit kerkelijk bezit, die per taal of herkomst geklasseerd werden. De instelling werd toegankelijk voor het publiek in 1720; reeds in 1537 werd het *dépôt légal* ingesteld, dat aan alle drukkers gebod een exemplaar van elk drukwerk in de bibliotheek te deponeren. Door dit Wettelijk Depot, en door aankopen, wordt de collectie jaarlijks aangevuld met ongeveer 90.000 boeken en zowat 500.000 tijdschriftnummers.

Begin jaren 1980 werd het plaatsgebrek in de XIXe eeuwse gebouwen van de Bibliothèque Nationale in de Parijse Rue Richelieu erg nijpend. Wijlen president Mitterand besliste daarom tot de bouw van een nieuwe, monumentale en hypermoderne bibliotheek,

de Très Grande Bibliothèque, nu omgedoopt tot de Bibliothèque François Mitterrand. Architect Dominique Perrault werd met de opdracht belast, en hij koos voor vier immense, naar elkaar gerichte glazen torens in de vorm van een opengeslagen boek. Naar goede Franse traditie heeft rond het hele project jarenlang een hevige controverse gewoed, met als gevolg heel wat vertraging in de realisatie ervan. Sinds 1998 is de nieuwe nationale bibliotheek toch volledig operationeel. De leeszaal bieden plaats aan 3.500 lezers. De totale boekenschat omvat meer dan 10 miljoen werken. De uitgebreide verzamelingen manuscripten, kaarten en munten van de Bibliothèque Nationale blijven ondergebracht in de gebouwen van de Rue Richelieu.

Zoals reeds meermaals in deze syllabus vermeld, heeft de BNF met het project Gallica voluit de kaart getrokken van de digitalisering.

DEEL IV

BRONNENPUBLICATIES

Vooraleer de historici zelf naar de archieven trekken, is het aangewezen dat zij nagaan of bepaalde bronnen die voor hun onderzoek van belang zouden kunnen zijn, al dan niet in gepubliceerde vorm voorhanden zijn. Indien dit effectief het geval is, zullen ze de desbetreffende bronnenuitgaven meestal kunnen raadplegen in de grote openbare bibliotheken of bibliotheken van wetenschappelijke instellingen (universiteiten, archieven), of voor de oudere uitgaven ook al via internet. De consultatie van bronnen in uitgegeven vorm is uiteraard een stuk makkelijker dan het werken met originele, handschriftelijke documenten. Hierbij dient evenwel onderstreept dat sommige bronnenpublicaties beperkt blijven tot een eenvoudige samenvatting van de betrokken archiefstukken (regesten); in dat geval dient veelal ook een consultatie van het origineel overwogen te worden.

In België zijn het vooral de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (KCG, opgericht in 1834, zie http://commissionroyalehistoire.be/nl/accueil_nl.html) en de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België (KCUOWVB, opgericht in 1846, zie https://justitie.belgium.be/nl/informatie/bibliotheek/koninklijke_commissie_uitgave_belgische_oude_wetten_en_verordeningen) die bronnenpublicaties verzorgen m.b.t. de Middeleeuwen als op de Vroegmoderne Tijd. De KCG publiceert bronnen van diverse aard (politiek-institutioneel, sociaal-economisch, kerkhistorisch), terwijl de KCUOWVB, zoals haar naam dat aangeeft, zich toespitst op normen en wetgeving.

Het Belgisch Historisch Instituut te Rome (BHIR) - Institut Historique Belge de Rome (<http://www.bhir-ihbr.be/nl/index.php>) publiceert bronnenreeksen uit onder meer het Vaticaanse Archief en de Vaticaanse Bibliotheek (serie Analecta Vaticano-Belgica). Het betreft voornamelijk correspondentie tussen de nuntii in Brussel en de Heilige Stoel te Rome. Hoewel de briefwisseling van de nuntii op het eerste gezicht enkel met kerkelijke aspecten te maken heeft, komen er vaak heel andere aspecten in aan bod (politieke aangelegenheden, oorlog en vrede, economie ...).

De KCG heeft de afgelopen jaren grote inspanningen geleverd om de oudere bronnenpublicaties te digitaliseren. Ze zijn raadpleegbaar via de site van de Commissie. Vooralsnog blijft het wachten op digitaliseringsinitiatieven vanuit de KCUOWVB en het BHIR.

Ook buurlanden hebben in het verleden gelijkaardige instituten als de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis opgericht. Hun publicaties en tekstedities zijn vaak grensoverschrijdend, zodat ze ook voor het huidige België interessant kunnen zijn. Zo legt in Nederland het Instituut Huygens-ING zich toe op het verzorgen van bronnenpublicaties (<http://www.huygens.knaw.nl>). Veel van de oudere bronnenuitgaven van het Huygens ING zijn ondertussen ingescand en digitaal consulteerbaar. Recentere publicaties worden onder de vorm van databanken gratis online ter beschikking gesteld. Een opmerkelijke prestatie is de beeldbank waarin ca. 13.000 originele brieven van en naar Willem van Oranje zijn samengebracht en in PDF-formaat kunnen worden gedownload. Het is het resultaat van jarenlang onderzoek in ca. 200 Europese archieven. Het project werd afgerond in 2005.

Een aantal van de hieronder vermelde bronnenpublicaties, kunnen via allerlei internetsites worden geraadpleegd, zie o.m. ook het Digitaal Platform Historische Praktijk.

§.1 De Nederlanden (XVIe eeuw) - het Zuiden (XVIIe-XVIIIe eeuw)

1.1 Normatieve bronnen

1.1.1 Costuimen

Vooraf dit: op de onderzoekssite *Recht uit de Lage Landen* (prof. dr. J. Monballyu, subfaculteit Rechten, KULAK) zijn heel wat costuimen online raadpleegbaar.

1.1.1.1. Het hertogdom Brabant

K w a r t i e r B r u s s e l

DE CUYPER (A.). *Coutumes de la ville de Bruxelles*. Brussel, 1869.

CASIER (C.). *Coutumes diverses*. Brussel, 1873.

K w a r t i e r A n t w e r p e n

DE LONGE (G.). *Coutumes de la ville d'Anvers*. Brussel, 1870-1874, 4 dln.

DE LONGE (G.). *Coutumes de Kiel, de Deurne et de Lierre*. Brussel, 1875.

DE LONGE (G.). *Coutumes de Santhoven, de Turnhout et de Rumpst*. Brussel, 1877.

DE LONGE (G.). *Coutumes de Herentals, Casterlé, Moll, Balen en Desschel, Gheel, Hoogstraten, Befferen et Putte, et Coutumes féodales du Pays de Malines*. Brussel, 1878.

K w a r t i e r L e u v e n e n T i e n e n

CASIER (C.). *Coutumes de Louvain et de Tirlemont*. Brussel, 1874.

A a r s c h o t , N e d e r - A s s e n t e n K a g g e v i n n e

CASIER (C.). *Coutumes de la ville d'Aerschot, de Neder-Assent et de Caggevinne*. Brussel, 1894.

1.1.1.2 De heerlijkheid Mechelen

DE LONGE (G.). *Coutumes de la ville de Malines*. Brussel, 1879.

MAES (L.-Th.). *Costumen van de stad Mechelen: ontwerp-costumen van 1527*. Brussel, 1960.

1.1.1.3 Het graafschap Vlaanderen

P r i v i l e g i e s e n v r i j h e i d s c h a r t e r s v a n V l a a n d e r e n

ESPINAS (G.), VERLINDEN (Ch.) en BUNTINX (J.). *Actes généraux et Flandre française (prem. partie)*. Brussel, 1959.

ESPINAS (G.), VERLINDEN (Ch.) en BUNTINX (J.). *Flandre française (deux. partie)*. Brussel, 1961.

K w a r t i e r G e n t

- GHELDOLF (A.E.). *Coutume de la ville de Gand*. Brussel, 1868.
- DUBOIS (A.) en DE HONDT (L.). *Coutume de la ville de Gand (suite)*. Brussel, 1867.
- DE LIMBURG-STIRUM (Th.). *Coutumes des deux villes et pays d'Alost*. Brussel, 1878.
- DE LIMBURG-STIRUM (Th.). *Coutumes de la ville d'Audenaerde (première partie)*. Brussel, 1882.
- DE LIMBURG-STIRUM (Th.). *Coutumes de la ville d'Audenaerde (deuxième partie)*. Brussel, 1886.
- DE LIMBURG-STIRUM (Th.). *Coutumes de la ville de Termonde*. Brussel, 1896.
- BERTEN (D.). *Coutume du Vieuxbourg de Gand. Introduction*. Brussel, 1904.
- BERTEN (D.). *Coutume du Vieuxbourg de Gand*. Brussel, 1903.
- BERTEN (D.). *Coutumes des seigneuries enclavées dans le Vieuxbourg de Gand*. Brussel, 1904.
- BERTEN (D.). *Coutumes de la seigneurie de Saint-Pierre-lez-Gand*. Brussel, 1905.
- BERTEN (D.). *Coutumes de la seigneurie de Saint-Bavon-lez-Gand*. Brussel, 1907.
- DE LIMBURG-STIRUM (Th.). *Coutume de la ville et de la châellenie de Courtrai. I. Ville de Courtrai*. Brussel, 1905.
- MONBALLUY (J.). *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk. II. Turben afgenomen door de Kortrijkse Schepenbank*. Brussel, 1989.

K w a r t i e r B r u g g e

- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutume de la ville de Bruges*. Brussel, 1874-1875, 2 dln.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutume du Franc de Bruges*. Brussel, 1879-1880, 3 dln.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutume du Bourg de Bruges*. Brussel, 1883-1885, 3 dln.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutume de la Prévôté de Bruges*. Brussel, 1887, 2 dln.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*. Brussel, 1890-1893, 6 dln.

K w a r t i e r V e u r n e

- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutumes de la ville et de la châellenie de Furnes*. Brussel, 1897, 4 dln.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*. Brussel, 1901.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*. Brussel, 1902.

K w a r t i e r I e p e r

- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutume de la ville d'Ypres*. Brussel, 1908, 2 dln.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutume de la Salle et châellenie d'Ypres*. Brussel, 1911, 2 dln.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.). *Coutume de la ville et commune de Roulers*. Brussel, 1914.
- DE PELSMAEKER (P.). *Registres aux sentences des échevins d'Ypres*. Brussel, 1914.
- STRUBBE (Eg. I.) en DE SIMPEL (P.). *Coutumes de la ville et châellenie de Warneton*. Brussel, 1958.

1.1.1.4 Het graafschap Henegouwen

FAIDER (Ch.). *Coutumes du pays et comté de Hainaut*. Brussel, 1871-1878, 3 dln.

DE LE COURT (J.). *Coutumes du pays et comté de Hainaut. Introduction*. Brussel, 1883.

1.1.1.5 Het prinsbisdom Luik

RAIKEM (J.-J.) en POLAIN (L.). *Coutumes du pays de Liège, I*. Brussel, 1870.

RAIKEM (J.-J.), POLAIN (L.) en BORMANS (S.). *Coutumes du pays de Liège, II*. Brussel, 1873.

CRAHAY (L.) en BORMANS (S.). *Coutumes du pays de Liège, III*. Brussel, 1884.

GENICOT (L.) en ALLARD (R.). *Droit rural de l'Entre Sambre et Meuse*. Brussel, 1968-1981, 2 dln.

1.1.1.6 Het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas

CASIER (C.) en CRAHAY (L.). *Coutumes du duché de Limbourg et pays d'Outre-Meuse, I*. Brussel, 1889.

THISQUEN (J.). *Coutumes du duché de Limbourg et pays d'Outre-Meuse, II*. Brussel, 1958.

1.1.1.7 Het vorstendom Stavelot

PONCELET (E.), YANS (M.) en HANSOTTE (G.). *Les records de coutumes du pays de Stavelot*. Brussel, 1958.

1.1.1.8 De graafschappen Loon en Rekem, de heerlijkheid Sint-Truiden

CRAHAY (L.). *Coutumes du comté de Looz, de la seigneurie de Saint-Trond et du comté impérial de Reckheim*. Brussel, 1871-1897, 3 dln.

1.1.1.9 Het hertogdom Luxemburg en het graafschap Chiny

LECLERCQ (M.N.J.). *Coutumes des pays, duché de Luxembourg et comté de Chiny*. Brussel, 1867-1869, 2 dln.

LAURENT (Ch.). *Coutumes des pays, duché de Luxembourg et comté de Chiny. Supplément*. Brussel, 1878-1887, 2 dln.

1.1.1.10 Het graafschap Namen en Philippeville

GRANDGAGNAGE (J.). *Coutumes de Namur et de Philippeville*. Brussel, 1869-1870, 2 dln.

GENICOT (L.) en BALON (J.). *Formulaire namurois du XIXe siècle*. Brussel, 1955.

DOUXCHAMPS-LEFEVRE (C.) en GODDING (Ph.). *Enquêtes par turbe du Conseil de Namur (1496-1630)*. Brussel, 1972.

GODDING (Ph.). *Conseils et rencharges de la Haute Cour de Namur (1440-1488)*. Brussel, 1992.

1.1.1.11 Maastricht

CRAHAY (L.). *Coutumes de la ville de Maestricht*. Brussel, 1876.

1.1.1.12 Doornik

VERRIEST (L.). *Coutumes de la ville de Tournai*. Brussel, 1923.

1.1.2 Ordonnanties

A. Première série, 1381-1506 (Bourgondische Nederlanden)

BONENFANT (P.), BARTIER (J.) en VAN NIEUWENHUYSEN (A.). *Ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male du 16 octobre 1381 au 31 décembre 1393*. Brussel, 1965.

BONENFANT (P.), BARTIER (J.) en VAN NIEUWENHUYSEN (A.). *Ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male du 17 janvier 1394 au 25 février 1405*. Brussel, 1974

CAUCHIES (J.-M.). *Ordonnances de Jean sans Peur, 1405-1419*. Brussel, 2001.

THISQUEN (J.). *Les ordonnances de Philippe le Bon, duc de Bourgogne, pour le duché de Brabant (1430-1467)*. Louvain-la-Neuve (onuitgegeven licentiaatsverhandeling UCL), 1974, 2 dln.

CAUCHIES (J.-M.). *Liste chronologique provisoire des ordonnances de Philippe le Bon, duc de Bourgogne, pour le comté de Hainaut*, in: Bulletin de la Commission Royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique [BCRALO], XXVI (1975), pp. 35-146.

CAUCHIES (J.-M.). *Liste chronologique des ordonnances de Charles le Téméraire, Marie de Bourgogne, Maximilien d'Autriche et Philippe le Beau pour le comté de Hainaut (1467-1506)*, in: BCRALO, XXXI (1986), pp. 1-125.

B. Deuxième série, 1506-1700 (Habsburgse Nederlanden, Spaanse tijd)

LAURENT (Ch.), LAMEERE (J.) en SIMONT (H.). *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne de Charles-Quint, 1506-1555*. Brussel, 1893-1922, 6 dln.

TERLINDEN (C.) en BOLSEE (J.). *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II, 1555-1598. Ordonnances du 26 octobre 1555 au 27 août 1559*. Brussel, 1957.

TERLINDEN (C.) en BOLSÉE (J.). *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II, 1555-1598. Ordonnances du 7 septembre 1559 au 31 décembre 1562*. Brussel, 1978.

DE SCHEPPER (H.). [Ordonnanties van Filips II, 1563-1565, in voorbereiding.]

JANSSENS (G.). [Ordonnanties van Filips II, 1566-1570, in voorbereiding.]

BRANTS (V.). *Les ordonnances monétaires du XVIIe siècle. Albert et Isabelle, Philippe IV et Charles II, 1598-1700*. Brussel, 1914.

BRANTS (V.). *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621*. Brussel, 1909-1912, 2 dln.

TERLINDEN (C.). *Liste chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II (1555-1598)*. Brussel, 1912.

BRANTS (V.). *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règnes de Philippe IV (1621-1665) et de Charles II (1665-1700)*. Brussel, 1910.

C. Troisième série, 1700-1794 (Habsburgse Nederlanden, Oostenrijkse tijd)

GACHARD (L.-P.), DE LE COURT (J.) en VERHAEGEN (P.) *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens, 1700-1794*. Brussel, 1860-1942, 15 dln.

POLAIN (L.) en BORMANS (S.). *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège, 974-1794*. Brussel, 1855-1878, 7 dln.

POLAIN (L.). *Recueil des ordonnances de la principauté de Stavelot, 648-1794*. Brussel, 1864.

POLAIN (L.). *Recueil des ordonnances du duché de Bouillon, 1240-1795*. Brussel, 1868.

1.2 Venetiaanse gezantschapsberichten

GACHARD (L.P.). *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*. Brussel, 1855.

ALBERI (E.). *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al senato*. Firenze, 1840-1863, 15 dln.

1.3 Nuntiatuurberichten

BRULEZ (W.). *Correspondance de Martino Alfieri (1634-1639)*. Brussel-Rome, 1956 (Analecta Vaticano-Belgica. 2e série B: Nonciature de Cologne 1).

BRULEZ (W.). *Correspondance de Richard Pauli-Stravius (1634-1642)*. Brussel-Rome, 1955 (Analecta Vaticano-Belgica. 2e série A: Nonciature de Flandre 10).

CAUCHIE (A.) en MAERE (R.). *Recueil des instructions générales aux nonces de Flandre (1596-1635)*. Brussel, 1904 (Académie Royale de Belgique. Commission Royale d'Histoire, publications in-8°).

DE MEESTER (B.). *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno (1621-1627)*. Brussel-Rome, 1938 (Analecta Vaticano-Belgica. 2e série A: Nonciature de Flandre 6), 2 dln.

LEFEVRE (J.) en LEFEVRE (P.). *Documents relatifs à l'admission aux Pays-Bas des nonces et internonces des XVIIe et XVIIIe siècles*. Brussel-Rome, 1939 (Analecta Vaticano-Belgica. 2e série A: Nonciature de Flandre 7).

LEFEVRE (J.). *Documents relatifs à la juridiction des nonces et des internonces des Pays-Bas pendant le régime autrichien (1706-1794)*. Brussel-Rome, 1950 (Analecta Vaticano-Belgica. 2e série A: Nonciature de Flandre 9).

LEFEVRE (J.). *Documents relatifs à la juridiction des nonces et des internonces des Pays-Bas pendant le régime espagnol (1596-1706)*. Brussel-Rome, 1942 (Analecta Vaticano-Belgica. 2e série A: Nonciature de Flandre 8).

VAN DER ESSEN (L.) en LOUANT (A.). *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce de Flandre (1596-1606)*. Brussel-Rome, 1924-1942 (Analecta Vaticano-Belgica, 2e série A: Nonciature de Flandre 1/2/3, 1-2), 3 dln. in 4 vol.

VAN MEERBEECK (L.). *Correspondance des nonces Gesualdo, Morra, Sanseverino avec la secrétairerie d'état pontificale (1615-1621)*. Brussel-Rome, 1937 (Analecta Vaticano-Belgica. 2e série A: Nonciature de Flandre 4), 2 dln.

VAN MEERBEECK (L.). *Correspondance du nonce Fabio de Lagonissa, archevêque de Conza (1627-1634)*. Brussel-Rome, 1966 (Analecta Vaticano-Belgica, 2e série A: Nonciature de Flandre 11).

VOS (H.). *La correspondance d'Andrea Mangelli, internonce aux Pays-Bas (1652-1655)*. Brussel-Rome, 1993 (Analecta Vaticano-Belgica, tweede reeks A: Nuntiatur Vlaanderen 15).

1.4 Bronnen politiek-institutionele geschiedenis, XVIIe eeuw

ALBA (duque de). *Epistolario del III duque de Alba, don Fernando Alvarez de Toledo (1536-1581)*. Madrid, 1952, 3 dln.

DE BOOM (G.). *Correspondance de Marguerite d'Autriche et de ses ambassadeurs à la Cour de France concernant l'exécution du traité de Cambrai (1529-1530)*. Brussel, 1935.

DE JONGE (J.C.). *Briefwisseling van Alva (1566-1569)*. Delft, 1825-1827, 2 dln.

DIERICKX (M.). *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas (1521-1570)*. Brussel, 1960-1962, 3 dln.

GACHARD (L.P.). *Actes des États Généraux des Pays-Bas (1576-1585)*. Brussel, 1861-1866, 2 dln.

GACHARD (L.P.). *Correspondance de Charles-Quint et d'Adrien VI*. Brussel, 1859.

GACHARD (L.P.). *Correspondance de Guillaume le Taciturne, suivie de pièces sur l'assassinat de ce prince (1550-1590)*. Brussel, 1847-1866, 6 dln.

GACHARD (L.P.). *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1559-1565)*. Brussel, 1867-1881, 3 dln.

GACHARD (L.P.). *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1558-1577)*. Brussel, 1848-1879, 5 dln. Index door J. LEFÈVRE in 1936.

GACHARD (L.P.). *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint suivie de 330 documents sur cet événement*. Brussel, 1846.

GROEN VAN PRINSTERER (C.). *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (1552-1789)*. Leiden, 1835-1915, 35 dln.

LANZ (K.). *Korrespondenz des Kaisers Karl V*. Leipzig 1855-1856, 3 dln.

LE GLAY (A.). *Correspondance de l'empereur Maximilien et de Marguerite d'Autriche, sa fille, gouvernante des Pays-Bas (1507-1519)*. Parijs, 1839, 2 dln.

LEFÈVRE (J.). *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. Deuxième partie*. Brussel, 1940-1960, 4 dln. Is de voortzetting van het werk van L.P. GACHARD.

THEISSEN (J.S.). *Correspondance française de Marguerite de Parme avec Philippe II (1565-1567)*. Utrecht, 1925. Is de voortzetting van L.P. GACHARD. Vervolg op THEISSEN door ENNO VAN GELDER (H.). Utrecht, 1925-1942, 3 dln.

VAN DEN BERGH (L.P.C.). *Correspondance de Marguerite d'Autriche sur les affaires des Pays-Bas (1506-1528)*. Leiden, 1845-1847, 2 dln.

WEISS (Ch.). *Papiers d'état du Cardinal de Granvelle*. Parijs, 1841-1852, 9 dln. Loopt tot 1565. Voortgezet (1565-1586) door E. POULLET en Ch. PIOT. Brussel, 1877-1896, 12 dln.

1.5 Bronnen politiek-institutionele geschiedenis, XVIIe eeuw

GACHARD (L.P.). *Actes des États Généraux de 1600*. Brussel, 1849.

GACHARD (L.P.). *Actes des États Généraux de 1632*. Brussel, 1835-1866.

LONCHAY (H.), CUVELIER (J.) en LEFÈVRE (J.). *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle*. Brussel, 1923-1937, 6 dln.

RODRIGUEZ VILLA (A.). *Correspondencia de la infante archiduquesa doña Isabel Clara Eugenia de Austria con el duque de Lerma y otros personajes*. Madrid, 1906.

ROOSES (M.) en RUELENS (Ch.). *Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et ses oeuvres*. Antwerpen, 1887-1909, 6 dln.

1.6 Bronnen politiek-institutionele geschiedenis, XVIIIe eeuw

GACHARD (L.P.). *Documents inédits concernant les troubles de la Belgique sous le règne de l'empereur Charles VI*. Brussel, 1838-1839, 2 dln.

KERVYN DE LETTENHOVE. *Lettres inédites de Marie-Thérèse et de Joseph II*. Brussel, 1867.

PICHORNER (F.). *Wiener Quellen zu den Österreichischen Niederlanden. Die Statthalter Erzherzogin Maria-Elisabeth und Graf Friedrich Harrach (1725-1743)*. Wenen-Keulen, 1990 (*Beiträge zur Geschichte und Kirchengeschichte 1*).

SCHLITZER (H.). *Geheime Correspondenz Josephs II mit seinem Minister in der Oesterreichischen Niederlanden, Ferdinand, Grafen Trauttmansdorff (1787-1789)*. Wenen, 1902.

VON ARNETH (A.) en FLAMMERMONT (J.). *Correspondance secrète du comte de Mercy-Argenteau avec l'empereur Joseph II et le prince de Kaunitz*. Parijs, 1889-1891, 2 dln.

VON ARNETH (A.). *Maria-Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz*. Wenen, 1867-1868, 3 dln.

§.2 De Noordelijke Nederlanden (XVIIe-XVIIIe eeuw)

VAN DEVENTER (M.L.). *Gedenkstukken van Johan van Oldenbarneveldt en zijn tijd (1577-1609)*. Den Haag, 1860-1865, 3 dln.

BRUGMANS (H.). *Correspondentie van Robert Dudley, graaf van Leicester e.a. documenten betreffende zijn gouvernement-generaal in de Nederlanden, 1585-1588*. 1931.

BLOK (P.J.). *Relazioni Veneziane. Venetiaanse Berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795*. Den Haag, 1909.

VON ANTAL (G.) en DE PATER (J.C.H.). *Weenske gezantschapsberichten van 1670-1720*. Den Haag, 1929-1934, 2 dln.

JAPIKSE (J.) e.a. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*. 's-Gravenhage, 1915-1970, 14 dln.

VAN DEURSEN (A.Th.) e.a.. *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks, 1610-1670*. 's-Gravenhage, 1971-1989, 6 dln.

Via het Instituut Huygens-ING zijn heel wat bronnen m.b.t. de (Noordelijke) Nederlanden vrij digitaal beschikbaar (<http://www.huygens.knaw.nl>).

§.3 Spanje

3.1 Algemeen

Colección de documentos inéditos para la historia de España. Madrid, 1842-1895, 113 dln. (Volledig te consulteren/downloaden via het Digitaal Platform Heuristiek.)

Memorial histórico español. Madrid, 1851-1948, 48 dln. (Volledig te consulteren/downloaden via het Digitaal Platform Heuristiek.)

Biblioteca de autores españoles. Madrid, 1864-1880, 71 dln.

SERRANO (L.). *Correspondencia diplomática entre España y la Santa Sede durante el pontificado de Pío V (1566-1572)*. Rome, 1914, 4 dln.

Actas de las Cortes de Castilla (1563-1624). Madrid, 1861-1925, 4 dln.

3.2 Overzeese Geschiedenis

Colección de documentos inéditos relativos al descubrimiento, conquista y organización de las antiguas posesiones españolas de América y Oceanía. Madrid, 1864-1884, 42 dln.

Colección de documentos inéditos relativos al descubrimiento, conquista y organización de las antiguas posesiones españolas de Ultramar. Madrid, 1885-1932, 25 dln.

Recopilación de leyes de los Reynos de las Indias. Madrid, 1943, 3 dln.

Colección completa de los tratados de todos los Estados de la América Latina desde 1493 hasta nuestros días. Parijs, 1862-1869, 11 dln.

FUENTES (M.A.). *Memorias de los virreyes que han gobernado el Perú durante el tiempo del coloniaje español*. Lima, 1859, 6 dln.

- DEL PASO TRONCOSO (F.). *Epistolario de Nueva España, 1505-1818*. México, 1939-1942, 16 dln.
- DIAZ DEL CASTILLO (B.). *La conquista de Nueva España*. Parijs-Buenos Aires, 1853, 4 dln.
- MILLARES CARLO (A.) en HANKE (L.). *Bartolomé de las Casas. Historia de las Indias*. México, 1951, 3 dln.
- Tratados de Bartolomé de las Casas*. México-Buenos Aires, 1965, 2 dln.
- DE LAS CASAS (B.). *Brevísima relación de la destrucción de Indias (1552)*. Vertaling in het Frans door F. GONZÁLEZ BATLLE. Parijs, 1979.
- PAGDEN (A.R.). *Hernán Cortés. Letters from Mexico*. Londen, 1972.
- MAGALLON (M.). *Francisco Cervantes de Salazar. Crónica de la Nueva España*. Madrid, 1971, 2 dln.
- GARIBAY (A.M.). *Historia general de las cosas de Nueva España. Escrita por Fr. Bernardino de Sahagún*. México, 1969, 4 dln.